

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 20

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 20

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2018

Включено до переліку наукових фахових видань України з філософських та політичних наук.

Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

№ 56/11 від 28.11.2018 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Тетяна Андрущенко, д-р. політ. н., проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р. політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р. політ. наук; Лешек Гавор, д-р. філос. н., проф. (Польща, Жешув); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р. філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р. істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р. філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р. політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р. філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р. екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р. філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р. політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р. політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р. соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р. філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р. політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р. політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р. політ. наук; Ярина Турчин, д-р. політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р. філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р. політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462
Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) О. СВДЕРСЬКА
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет О. СВДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ і ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 26,51.
Тираж 100 прим. Зам. 1809

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Галина Балута</i> ДО ПРОБЛЕМИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІСТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ.....	9
<i>Олексій Бучин</i> РЕАЛЬНІСТЬ АБСУРДУ В СУСПІЛЬНОМУ БУТТІ.....	15
<i>Людмила Васильєва</i> ЛЮДИНА-ПУБЛІЧНА В СОЦІОКОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ.....	21
<i>Natalia Volovchuk</i> TRANSFORMATIONS IN UNDERSTANDING OF HUMAN NATURE: PHYLOSOPHICAL AND ETHICAL ASPECTS.....	28
<i>Ігор Гоян, Оксана Федик</i> КОНКУРЕНТНІСТЬ ТА ПАРИТЕТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ.....	35
<i>Володимир Капіца</i> КРЕАТИВНО-ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НООСФЕРНОГО РОЗУМІННЯ СВІТУ ТА РОЗВИТОК НООМИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ СВІТОГЛЯДНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ.....	46
<i>Ігор Колесник</i> НАСИЛЛЯ, ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК ТА ВІЙНА У БУДДИЗМІ.....	53
<i>Роман Олексенко</i> ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ.....	60
<i>Олена Оліфер</i> ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОВИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	67
<i>Ірина Парамбуль</i> «НУДОТА» ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ У ТВОРАХ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО ТА ЖАНА-ПОЛЯ САРТРА.....	73
<i>Олександра Пташник-Середюк</i> РЕЛІГІЯ В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	79
<i>Вікторія Ричко</i> ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА» В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЧАЇВСЬКОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ).....	87
<i>Федір Стрижачук</i> ОСНОВНІ МОТИВИ ТРИНІТАРНОГО БОГОСЛОВ'Я ЮРГЕНА МОЛЬТМАНА.....	94

<i>Наталія Тарасова</i> КУЛЬТУРА ЯК МОДЕРАТОР СУПЕРЕЧОК ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	101
<i>Тетяна Чаркіна</i> ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО РАКУРСУ ДОСЛІДЖЕНЬ У СОЦІАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ.....	109
<i>Світлана Шевчук</i> АРИСТОТЕЛЬ – ЗАСНОВНИК НАУКИ (СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАУКОВОЇ ПРОГРАМИ МИСЛИТЕЛЯ).....	115
<i>Наталія Шолуха</i> ЕСТЕТИКА ТІЛЕСНОСТІ В МОДУСІ БОЛЮ (ЗА РОМАНАМИ КНУТА ГАМСУНА «ГОЛОД» І ТОМАСА БЕРНХАРДА «ХОЛОДНЕЧА»).....	121
<i>Ярослава Яковлєва</i> ЧОРНОБИЛЬСЬКА ГІПЕРРЕФЛЕКСІЯ: СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ТРАВМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ.....	128
<i>Надія Ярема</i> ГНОСЕОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ УТОПІЙ.....	135

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Лариса Абизова</i> УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ.....	142
<i>Володимир Головченко</i> ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНОГО КОНФЛІКТУ.....	148
<i>Микита Коваль</i> АНТИГЛОБАЛІЗМ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ.....	155
<i>Анастасія Константинівська</i> ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕЛЕКТРОННОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН.....	162
<i>Роман Кополовець</i> ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ АНЕКСІЇ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ І СТАН ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ.....	168
<i>Юлія Магдич</i> ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІНІСНО-СВІТОГЛЯДНИМ СКЛАДНИКОМ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ.....	174
<i>Moharamzadeh Gunash Fazil</i> OIL POLICY OF THE MIDDLE EAST COUNTRIES IN THE GLOBAL OIL MARKETS AFTER IRAQ WAR.....	179

<i>Ігор Осадчук</i> АТИПОВІСТЬ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В БОЛІВІЇ (1985–1993 РР.).....	187
<i>Ольга Резнікова</i> ФОРМУВАННЯ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	193
<i>Тарас Стародуб</i> ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАНДЕРИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.....	200
<i>Олена Чальцева</i> ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КАНАЛІВ І ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ПУБЛІЧНИХ АКТОРІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	207
<i>Геннадій Шипунов</i> КРИЗА КОНЦЕПЦІЇ «ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ» ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ.....	214
<i>Андрій Шуліка</i> BUEN VIVIR ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЩАСТЯ В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ.....	223

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Halyna Baluta</i> TO THE PROBLEM OF PHENOMENOLOGICAL REASONING OF SOCIAL CONTENTS OF PROFESSIONAL ETHICS.....	9
<i>Oleksii Buchyn</i> THE REALITY OF ABSURD IN SOCIAL BEING.....	15
<i>Ludmila Vasylieva</i> A PUBLIC-PERSON IN A SOCIAL-PUBLIC SPACE.....	21
<i>Natalia Volovchuk</i> TRANSFORMATIONS IN UNDERSTANDING OF HUMAN NATURE: PHYLOSOPHICAL AND ETHICAL ASPECTS.....	28
<i>Ihor Hoian, Oksana Fedyk</i> COMPETITIVENESS AND PARTICIPATION AS A PRINCIPLES GENDER EQUALITY INTERPRETATION.....	35
<i>Volodymyr Kapitsa</i> CULTURAL AND ONTOLOGICAL DIMENSION OF THE NOOSPHERE WORLD UNDERSTANDING AND THE NOO-THINKING DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF WORLDVIEW TRANSFORMATION.....	46
<i>Ihor Kolesnyk</i> VIOLENCE, MILITARY DUTY AND WAR IN BUDDHISM.....	53
<i>Roman Oleksenko</i> THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY OF MARKET RELATIONS IN THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE: THE HISTORY OF THE PROBLEM.....	60
<i>Olena Olifer</i> THE PROBLEM OF INTERRELATION OF LANGUAGE AND PERSONAL IDENTITY.....	67
<i>Iryna Parambul</i> “NAUSEA” AS A WAY OF HUMAN EXISTENCE IN THE WORKS OF VALERIAN PIDMOHYLNY AND JEAN-PAUL SARTRE.....	73
<i>Oleksandra Ptashnyk-Serediuk</i> THE PLACE OF RELIGION IN THE SYSTEM OF VALUABLE ORIENTATIONS OF THE STUDENT YOUTH.....	79
<i>Viktoriya Rychko</i> THE PRACTICE OF REALIZATION OF “RUSSIAN SPACE” DOCTRINE IN UKRAINE (AS EXEMPLIFIED BY THE HOLY DORMITION POCHAYIV LAVRA).....	87
<i>Fedir Stryzhachuk</i> MAJOR MOTIVES OF J. MOLTMANN’S TRINITARIAN THEOLOGY.....	94

<i>Natalia Tarasova</i> CULTURE AS A MODERATOR OF THE LIBERAL-DEMOCRATIC UNIVERSALIZATION SUPERVISION AND NATIONAL IDENTIFICATION IN THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY.....	101
<i>Tatyana Charkina</i> FORMATION OF CULTURAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECT OF RESEARCH IN SOCIAL HISTORY.....	109
<i>Svitlana Shevchuk</i> ARISTOTLE IS THE FOUNDER OF SCIENCE (SOCIO-CULTURAL AND EPISTEMOLOGICAL DETERMINANTS OF THE THINKER'S SCIENTIFIC PROGRAM).....	115
<i>Nataliia Sholukho</i> CORPOREITY ESTHETICS IN THE MODE OF PAIN (IN NOVELS BY KNUT HAMSUN "HUNGER" AND THOMAS BERNHARD "FROST").....	121
<i>Yaroslava Yakovlieva</i> CHERNOBYL HYPERREFLEXIA: SOCIAL MEMORY IN THE CONTEXT OF THE TRAUMATIC HISTORY.....	128
<i>Nadiya Yarema</i> GNOSEOLOGICAL VALUE OF UTOPIA.....	135

POLITICAL SCIENCE

<i>Larysa Abyzova</i> UKRAINIAN POLITICAL STRATEGIES: THE PROBLEM OF NATIONAL-STATE IDEOLOGY FORMATION.....	142
<i>Volodymyr Golovchenko</i> ORGANIZATIONAL DIMENSION OF INTRA-PARTY CONFLICT.....	148
<i>Mykyta Koval</i> ANTI-GLOBALIZATION: THE HISTORY AND BACKGROUND OF THE EMERGENCE.....	155
<i>Anastasiiia Konstantynivska</i> ELECTRONIC VOTING AS CITIZEN ELECTRONIC PARTICIPATION TOOL.....	162
<i>Roman Kopolovets</i> CAUSES AND PRECONDITIONS OF THE ANEXIA OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA. EMPIRICAL ANALYSIS AND STATUS OF DEMOCRATIC DEVELOPMENT.....	168
<i>Yulia Magdych</i> GENESIS OF THE POLITICAL MANIPULATION WITH VALUE-WORLD-VIEW COMPONENT OF SOCIAL CONSCIOUSNESS.....	174
<i>Moharamzadeh Gunash Fazil</i> OIL POLICY OF THE MIDDLE EAST COUNTRIES IN THE GLOBAL OIL MARKETS AFTER IRAQ WAR.....	179

<i>Ihor Osadchuk</i>	
THE ATYPICALITY OF THE PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN BOLIVIA (1985–1993).....	187
<i>Olga Reznikova</i>	
BUILDING OF THE STATE RESILIENCE: CONCLUSIONS FOR UKRAINE.....	193
<i>Taras Starodub</i>	
UKRAINE’S FOREIGN POLICY GUIDELINES IN THE THEORETICAL HERITAGE AND PRACTICAL ACTIVITY OF STEPAN BANDERA IN THE INTERWAR PERIOD OF THE XX CENTURY.....	200
<i>Olena Chaltseva</i>	
INSTITUTIONALIZATION OF CHANNELS AND FORMS OF THE INTERACTION OF PUBLIC ACTORS IN MODERN CONDITIONS.....	207
<i>Hennadii Shypunov</i>	
THE CRISIS OF THE “THIRD WAY” CONCEPT AND PROMISING DIRECTIONS OF IDEOLOGICAL EVOLUTION OF THE BRITISH LABOUR PARTY.....	214
<i>Andriy Shulika</i>	
BUEN VIVIR AS A POLITICAL PROJECT FOR THE FORMATION OF NATIONAL HAPPINESS IN LATIN AMERICA COUNTRIES.....	223

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 17(075.8)

ДО ПРОБЛЕМИ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІСТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Галина Балута

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Гагаріна 54А, 50086, м. Кривий Ріг, Україна*

На засадах феноменологічного підходу та принципів сучасного етичного дискурсу здійснюється спроба перегляду низки визначень професійної етики в контексті актуальних проблем соціальної етики і подається його оновлений інваріант.

Ключові слова: життєвий світ, професійна етика, соціальна етика, антропоцентризм, інформаційна культура, професійна культура, глобальні проблеми.

Потужний розвиток науки змінив характер людської діяльності. Саме зараз спостерігається парадоксальна ситуація: інформаційний масив наукових досягнень не є гарантом безпеки людського існування. Невпинне зростання негативних тенденцій техногенного впливу, неймовірні природні катастрофи та їхні непередбачувані наслідки, які корелюють із проблемами більш високого порядку, актуалізують філософський дискурс у формі практичної філософії, яка не розриває з філософською теорією, а, навпаки, плідно її використовує. Глобальні плани людської діяльності, її результати і зміни у специфіці спричинили також зміни в етичній теорії. Поруч із природою та суспільством інноваційні інформаційні технології, зокрема штучний інтелект, розширили перелік об'єктів етичного інтересу. Якісно нова природа людських дій, наслідки яких важко прогнозувати, проявила необхідність конструювання нових граней етики: прикладної, комунікативної, соціальної та ін. На відміну від теоретичної етики, яка формує загальне уявлення про вихідні правила соціальної гри, аналізує феномен моралі в історичній перспективі та проблемному полі, прикладна етика виникає як спроба інтелектуального осмислення соціальної реальності, в якій механізми трансляції моральної культури, її ціннісні засади здебільшого зміщуються у сферу прагматики. Моральна криза відчувається у всіх сферах професійної діяльності, отже, стає зрозумілим, що підсвідома опора на моральні чесноти як такі не гарантує їх наявності в соціальній діяльності, системі професійної взаємодії.

Проблемне поле професійної культури доповнюється загальними актуальними проблемами в галузі соціальної етики, орієнтованої на вирішення глобальних проблем, які є наслідком етичних деформацій на різних буттєвих рівнях, і їх не можна мислити суто як наслідок ставлення людини до природи. Як зауважує А. Єрмоленко: «Це криза сучасної доби, сучасної цивілізації, криза всіх її інституцій і систем: політики, економіки, науки, виховання. Однак передусім – це морально-етична криза. Це також криза етики як науки, її обґрунтування та застосування. Тому я наполягатиму на тому, що розробка екологічних проблем етики – це не так опрацювання її прикладних аспектів, як розроблення проблематики обґрунтування етики загалом. Адже екологічна криза – це не просто криза довкілля, це свідчення кризи людини і суспільства загалом, їхніх ціннісних орієнтацій і моральних норм. А тому неабиякої актуальності набуває нині соціальна етика», – відзначає А. Єрмоленко [1, с. 15].

Становлення окремого суспільства на шляху соціального успіху не може мислитися без етичних підвалин соціальних практик. «Реалії сучасного світу вносять корективи в коло питань етичної регуляції й визначають потребу в зосередженні уваги на суспільно значимих питаннях. Мораль виявляється все більш вплетеною в суспільні практики – типізовані дії в індивідуальних, міжособистісних і соціально значимих площинах. Мораль стає засобом цілеспрямованої суспільної взаємодії», – пише Т. Аболіна [2, с. 30]. Класична етика, вибудована на філософії суб'єкта, не задовольняє соціальних потреб: широкі горизонти людської діяльності вимагають таких етичних конфігурацій, які відповідали б духу часу. Одними з таких ідей була феноменологічна реабілітація інтерсуб'єктивної природи моралі та ідея «відмови від антропоцентризму» як суттєвої причин етичних порушень. Поняття «життєвого світу» – ключову ідею феноменології – інтерпретує також Ю. Хабермас. Мислитель обґрунтовує зв'язок феноменології та етики, даючи відповідь: чому це має бути саме так. Життєвий світ мислиться як фон комунікативних дій, співвіднесений із процесами взаєморозуміння. «Тоді в центрі горизонту життєвого світу буде знаходитись вже не свідомість трансцендентального Его, як у Гусерля, а комунікативний зв'язок між двома учасниками – alter і ego. Для обох учасників комунікації життєвий світ розкривається як супроводжуючий горизонт, усередині якого актуальна зустріч, локалізована тільки в перформативно присутніх вимірах соціального простору та історично пережитого часу», – пише Ю. Хабермас [3, с. 79]. Дискурсивна етика Ю. Хабермаса приділяє особливу увагу проблемі долання комунікативних бар'єрів задля спільної мети.

Очевидно, що мораль є формою регуляції людської поведінки на різних рівнях людського буття, зокрема в професійній діяльності, яка поглинає значну, а може й більшу частину людського життя. Взаємодоповнюваність та взаємодетермінованість соціальної та професійної етики виникає внаслідок залучення до практичної філософії низки проблем, які потребують вирішення на всіх рівнях етичного дискурсу. Соціальний запит стосовно якісної підготовки майбутнього професіонала формує вимогу оволодіння ним необхідним інформаційним ресурсом, який реалізує всю повноту професійної компетентності. Серед дискурсів такого змісту – професійна етика, яка все активніше посідає вагомe місце в системі вищої освіти, проте до сих пір є недооціненою у форматі соціально орієнтованої освітньої культури та практики, на відміну від західних освітніх традицій. Здається, що цей зв'язок є само собою зрозумілим, але чи справді це так? Чи включені соціальні, екологічні, комунікативні імперативи у зміст і структуру професійної етики? Яким чином мають вирішуватися соціальні питання, якщо не у формі відповідальної професійної діяльності? За браком останнього спостерігається помітне відставання між освітніми змістами та соціокультурною динамікою, її проявами, які потребують якісних професійних рішень. «Суспільна оцінка тієї чи іншої професії зумовлюється її значенням для належного функціонування суспільства, тим, наскільки вона задовольняє його життєві інтереси, особистісні потреби людини, яка виконує професійні функції. Чим вищим є соціальний статус професійної групи, тим більше вимог, особливо морального характеру, ставить суспільство до представників цієї професії, і тим складнішим буде процес входження молодих фахівців у професійну сферу діяльності», – пише О. Лозовой [4, с. 3]. Отже, є безумовним зростання соціального запиту на процедурно оформлені форми регуляції поведінки, включені до необхідних основ професійної культури.

Дослідницька парадигма аналізу проблем професійної етики представлена працями О. Толочко, В. Долежана, В. Лозового, О. Петришина, Т. Аболіної, О. Білоусової та ін. Зрозуміло, що без перспективних змістів соціальної етики етика професійна втрачає сенс. У чому ж полягає цінність соціальної етики? Очевидно, що соціальне проявляється як спільний горизонт, який уможлиблює «здорову» соціальну взаємодію, яка конституює

професійні практики як її зрізи, і навпаки. При цьому соціальна етика конституюється на засадах інтерсуб'єктивності – ключового гусерліанського поняття, використаного як методологічну основу для низки філософських парадигм та культурних проєкцій. Не оминуло воно й етичну теорію, більше того, виявилось її теоретичною основою. Е. Гусерль відкриває горизонт співбуття, прокладаючи містки до інших «трансцендентальних ego», як висловився В. Малахов. Долання соліпсизму Е. Гусерлем було важким, оскільки концептуальною настановою епохи була «монологічна самосвідомість суб'єкта», яка дається взнаки і зараз як стійкий стереотип. Як пише В. Малахов: «Зрештою, з глухого кута соліпсизму Гусерль виходить. На останніх сторінках «Картезіанських розмислів» перед терплячим читачем відкриваються нарешті мальовничі краєвиди інтресуб'єктивності: «перше буття, що передує будь-якій об'єктивності світу і несе її на собі, є трансцендентальна інтерсуб'єктивність, всесвіт монад, об'єднаних у різноманітні спільноти», – стверджує тут філософ» [5, с. 133]. Виходячи з феноменологічних засад, ключові методологічні питання сучасної етики досліджують Ю. Хабермас, К.-О. Апель, Г. Йонас та ін. Трансформації в людській діяльності потребують змін і в етиці також, причому з розумінням того, що «якісно нова природа багатьох наших дій виявила зовсім нові виміри етичної значущості, не передбачувані поглядами і канонами традиційної етики» (Г. Йонас). Йдеться про етику глобальної відповідальності, оскільки до наших днів не стояло питання про реальну загрозу існуванню людини як виду і відповідальність за його продовження. Моральні настрої новітньої доби досліджують також В. Гьосле, Ф. Фукуяма, О. Гьофе, О. Ульріх, В. Франкена та ін.

Життєвий світ людини, її повсякденна діяльність вписана в соціокультурний горизонт, тому виникає необхідність вбудувати норми професійної етики в контексти соціальної, виходячи з розуміння феноменологічного концепту життєвого світу, який мислиться як спільний фундамент соціальних та індивідуальних практик, «сукупність умов інтенціонального відношення до світу, взаємного запозичення перспектив, використання пропозиційно диференційованої мови, а також інструментальної і соціальної дії» [3, с. 113]. Як вважає Ю. Хабермас, розуміння, інтерпретація та ревізія власного життєвого світу є включеною в контексти спільного життєвого світу, таким чином, «інтерпретатор» повинен рахуватися з його смислами та практиками, завдяки яким «відрізки повсякденності володіють своїми якостями» [3, с. 111].

Таким чином, в основу соціальних практик повинен бути закладений універсальний принцип легітимації етичних норм та регулювання зв'язків та відношень у системі людина–світ. Саме це актуалізує А. Ермоленко, підкреслюючи, що втілення етики відповідальності реалізується за умови відмови від антропоцентризму, який розглядається як одна з вагомих причин екологічної кризи [1, с. 183]. Поруч з іншими методологічними засадами в системі принципів обґрунтування соціальної етики їх феноменологічно-герменевтичне осягнення, обґрунтування синтетичного категоричного імперативу що, на наш погляд, поширюється не тільки на природні, а й на соціокультурні сфери, зокрема сферу професійної діяльності, яка має мету та результат, зміст і наслідки якого можна розглядати в площині соціальної перспективи. Виникає питання: якою повинна бути професійна етика, яка утворює інституцію, найбільш споріднену із засадами соціальної етики, чи найменш не вступає з нею в суперечність? Отже, яке місце має посідати сучасна професійна етика в предметній та змістовій структурі професійного знання, задовольняючи проблему усунення розриву між професійним та соціальним? Якими мають бути стратегії вирішення цивілізаційних загроз у конкретному соціальному модусі професійної діяльності?

Традиційні уявлення про сутність та функції професійної етики торкаються суто фахових норм, які не виходять за межі професійної культури. Наприклад: «Професійна

етика – це сукупність норм і правил, що регулюють поведінку представника певної професії на основі загальнолюдських моральних цінностей, з урахуванням особливостей його професійної діяльності і конкретної ситуації» [6];

«Основою нормативної професійної етики є докладна розробка правил поведінки, що застосовуються в конкретній професійній діяльності і впливають із різних вимог, що пред'являються суспільством до окремих професій з урахуванням характеру професійної діяльності. Такі етичні норми безпосередньо пов'язані з індивідуальною мораллю представників певної професії» [7];

«Професійна етика – це система нормативно-ціннісної регуляції професії, в межах якої випрацьовуються певні етичні норми і правила, що формують оптимальний тип стосунків між людьми у процесі виконання ними професійної діяльності, а також спеціальна етична рефлексія щодо нормативно-ціннісних засад певної професійної діяльності» [2, с. 31].

Зрозуміло, що авторами не переслідувалася «глобальна мета», адже йдеться про предметні нормативні аспекти конкретного етичного напрямку, і це є правильним. Однак міркуючи про фахову компетентність, ми не можемо обійти увагою питання граничних сенсів та цінностей професійної культури. Очевидно, із цих позицій виходить Т. Аболіна, яка мислить формат професійної етики значно ширше, ніж це традиційно, оскільки йдеться про «спеціальну етичну рефлексію щодо нормативно-ціннісних засад певної професійної діяльності» [2, с. 31]. Що включає така етична спеціальна рефлексія? Таке етичне міркування, яке охоплює не тільки нормативні межі, а й цілісний аналіз причинно-наслідкових зв'язків і відношень професійної діяльності в темпоральних перспективах, включаючи майбутні сценарії – результати професійної діяльності та відповідальних професійних рішень, які виходять за межі фахової культури, і, долаючи антропоцентризм, проникають у сферу «універсалізації взаємності». Як зауважує А. Єрмоленко: «Кантове запитання, що я повинен робити, потребує свого доповнення запитанням: що ми повинні робити? Недостатньою є орієнтація на індивідуальну етику сумління» [1, с. 170].

Втім, класична етика моралі окремо взятого суб'єкта все ж зберігається як моральний символ – ядро етичного спектру, але з виходом у ширші сфери не може охопити глобальні контури етичних проблем. «Зрозуміло, старовинні приписи етики «ближнього», приписи справедливості, милосердя, чесності і т. д. все ще у своїй задушевній безпосередності зберігають значення для найближчої повсякденної сфери людської взаємодії. Проте над цією сферою розгортається ділянка колективної дії, де діячі, вчинки та їхні впливи вже не ті, що у сфері близькодії», – пише Г. Йонас [8]. Глобальна сфера колективних практик диктує етиці «новий, «завдалегідь немислимий вимір відповідальності» (Г. Йонас).

Ми підійшли до розуміння необхідності розширення ціннісно-нормативної орієнтації професійної етики в напрямку синергійного конструювання її засад зі спільними моральними належностями – соціальними імперативами. Імперативи соціальної етики (екологічної, комунікативної, наукової) варто розглядати як єдиний горизонт професійної практики. При цьому зберігає актуальність класичне питання встановлення меж пізнавальної та перетворюючої активності. Зрозуміло, чому сучасна етична рефлексія збагатилася новим етичним зрізом – інформаційною культурою, яка досліджує і впроваджує етичні виміри інформаційних технологій. Інформаційна етика, запроваджена Л. Флоріді, будується на онтологічних засадах рівності і в ідеалі орієнтована на стійке процвітання інфосфери шляхом турботи про неї її агентів. Зазначимо, що проект Л. Флоріді викликає багато питань, проте є цінним, оскільки в ньому перегукуються різні етичні зрізи: біоцентризм, фізіоцентризм, етика дискурсу, професійна етика тощо. Також проект являє собою показовий

результат антропологічної відмови як ефективної практичної стратегії. Поговоримо про це детальніше.

Стратегія «долання антропоцентризму» в етичних сферах видається оптимальним етичним рішенням. Однак у реальне життя її важко впровадити, тому проблема залишається відкритою. Втім, якщо ми ще не готові йти саме таким шляхом, то хоча мали знання такого сценарію як належного імперативу, який може спрацювати в ситуації морального вибору. Більше того, взагалі йдеться вже не про ідеалізовані форми, а настійну практичну потребу адекватного нормативного забезпечення професійної діяльності з метою стримування негативних тенденцій та глобальних наслідків. Як зауважує А. Єрмоленко, відслідкувавши ясний причинний зв'язок: «якщо людина завдає такої шкоди природі, чи не означає це, що природі було б ліпше повернутися до світу, в якому людей не було» [1, с. 227]. Якщо вдуматися: яка сумна і жахлива «справедливість»!

Професійна етика – це система нормативно-ціннісної регуляції професійної культури, в межах якої відпрацьовуються етичні норми і правила та етична рефлексія щодо ціннісних засад професійної діяльності в її соціальних результатах. Таким чином, професійна етика та відповідальність – поняття, яке є набагато ширшим, ніж сумлінне виконання професійних обов'язків, дотримання норм, професійної чесноти, оскільки передбачає об'єктивізацію ціннісних інтенцій. Які смисли проявляє професійний контекст? Чим керується «відповідальна» людина – лікар, політик, програміст, педагог – у своїй діяльності: «волею до влади» чи «волею до взаємності»?

Список використаної літератури

1. Єрмоленко А. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи: монографія. К.: Лібра, 2010. 418 с.
2. Професійна і прикладна етика: навчальний посібник / Т.Г. Аболіна, М.М. Рогожа, Я.З. Василькевич, В.О. Заболотна, В.П. Коцур, С.М. Рик; за заг. ред. В.П. Коцура. Препринт. Переяслав-Хмельницький, 2016. 314 с. URL: <http://ephsheir.phdpu.edu.ua:8081/xmlui/bitstream/handle/8989898989/1349/>
3. Хабермас Ю. От картин мира к жизненному миру. М: Идея Пресс, 2011. 128 с.
4. Лозовой В.О., Петришин О.В. Професійна етика юриста. Х.: Право, 2004. 176 с.
5. Малахов В. Етика спілкування. К.: Либідь, 2006. 400 с.
6. Шиманова О. Етика і професійна етика: навч-метод. посібник. Л.: ПП Сорока Т.Б., 2013. 132 с. URL: http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/3441/1/POSIBNYK_ETYKA%28Shymanova%29.pdf
7. Билиця І. О. Професійна етика прокурора як різновид юридичної етики. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» 2016. № 23. С. 17–20. URL: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc23/7.pdf>
8. Йонас. Г. Принцип ответственности. URL: <http://www.koob.ru/f>

**TO THE PROBLEM OF PHENOMENOLOGICAL REASONING OF SOCIAL
CONTENTS OF PROFESSIONAL ETHICS****Halyna Baluta**

*Kyryv Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy
Ave Gagarin 54 A, 50086, Kyryv Rih, Ukraine*

On the basis of the principles of the phenomenological approach and the principles of modern ethical discourse, is made an attempt to revise a number of definitions of professional ethics in the context of the actual problems of social ethics and is given its' renewed invariance.

Key words: Life world, professional ethics, social ethics, anthropocentrism, information culture, professional culture, global problems.

УДК 141.7

РЕАЛЬНІСТЬ АБСУРДУ В СУСПІЛЬНОМУ БУТТІ

Олексій Бучин

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Україна*

Про реальність абсурду й абсурд у реальності чимало написано. Про ситуації абсурду не можна написати все. Абсурд не завжди можна розпізнати. Найпростіша порада: не потрапляти у ситуації абсурду або намагатися швидко з них виходити. Але суспільне буття може постати як доволі тривалий стан панування нелогічного, дивного, безглузлого, який прийнято називати «театром абсурду». Чи хоче людина бути актором цього театру? І хіба це турбує сценаристів та глядачів?

Ключові слова: абсурд, театр абсурду, ситуації абсурду, суспільне буття, щастя, праця Сізіфа.

Метою статті є дослідження реальних ситуацій абсурду, які узвичаїлися у сучасному суспільному бутті.

Актуальність дослідження обумовлена перманентною необхідністю осмислення ситуацій абсурду та умов практичного виходу з них.

Насамперед, подивимося статтю у тлумачному словнику А.С. Хорнбі: «Absurd /əb'sɜːd/ adj unreasonable; foolish; ridiculous: What an ~ suggestion! It was ~ of you to suggest such a thing. ~ ly adv ~ ity n (pl-ties) 1 [U] state of being ~; unreasonableness. 2 [C] ~ act of statement [1, p. 4].

Подивимося також, що написав видатний український філософ І. Бичко у «Філософському енциклопедичному словнику» про «абсурд» та «філософію абсурду».

«Абсурд (від. лат. absurdum – немилозвучний, недоречний, безглуздий, недоладний) – смисловий антипод поняття логічної обґрунтованості, раціональної осмисленості або дії, сумірності зі змістом вихідних принципів (аксіом, постулатів тощо) тої чи тої теоретичної системи або певної історичної парадигми системи знань і вірувань в цілому» [2, с. 5].

«Абсурду філософія – філософська позиція франц. екзистенціаліста Камю, сформульована у його есе «Міф про Сізіфа», що має підзаголовок «Ескіз філософії абсурду». Абсурдною Камю називає ситуацію, коли за критичних обставин людина виявляє ілюзорність узвичаєної віри в раціональний сенс життя і навколишнього світу. Це породжує відчай і потяг до самогубства. Звідси його відома теза про самогубство як «основне питання філософії». Оскільки, за Камю, абсурд не є «онтологічною характеристикою» реальності, його подолання можливе лише «перед лицем абсурду», а не втечею від нього у добровільну смерть чи заглибленням у релігійну віру. Спосіб подолання абсурду Камю демонструє, звертаючись до міфічної постаті коринфського царя Сізіфа...» [2, с. 5].

Камю пише, що Сізіфа варто уявляти собі щасливим [3, с. 92]! Навряд чи пересічного українця влаштує таке ірраціональне «щастя», основою якого є марна праця (сізіфова праця). Але боротьба, протистояння жорстокості долі навіть у безнадійних ситуаціях, яку, наприклад, продемонструвала своїм життям видатна українська письменниця Леся Українка (1871–1913), є кращими, аніж самогубство.

Ситуаціями абсурду є ситуації дисгармонії у функціонуванні суспільної системи та істотного дискомфорту і буття-страждання звичайних людей.

Такі ситуації були описані вже в античності, зокрема Платоном (427–347) та Аристотелем (384–322). Платон навіть був переконаний у необхідності створення «ідеальної» держави, де кожна людина буде щаслива, керувати людьми будуть мудреці, а всі непорозуміння будуть усувати стражі, які мають сприяти максимально ефективному управлінню державою. Замість родової аристократії і панування експлуатації (наприклад, пануюча родова аристократія Спарти експлуатувала все населення Лаконії) була запропонована соціальна мобільність: нездібні люди опинялися у нижчих верствах населення і, навпаки, здібні з нижчих верств піднімалися вгору по соціальній драбині. Радянська система виглядає абсурдним перекручуванням «рецепта» Платона: у горі «надлюди» – «авторитети» КПРС, є величезна армія («стражі») та народ, який мав би бути щасливим (рабів взагалі за людей ніхто не вважав). Заслуга порівняння «ідеальної» держави Платона з тоталітаризмом СРСР належить Карлу Попперу (1902–1994), який у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» (вийшла у 1945 р.) зробив із Платона ідеолога тоталітаризму. І ще абсурд у тому, що радянські філософи боролися з ідеалізмом та ідеалістом Платоном, зокрема, і на хвилі критики тоталітаризму погодилися з К. Поппером. Варто зазначити, наприклад, що справжніми експлуататорами у Платона були люди з народу, бо вони мали право на сім'ю, майно і найману працю, а стражі не мали ніяких майнових прав і навіть дітей своїх фактично не знали, бо не мали сім'ї; аристократи керівники-філософи мали вчитися керувати державою в Академії Платона та їх метою було щастя народу, а не власне збагачення: «Добрі люди і не хочуть правити ні заради грошей, ні заради шани, вони не бажають, щоб їх прозивали найманцями, які відверто отримують винагороду за владу, чи злодіями, які потай користуються із можливостей влади; не цікавить їх також і пошана, тому що вони зневажають її. Загроза ж покарання може змусити їх дати згоду на правління. Ось чому вважається чи не найганебнішим, коли хтось без нагальної потреби сам домагається влади» [4, с. 32]. Думаю, що настав час відкинути спрощений, абсурдний підхід до філософії Платона.

Проголошення Україною незалежності відбулося на хвилі піднесення суспільної свідомості до вершини Усміхненої Доли. Але час показав, що ситуації абсурду вже стали повсякденними і навіть непомітними. Ще за радянських часів у суспільній свідомості сформувалася звичка так званого «здорового глузду» протистояти усім явним та неявним непорозумінням. Ми і нині чудово знаємо, наприклад: якщо чиновник обіцяє краще життя, то звісно не йдеться про широкий загал. Або деякі фрази можуть висмикуватися з контексту і «йти у народ» у всій красі абсурду. Коли, наприклад, Прем'єр-міністр України каже, що підвищення ціни на газ для населення обернеться позитивом для населення, він має на увазі необхідність поступової виплати боргів, які зробила попередня влада. Звичайно, без контексту вислів звучить абсурдно: «Чим вищою є ціна на газ для населення, тим краще воно (населення України) буде жити». Отже, може бути і так, що одна і та сама ситуація, але з різних боків і на підставі різної поінформованості виглядає часто суто протилежним чином: або як абсурд, або як нормальна.

Найяскравішими проявами абсурдності сучасного соціального буття стали світові та локальні війни з мільйонами безглузких смертей людей, спричинених самими людьми. Унаслідок двох світових війн ХХ ст. виникла сучасна, екзистенційна філософія абсурду, яка узвичаїлася у суспільній свідомості, бо у суспільному бутті продовжуються війни і поява ситуацій абсурду може бути спричинена також дисбалансом між злочинами та покараннями, пануванням безкарності. Якщо здійснюється терор чи інший злочин, то покарання має бути неминучим, але соціальна система може бути налаштована за принципом «рука руку мие» чи «ворон ворону ока не виклює».

В основі філософії абсурду є абсурдизм сучасної дійсності.

За часів «холодної війни» штучно створювалися міфологеми як маніфестація начебто «людського існування» за «залізною» завісою інформаційного простору між Заходом та Сходом. Міфологеми ставали такими повсякденними, що багато людей у них вірили. Міфологеми – це ідеологічна маніфестація чого-завгодно: людського існування, військової переваги, обраності нації тощо. Звісно, коли все це реально відсутнє, маємо свідомо створюваний абсурдизм.

Ідеологічне ми розуміємо як ілюзорну масову свідомість, виробництвом якої зайняті політологи та філософи. Поняття «ідеологія» було введено приблизно у 1800 р. і його значення трансформувалося. «Вирішальна роль належить тут Марксу та Енгельсу не стільки в утворенні бездоганного поняття ідеології, скільки у створенні теорії капіталістичного суспільства, яка вказує функціональне місце для ідеології. З того часу це поняття означає своєрідну, стійку до спостережень, рефлексивність, яка чинить опір критиці. Воно постулює свого роду опору, яка перешкоджає руйнації ідеології, якщо пояснюють її функції. Тоді ідеологія пропагується саме як «партійна» або ж як практично-спрямовуюче знання, теорія, яка стала практикою. Тим самим вона переймає функцію керівництва поведінкою та її виправдання, і, якщо пропонуються інші напрями дії, вона, непорушна для критики, стає у цій спрямовуючій функції заміною» (тут і далі перекладено нами – О.Б.) [5, с. 199].

Потреба у штучному створенні ілюзій очевидна. Якщо в ідеологічну повсякденність доступ достовірної інформації обмежений, а наявна інформація спотворена, то можна доволі вільно маніпулювати людьми тривалий час, необхідний владі для збереження свого статусу. Навіть коли прийшов час інформаційних технологій та час переоцінки цінностей, роль міфологем не стала меншою. Навпаки, з'явилися нові можливості перекручування інформаційних лабіринтів, в яких важко орієнтуватися навіть спеціалістам. За таких умов влада часто сама втрачає орієнтири соціального розвитку, що проявляється у всіляких кризах. У пошуках нових соціально-економічних та політичних моделей розвитку суспільства народжуються нові міфологеми, оскільки проявляє себе дефіцит адекватного ставлення до викликів сучасності та бажання багатьох структур суспільства «спіймати рибу у каламутній воді».

Ідеологію часто хибно уявляють як систему ідей, які мають смисл. Семантика стає можливою тільки на основі вільної соціально-філософської рефлексії. Іншими словами, чим більш абсурдною є дійсність, тим менше місця у ній філософії та навпаки (це підтверджується, до речі, суттєвим скороченням аудиторних годин на вивчення «обов'язкової» філософії у вишах України). В ідеологічній повсякденності абсурду допомагає орієнтуватися філософія «здорового глузду», яка формується у звичних життєвих ситуаціях. Коли ж руйнується єдиний повсякденний код, абсурдним стає навіть те, що було «нормальним».

Термін «екзистенція» для позначення буття конкретної людини у конкретному часі у науковий обіг запровадив датський філософ С. Кіркегаард (1813–1855), який досліджував, зокрема, проблему страху. Екзистенційні проблеми турбували також українського філософа М. Гоголя (1809–1852). Ці геніальні філософи передчували, як насувається на людство велика біда.

Екзистенціалізм як сучасна філософія сформувався вже у ХХ сторіччі. Спочатку з'явилася феноменологія Е. Гуссерля (1859–1938). Але, вивчаючи феномен свідомості, філософ усунув онтологічну компоненту смислів людського існування. Свого часу Аристотель сказав: «Платон мені друг, але істина дорожча», «приземливши» платонівські ідеї. Те саме міг би сказати про свого вчителя М. Гайдеггер (1889–1976), який тривалий час працював у Е. Гуссерля асистентом. У своїй фундаментальній онтології М. Гайдеггер не тільки повернув смислам знаковий ґрунт (див. працю «Буття та час»), але і став фактичним засновником сучасного екзистенціалізму.

Е. Гуссерль казав про необхідність впровадження ноєзо-ноєматичної кореляції. У разі безглузких ситуацій така кореляція принципово неможлива і це проявляється у настроях українського народу. М. Гайдеггер казав, що мова – це «дім буття», але в українському домі і нині панує азівський безлад і відчувається бунтарський настрій як україномовної так і іншомовних частин населення України. До речі, проблема розбрату на ґрунті мови завжди була і буде актуальною, бо є одною з соціальних проблем, які турбують людей. І про це добре знають ті, кому вигідна ескалація напруги у суспільному бутті на ґрунті мови.

У Великій Британії в середині ХХ сторіччя виникла одна з перших бунтарських груп творчої інтелігенції, яка протестувала проти соціальної дійсності. У той же час з'явилося нове явище у драматургії Західної Європи – театр абсурду. У 90-х роках ХХ сторіччя на пострадянському просторі з'явився жвавий інтерес до творчості екзистенціалістів, зокрема до філософії А. Камю (1913–1960) та Ф. Кафки (1883–1924). «Коли у січні 1913 р. вийшла з друку перша книга Ф. Кафки «Споглядання», він сказав одному із своїх знайомих: «Одинадцять книг було продано в Андрі. Десять купив я сам. Хотів би я знати, хто взяв одинадцятьу...». При цьому він посміхнувся, але зовсім без гіркоти та розчарування, а скоріше задоволено» [6, с. 5].

Усі намагання втілити ідеології в життя обертаються абсурдними ситуаціями та театром абсурду, який постійно пропонує вистави!

Прикладів багато, візьмемо ідеологію Адама Вейсгаупта (1748–1830) – «засновника ордену ілюмінатів, таємного товариства, яке ставило перед собою республіканські й просвітницькі цілі» [7]. А. Вейсгаупт сформулював п'ять принципів трансформації суспільного буття: **знищення** у суспільстві **монархії, приватної власності, патріотизму та націоналізму, сім'ї та релігії**. І знову згадаймо комуністичну ідеологію, яка була створена наче за таким зразком. У результаті практичного правління комуністів маємо знищення монархії, приватної власності, створення фікції «радянського народу», перетворення суспільства на «сім'ю братніх народів» та спробу знищення релігії.

Абсурдизм ідеологічної повсякденності для людей, які мислять не упереджено, є більш аніж очевидним. Не варто думати, що все це залишилося у минулому. Будь-яка трансформація суспільства на основі ідеологем-міфологем постає як абсурдна: бездумне та безоглядне повернення інституту приватної власності, своєю чергою, повернуло шалене розшарування суспільства, під прапором патріотизму запропоновано відродити фашизм та нацизм, у релігійній сфері утворився розкол тощо.

Соціальна система, що утворюється на основі ідеології, в описах самої себе вперто намагається видати «чорне» за «біле», чим підсилює у мислячих людей відчуття абсурдності сучасної їм дійсності, яка не буде подолана за їх обмежене в часі життя.

Утворюється парадоксальна ситуація єдності «чуда думки та її неможливості». У культурі «для здійснення думки тут же знаходяться і завжди існують, як в антисвіті, деякі тіні та образи, які самі не створюють тіні» [8, с. 143]. М. Мамардашвілі (1930–1990) назвав такий стан станом мороку, який має епідемічний характер. Вийти з цього стану можна тільки актом мислення: «Стан мислення завжди є деякий додатковий живий акт, який трапляється разом зі значенням понять» [8, с. 144]. Але в абсурдних ситуаціях значення спотворені і відбулася підміна понять і це робить неможливим акт мислення: багато хто і хоче помислити, і не може. В історії людства є чимало прикладів масової когитальної імпотенції чи панування cogito-дефіциту. А у культурі необхідна достатня кількість людей, здатних мислити. І на порядку денному знову постає **якість** сучасної освіти. Якщо, наприклад, американські студенти платять за освіту і вимагають, щоб їх вчили, то у нас студенти платять вищам і вимагають, щоб від них викладачі відчепилися. І ще одна про-

блема: можливо, я помиляюся, але таке враження, що справжніх професорів, викладачів, вчителів потіснили люди, які самі погано вчилися і вчити добре не можуть, і обіймають посади, які дозволяють їм реформувати, «лібералізувати» освіту. І ми беремо участь у «дурному хороводі тіней» (Мамардашвілі) у масштабі всієї країни. А може, це реалізація задуму «еліти» суспільства щодо перетворення широкого загалу населення на «останніх людей»? «Що таке любов? Що таке творіння? Устремління? Що таке зірка?» – так запитує остання людина і моргас. Земля стала маленькою, і по ній скаче остання людина, яка робить все маленьким» [9, с. 12]. Думаю, що бодай деяких «скакунів» сучасна українська дійсність вже змусила побачити, що абсурд створити легко, а вийти з нього дуже важко! В одному з перекладів тексту Ф. Ніцше (1844–1900) написано, що такі люди «кліпають очима». Мамардашвілі ж писав: «<...> де менше здійснюється актів розуміння, там найбільш поширеним словом – якщо брати частотний словник мови – стає слово «розумієш»: «ти ж розумієш», «звісно, я розумію», «ми розумієм». І ось ці зчеплені **підморгування** (виділено нами – *О.Б.*) один одному, тасмне, прийняте усіма розуміння один одного і є логікою царства тіней, в якому жити, якщо є хоч яка-небудь чутливість, неможливо, тому що справа не в тому, що нам холодно чи ми роззуті, а в тому, що ми насамперед поранені у бутті <...> Остання людина описує себе так: « Це люди, які вже і знати не знають, що таке зірка, і зневажати себе не можуть, і постійно кажуть: «Ми щасливі, ми щасливі» – і **підморгують**» [8, с. 146].

Думаю, що мислячі люди прекрасно знають, що війна – це шалені прибутки для тих, хто її розв'язує. Гібридна війна – це ще більші прибутки, бо не завжди навіть реальна зброя потрібна. «Останні люди» гинуть у «останній» війні, але кому вони потрібні? Остання війна СРСР – це війна в Афганістані. Основною причиною її розв'язання була необхідність перерозподілу нафтових грошей між різними структурами, бо радянська армія і КДБ практично нічого не отримали від шалених прибутків, які почали з'являтися унаслідок зростання цін на нафту, починаючи з 1973 р. (війна в Афганістані розпочалася у 1979 р.). Крім безпосередніх військових дій, була ще війна психологічна як складник інформаційної війни. Спеціалісти ведення такої війни використовували ефективні засоби впливу на людські емоції та свідомість. Пропаганда та комунікація стали частиною військової стратегії. Пропаганда взагалі-то добре забезпечує виконання цілей державної системи. Сучасні комп'ютерні засоби дають змогу краще вести інформаційну війну, але від плакатів, фотовиставок тощо ніхто не відмовляється. Вироби образотворчого мистецтва є дуже впливовими (наприклад, ті самі рекламні щити з малюнками).

Війна сама по собі абсурдна, але ще більш абсурдною стає ситуація, коли практично діють засоби переконання та навіювання. Метод «переконання» спрямований на інтелектуальну сферу людської психіки. Метод «навіювання» «працює» завдяки некритичному сприйняттю інформації, і стає можливою дезінформація. Звідси випливає змога маніпулювати широкими масами населення. Цікавими з цього питання є дослідження професора О.Д. Бойко. У передмові до книги «Анатомія політичного маніпулювання» він пише: «Феномен політичного маніпулювання ще більш дивовижний, ще більш захоплюючий, ще більш непізнаний, оскільки стосується «ключового питання» – питання боротьби за владу, яке має тисячолітню/мільйонорічну (хто знає?) історію. Історію, яка раз по раз повторюється незалежно від того, що дрючок первісної людини та криваві єдиноборства із застосуванням нігтів та зубів уже замінено на пристойні краватки та дипломатичний етикет» [10, с. 3]. Завдяки маніпулюванню у психіку людей можна «вкласти» не властиві їм цілі, бажання, наміри та установки. Міфологеми, які створюються для впливу на свідомість людей, є доксихними (грец. Δόξα – думка-гадка), ґрунтуються не на наукових знаннях, а на

вигадках, віруваннях. Згадаємо славетне Тертуліанове «вірую, бо абсурдно», або «вірую, бо неможливо». В такому разі буде проходити будь-яка дезінформація.

Пам'ятаємо, що практика, яка обернулася трагедією, може повторюватися і навіть обертатися на фарс.

Висновки. За суспільною системою завжди спостерігають і ззовні, і зсередини. Будь-яка система хоче бачити себе кращою, аніж вона є насправді. Самоспостереження часто грішать неточностями та явними фейками. Зрештою, втрачається відчуття реальності у самостійних описах і потрібен неупереджений підхід, щоб вийти на шлях розуміння і розпочати виправляти становище. Будь-яка війна (за територію, душі чи національну ідентичність) додає складності у самоописах та самооцінках. Якщо оцінюють ситуацію ті, кому війна вигідна, то істина виявляється «похованою», а спроби «качати права» з боку «останніх людей» перетворюються на суцільний абсурд.

Список використаної літератури

1. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Volume 1. A–L. Russian Language Publishers Moscow, Oxford University Press, 1982.
2. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002.
3. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. М., 1990.
4. Платон. Держава. К., 2000. 355 с. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat.htm>.
5. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. Социо-логос / Пер. с англ., нем., франц. Сост., общ. ред. и предисл. В.В. Винокурова, А.Ф. Филиппова. М.: Прогресс, 1991. 480 с.
6. Кафка Ф. Реальность абсурда: Сб. произведений. Симферополь: «Реноме», 1998. 512 с.
7. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/wiki/Адам_Вейсгаупт
8. Мамардашвили М. Мысль в культуре. Как я понимаю философию. М., 1992.
9. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Сочинения. В 2-х томах: Т. 2. Пер. с нем. / Составление и примечания К.А. Свасьяна. М., «РИПОЛ КЛАССИК», 1998. 864 с.
10. Бойко О.Д. «Анатомія політичного маніпулювання». Ніжин, 2007.

THE REALITY OF ABSURD IN SOCIAL BEING

Oleksii Buchyn

*Nizhyn Mykola Gogol State University,
Faculty of History and Law,
Department of Political Science, Law and Philosophy
Grafka str., 2, 16600, Nizhyn, Ukraine*

Much has been written about the reality of the absurd and about the absurd in reality. No one can write all about situations of the absurdity. Absurdity is not always recognizable. Simple advice: do not enter into situations of absurdity or try to quickly get out of them. But social existence may seem a rather long state of domination of the illogical, strange, senseless, which is called the “theater of the absurd”. Does a person want to be an actor in this theater? Does it bother screenwriters and spectators?

Key words: absurd, theater of the absurd, situations of the absurdity, social being, happiness, labor of Sisyphus.

УДК 572.026

ЛЮДИНА-ПУБЛІЧНА В СОЦІОКОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ

Людмила Васильєва

*Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарний факультет, кафедра права
вул. Чкалова, 17, 61000, м. Харків, Україна*

В статті для розуміння аксіологічного виміру поняття публічності в координатах людського буття досліджуються місце та роль людини-публічної в соціальному публічному просторі, її вплив на формування нових моделей комунікативного зв'язку й ціннісно-нормативні форми взаємодії.

Ключові слова: публічність, особистість, габітус, людина-публічна, публічна компетентність, комунікація, соціальне буття.

Явище публічності як вектор суспільної свідомості, ціннісна й нормативна система, регулятор суспільних відносин у сьогоденні може відображати особливості людського сприйняття світу, формувати універсальні гармонійні закономірності співіснування людей. Сучасна комунікативна відкритість, як правило, стає тим стратегічним ресурсом цивілізаційного світу, який допоможе відформувати людський світогляд, цінності та зберегти нашу планету. Однак, зважаючи на шалені темпи сучасного технологічного розвитку, багатомірність прояву публічного неможливо опанувати миттєво. Необхідні титанічні прагнення й співпраця всієї наукової спільноти, потрібен час, якого людство вже майже не має, для швидшого осмислення планетарних проблем через феномен публічності й природу людини-публічної. Саме тому публічна адаптованість людини як система технік стратегічного розширення сфери міжособистісної й соціальної взаємодії є затребуваним і актуальним аспектом крос-культурного простору. Це дозволяє зрозуміти не лише мінливий і непостійний характер сучасних перетворень у різних сферах соціального життя, а й багатовимірність самої людини в її природних, соціальних, тілесних, духовних, матеріальних проявах.

Метою статті є соціально-антропологічне осмислення виміру публічності як одного з сучасних універсальних феноменів успішної особистісної репрезентації.

Увага до феномена публічності проявляється через теоретичні дилеми Ж. Атталі, З. Бжежинського, М. Вебера, Е. Гіденса, Е. Дюркгейма, М. Кастельса, Т. Лукмана, К. Маркса, П. Сорокіна, Т. Парсонса, А. Турена. Значними є результати дослідження публічності, що були започатковані в рамках феномена комунікації через антропологічний підхід М. Бубером, М. Гайдеггером, А. Камю, Г. Маркузе, Е. Мун'є, Е. Фромом. Серед українських дослідників варто виділити М. Грищенко, О. Жулькевську, О. Злобіну, Л. Малеса, А. Петренко-Лисака, В. Середу, І. Тищенко, Л. Радіонову та ін.

Кожна концепція має своє зерно істинності в розумінні природи явища публічності, але все ж таки відчувається недостатня осмисленість цього феномена в рамках соціально-антропологічного знання через природу й зміст феномена людини-публічної. Саме тому в рамках нашої статті для розуміння аксіологічного виміру поняття публічності в координатах людського буття важливим є розуміння місця і ролі саме людини публічної в соціальному публічному просторі, її вплив на формування нових моделей комунікативного зв'язку й ціннісно-нормативні форми взаємодії. Говорячи про ефективні публічні комуні-

кації, необхідно, перш за все, надати їм нашу робочу дефініцію: публічними є комунікації, що націлені на передачу інформації, яка стосується особистісного інтересу людини з одночасним наданням їй відкритого статусу.

Відкритість у цьому разі є домінуючою характеристикою, але такий її прояв повною мірою залежить від певних комунікативних моделей, що і формують повну або часткову відкритість у публічній комунікації. Наприклад, у моделі двоступеневої комунікації, яку розробили П. Лазарсфельд і Б. Берельсон, інформація, яку надають ЗМІ, масова аудиторія засвоює не безпосередньо й не відразу, а у два етапи: на першому етапі передана інформація досягає особливої категорії впливових й активних людей – «лідерів думок», а вже потім через формальні канали комунікації доводиться до ЗМІ; на другому – лідери думок передають послання безпосередньо в міжособистісному спілкуванні [8]. Цікаво, що подальші дослідження модифікували цю теорію в концепцію багатоступеневого потоку інформації з двосторонньою симетричністю, оскільки лідери думок самі постійно перебувають під впливом інших, авторитетніших лідерів думок. У контексті такої комунікативної моделі повну відкритість комунікації, яка й формує публічність, занадто обмежують окремі канали комунікації, особисті інтереси й пріоритети лідерів думок, їхні цілі та ідеї, активізуючи маніпулятивну складову частину. Друга комунікативна модель, на яку ми звертаємо увагу як приклад, – модель відомого німецького соціолога Е. Ноель-Нойман, «спіраль мовчання». Цією моделлю авторка доводить, що в звичайних умовах середньостатистичному індивіду важко орієнтуватися в правильності своїх думок і поведінки, тоді як у сформованому натовпі з конкретними пріоритетами й ідеалами його становище зовсім інше. У такій обмеженій комунікативній моделі особистість перебуває під цілковитим впливом натовпу й здатна навмисне приховувати свої думки, що не збігаються з більшістю: «У спонтанному натовпі від індивіда взагалі не вимагають ретельно перевіряти те, що можна чи треба публічно виявити; основну сферу впливу – страх перед ізоляцією – вимкнуто, індивід відчуває себе частиною цілого й може не боятися контрольної інстанції» [10, с. 10]. Враховуючи, що таких моделей комунікації дуже багато (Е. Роджерс, К. Левін, Т. ван Дейк, А. Грамші, З. Фрейд, К. Юнг, Ж. Лакан, Б. Маліновський, Р. Якобсон, У. Еко) зрозуміло, що повна відкритість у публічному просторі неможлива, оскільки за тих чи інших умов вона обмежується, модифікується й деформується, а інформація спотворюється.

Цікавим для осмислення явища публічності є поняття «соціальної практики», яке вперше було осмислене П. Бурдьє. Усе людське життя, на думку французького вченого, є сукупністю таких визначених практик, подібно до мовних практик Л. Вітгенштайна. Парламентські дебати, церковні служби, презентації – усі ці публічні практики, які здійснюються за особливими санкціонованими в суспільстві правилами, репрезентують своєрідну гру через поняття габітусу, «системи набутих схем» [5, с. 531], що діють як категорії сприймання й оцінювання», або як «система диспозицій, що породжує й структурує практику агента та його уявлення <...> дає змогу спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі й реагувати більш-менш адекватно на події й ситуації» [2, с. 42]. Але при цьому хороший гравець щоразу робить те, чого вимагає гра, й звертається переважно не до мовних ігор, а до тілесних практик [4, с. 184]. Саме техніка володіння тілом зумовлює успішну участь у публічній грі. Правильний хід ніби «вписується у тіло» учасника самої гри, П. Бурдьє характеризує його як «інкорпоровану соціальну гру», якій відповідає «почуття необхідності» [2]. Ігрові ситуації ніколи не повторюються точно, але хороший гравець легко орієнтується в них, тому такий адаптивний потенціал габітусу виключно необхідний для здійснення соціальної публічної практики і формується на основі двох принципів: 1) враховуючи індивідуальну схильність, актор діє адекватно публічній ситуації; 2) нагальна необхідність

взаємодії акторів у співтоваристві та взаємодія співтовариства з кожним членом соціальної реальності. Говорячи про габітус як про принцип породження й організації публічної практики, можна стверджувати, що він виникає в результаті пристосування до реальності. Але реалізм тут можливий лише дуже помірний, оскільки ми ніколи не зможемо вповні оцінити, якої трансформації зазнала реальність через свої образи у процесі перетворення в тій чи іншій комунікативній системі. Оскільки в нас немає можливості відчуженого погляду з позицій самої реальності, ми можемо лише оцінювати когнітивні ресурси одного габітуса з позиції іншого [4, с. 188]. Крім того, габітус передбачає дію без рефлексії, оскільки коли індивід діє в межах габітуса, в нього немає альтернатив. Але рішення, ухвалені на межі габітуса, завжди допускає альтернативу. Ситуація, що виникає тут, включає ризик й імплікує соціальну відповідальність. І тут свідомо вибране правило може стати предметом раціонального публічного обговорення, у процесі якого не одна людина, а всі члени співтовариства діють як відповідальні актори, які готові подолати непорозуміння й досягти раціональної публічної згоди. Усі члени співтовариства існують ніби на межі габітуса хоча б настільки, наскільки впроваджені в спільний пошук комунікативних рішень.

Осмыслиючи сутність публічного, зазначимо, що в теоретичному руслі, з точки зору теорії життєвого світу й теорії Т. Парсонса [11], публічна сфера виступає структурно-функціональною реальністю, елементом природи модерного суспільства, підґрунтям легітимності, що створюється в правових дискурсах. Як пише М. Фуко, те, що обговорює постмодерна публічна сфера, зумовлена формацією дискурсу, який ніби вкладає себе в уста агентів і всього публічного простору. Слабка солідарність не здатна сама створити дискурс, тому керується дискурсами сильних солідарностей та окремих еліт [14].

Сучасний суб'єкт публічної комунікації – особистість, що намагається про себе відкрито заявити, – часто позначають як мовну або комунікативну особистість. Тут вже трактування поняття особистості має досить неоднозначне трактування. Так, в абстрактному значенні особистість означає оригінальність, унікальність, а в конкретному значенні під особистістю розуміють особу, яка реалізує свої властивості, виокремлюючись із-поміж звичайних індивідів за біологічними характеристиками. І, як ми бачимо, у цих двох визначеннях є діалектична суперечність. З одного боку, особистість включає в себе феномен індивідуальності, а з другого – їй доводиться поступитися своєю неповторністю, щоб бути частиною певного соціуму. Ця вічна опозиція між унікальністю, неповторністю і стандартизацією, клішованістю, масовістю, громадськістю, уніфікованістю, стандартизацією, плюралістичністю, різноманітністю найбільш яскраво проявляється в сучасній публічній комунікації. Особистість – багатогранна й включає біологічні, психологічні, соціальні, когнітивні, прагматичні, комунікативні компоненти. Крім того, можна виокремити, як відомо, її окремі типи, що різняться національними, віковими, гендерними, професійними ознаками. Але в розумінні публічного значущим стає комунікативний аспект, оскільки, як зазначають дослідники, саме завдяки перебуванню та функціонуванню в дискурсі публічної соціальної комунікації людина й стає особистістю.

Комунікативна особистість передбачає використання невербального коду, що включає зворотний зв'язок, формує спільні точки дотику, адресність, націленість на партнера та бажання бути зрозумілою. Думку можна підкреслити теоретичними положеннями М. Бахтіна: «Людина стає особистістю й пізнає себе, тільки співвідносячи себе з Іншим» [1, с. 18]. При цьому сучасна публічна взаємодія базується на дотриманні соціально встановлених правил, будь-яке спілкування має вписуватися в наявну систему норм, і саме це володіння технікою, навичкою, звичкою, автоматизмом, традицією – ось що забезпечує взаєморозуміння Іншого [9, с. 203]. За теорією Мальцевої, в сьогоденні можна назвати досить багато вчинків

та висловів як таких, що не мають змісту. Але, за логікою, будь-який вчинок чи вислів, що виходить за межі загальноприйнятих правил, уже позбавлений змісту. Тому неминує із зони змісту мають усуватися всі творчі процеси, усі оригінальні варіанти розв'язання проблем, нетрадиційні підходи до подолання труднощів у соціальному середовищі. При цьому сама публічна комунікація між людьми, якщо вона орієнтована лише на подібність правил, мовних норм, виключає необхідність спілкування взагалі. Оскільки, якщо всі учасники комунікації дотримуються однакових правил, однаково розуміють логіку світу й логіку мови, усі вони однаково позбавлені якихось психологічних, тілесних, соціальних, особистісних характеристик. Іншими словами, на думку Мальцевої, ми маємо справу з одним публічним суб'єктом, який ні з ким не спілкується й потреби в ньому такої не виникає. Або затребуваними виявляються саме стереотипи поведінки, які свідчать про «розширення надіндивідуальної сфери діяльності людей» [12, с. 107], де стихійно виникає вимога до форм вчинків та дій – формується складний, суперечливий, тривалий процес публічної соціалізації.

Оцінюючи комунікативно-публічну адаптованість людини, професор філософії О.П. Проценко зазначає, що саме манери поведінки й правила споконвічно конструювали форми публічної комунікації. І через, наприклад, «візуальний аспект» постійно й ретельно вконтролюються колективом: «Елементарні правила поведінки орієнтують на загальний інтерес і набувають загальнозначущого характеру» [12, с. 108]. При цьому символічними стають не тільки жести, пози, одяг, предмети матеріального світу, а й сама людина, яка й представляє цю форму й зміст публічності. На думку вченого, одним з історичних прикладів такої візуалізованої публічності стає спеціальна суспільна одиниця XVIII століття – «салон». Салон – ніщо інше як своєрідне поєднання людей, які знаходять гостинність під дахом багатого будинку. Він поєднував людей за соціальним походженням і статусом, за способом дозвілля, інтересами. Учасники салонних зустрічей конструють у невідгадливій бесіді, дотепності, компліментах і галантності, створюванні епіграм [12]. Така історична форма публічності, що була обмежена своєрідним видом світського спілкування, визначала не тільки публічні правила пристойності, а й демонстративні заходи осудження за їх порушення, що виходять за межі традиційних моральних, правових і релігійних осудів. Покарання за порушення чи відхилення від належної поведінки співвідносилось із механізмом формування громадської думки. Світ реагував відразу на факти відхилення, відвертого порушення чи ігнорування встановлених принципів публічного світського спілкування (наприклад, іронічною посмішкою, обміном поглядами тощо).

Досліджуючи природу публічної особистості та форми її успішного публічного прояву, варто визначитись із поняттям комунікативної стратегії, яку ми розуміємо як певну узгоджену схему комунікативної поведінки, в якій серію різних вербальних і невербальних засобів використано для досягнення мети суб'єкта комунікації й комунікативної тактики, як спосіб реалізації стратегії, сукупність затребуваних практичних публічних дій. На рівні таких тактик, технік суб'єкт може робити ходи, які, на перший погляд, не вписуються в цільову орієнтацію стратегічного плану. Однак, якщо ми маємо справу саме з тактикою, а не з комунікативною помилкою тактичного плану, цей відступ зрештою має привести до реалізації стратегічного комунікативного задуму [3]. При цьому необхідний публічний успіх комунікативною особистістю досягається завдяки її комунікативній компетенції – термін, до розуміння якого в науковій літературі є кілька підходів (М.О. Василик, Ф.І. Шарков). Якщо відкинути уточнювальні елементи, ці концепції репрезентують публічну компетентність як певний рівень сформованості досвіду взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами. Так, І. Серегіна виділяє дві головні характеристики публічної компетенції: «по-перше, уміння вступати в комунікацію з іншими людьми (комунікабельність), а по-друге, володіння

і вміння оперувати змістовою інформацією» [13, с. 78]. Наукова школа М. Василика пропонує цілих вісім компонентів публічної компетентності: знання норм і правил спілкування (ділового, повсякденного, святкового та ін.); високий рівень мовного розвитку, що дає людині змогу в процесі спілкування вільно передавати й сприймати інформацію; розуміння невербальної мови спілкування; вміння вступати в контакт із людьми з урахуванням їхніх статево-вікових, соціально-культурних, статусних характеристик; вміння поводитися адекватно ситуації і використовувати її специфіку для досягнення власних комунікативних цілей; вміння впливати на співрозмовника таким чином, щоб схилити його на свій бік, переконати в слушності своїх аргументів; здатність правильно оцінити співрозмовника як особистість, як потенційного конкурента або партнера і вибрати власну комунікативну стратегію залежно від цієї оцінки; здатність викликати в співрозмовника позитивне сприйняття власної особистості.

У рамках нашого дослідження будемо дотримуватись такого визначення публічної компетентності – це володіння складними комунікативними навичками і вміннями, формування адекватних умінь у нових соціальних структурах, знання культурних норм та обмежень у спілкуванні, знання звичаїв, традицій, етикету у сфері спілкування, дотримання правил пристойності, вихованість, орієнтування в комунікативних засобах, властивих національному менталітету, становий менталітет [7, с. 72].

Публічна компетентність особистості в сучасних умовах є невід'ємною умовою ефективною успішної комунікації сучасної людини-публічної. Тут акцент перенесено з нормативного зразка особистості, яка спроможна досягти успіху, на зразок особистості, що легко адаптується, лавірує, пристосовується, створює нові стереотипи вчинків і дій. Увагу зосереджено вже не на рисах характеру, що сприяють успіху, а на комунікативних навичках. Тепер у вчинках сучасної публічної компетентної особистості пріоритет має не просто форма, а форма форми, коли мораль може набувати прихованого, тіньового характеру. При цьому набуває популярності пошук універсального морально-психологічного типу особистості, що здатен розв'язувати соціальні завдання високого ступеня складності й залишатися гармонійним, зібраним, стресостійким. Так, нині деякі показники взірцевої нормативної моделі менеджера як повністю публічно орієнтованої особистості стали хрестоматійними. Деякі з них зумовлені індивідуальною неповторністю, привабливістю, чарівністю, умінням привернути до себе увагу завдяки оптимізму, цілеспрямованості й харизмі. Крім того, до значущих якостей, що затребувані людиною публічною, належать енергійність, творчий вплив на навколишніх («обмін енергією»), високий культурний рівень вербального спілкування (публічні риторичні здібності), адекватна самооцінка, привабливість зовнішніх даних та гарні манери. Такі особистісні прояви організації публічного репрезентування залежать від адаптованості й публічної компетенції особистості, тобто її здатності до самостійного ухвалення рішень, швидкого вибору лінії поведінки в непередбачуваних ситуаціях, що межують із ризиком, а також рівнем соціальної відповідальності.

Оцінюючи вітчизняні реалії публічної взаємодії, можна стверджувати, що в сьогоденні вкрай складно людині публічній при всій її публічній компетентності не бути втягнутою у численні корупційні схеми, встояти перед матеріальними спокусами й моральним суперечностями, що навіюються цінностями інформаційного суспільства. Саме за таких умов має значення стійкість до зовнішніх негативних проявів – так званий вольовий імунітет як здатність зберігати самовладання, внутрішню рівновагу в будь-якій критичній ситуації давати собі час на роздуми й адаптацію.

Таким чином, цільовим завданням на сучасному етапі прояву публічних комунікацій є осмислення самосвідомості суб'єкта публічної діяльності та застосування спеціальних

знань, набутих у процесі системного самопізнання, самовдосконалення. Це завдання не просте, оскільки для його реалізації необхідна не тільки добра воля учасника публічного співробітництва, а й розвинені в ньому духовно-моральні якості, серед яких пріоритетними є миролюбність, правдивість, відповідальність, скромність, рішучість (перелік можна продовжувати). З урахуванням усіх цих якостей людина публічна набуває образу носія ідей гуманізму й світобудови. При цьому, якщо орієнтуватися на розвиток публічного потенціалу не лише окремої особистості, соціальних груп, а й цілих народів, які прагнуть до саморозвитку, саме публічність може визначати перспективи інтелектуального вдосконалення й ефективно розвивати інформаційні технології людства без достатньо суперечливих, болісних тенденцій, що диктуються тривожними національно-культурними протиріччями й геополітичними зрушеннями.

Список використаної літератури

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 6. М.: Русские словари: Языки славянской культуры, 2002. 505 с.
2. Бурдые П. Структуры, габитус, практики / пер. Н.А. Шматко. Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Т. 1. № 2. С. 40–58.
3. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации: учеб. пособие; стандарт третьего поколения. СПб.: Питер, 2011. 288 с.
4. Гутнер Г.Б. Проявление смыслов в контексте коммуникативных практик. Коммуникативная рациональность: эпистемологический подход / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. И.Т. Касавин, В.Н. Порус. М.: ИФРАН, 2009. С. 183–193.
5. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семёнов В.А. Западная социология: учеб. пособие для вузов. СПб.: ДНК, 2003. 560 с.
6. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus / пер. Є. Поповича. К.: Основи, 1995. 311 с.
7. Куницына В.Н. Межличностное общение: учебник для вузов. СПб.: Питер, 2001. 544 с.
8. Лазарсфельд П., Мертон Р. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований / М.М. Назаров. М.: Эдиториал УРСС, 1999. 240 с.
9. Маркова Л.А. Нейтральность смысла. Коммуникативная рациональность: эпистемологический подход / Рос. акад. наук, Ин-т философии; отв. ред. И.Т. Касавин, В.Н. Порус. М.: ИФРАН, 2009. С. 203–208.
10. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / пер. с нем.; общ. ред. и предисл. Н.С. Мансурова. М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. 352 с.
11. Парсонс Т. О структуре социального действия. М.: Академический Проект, 2000. 880 с.
12. Проценко О.П. Етикет в просторі практичної філософії: монографія. Харків: ХНУ, 2002. 240 с.
13. Серегина И.И. О социально значимых аспектах коммуникативной компетентности российских менеджеров (к постановке проблемы). Мир психологии. 2000. № 2. С. 77–84.
14. Фуко М. Археология знания / пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой; вступ. ст. А.С. Колесникова. СПб.: Гуманитарная Академия; Университетская книга, 2004. 416 с.

A PUBLIC-PERSON IN A SOCIAL-PUBLIC SPACE

Ludmila Vasylieva

Nikolay Zhukovsky National Aerospace University KhAI

Humanities Faculty, Department of Law

Chkalov str., 17, 61000, Kharkiv, Ukraine

The article explores a place and role of public-person in the social-public space, its influence on the formation of new models of communicative connection and on the value-normative forms of interaction. Thus, the author discloses the axiological dimension of the concept of publicity. The article emphasizes that the phenomenon of publicity, as a vector of public consciousness, the value and normative system, a regulator of today's social relations, can reflect the peculiarities of human perception of the world and form universal harmonic laws of human coexistence.

Key words: publicity, personality, habitus, public-person, public competence, communication, social being.

UDC 17.0+008

TRANSFORMATIONS IN UNDERSTANDING OF HUMAN NATURE: PHYLOSOPHICAL AND ETHICAL ASPECTS

Natalia Volovchuk

*Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy,
Department of Philosophy, Ukrainian Studies and Political Science
Universitetska str., 16, 61000, Kharkiv, Ukraine*

The article analyzes the main directions of changing moral standards and ethical attitudes throughout the twentieth and twenty first century in the sphere of philosophical ontology under the influence of the development of life sciences.

Key words: moral norms, human nature, genetic engineering, gene pool, aesthetic medicine.

Modern life sciences create new moral issues addressed to scientists, politicians and society. Science and ethics of genome engineering are widely discussing in scientific articles [1; 2; 3]. New challenges such as genetic and cellular engineering, the problems of populations actualize the possibility of philosophy to respond to emerging problems. In the context of this study, the main directions of changing moral norms and attitudes in the sphere of understanding of human nature are analyzed under the influence of the development of life sciences.

In the twentieth century, Genetics occupied the central position among the natural sciences; and managed to solve many fundamental and applied problems of natural science. Genetic research reveals the role of the biological component in revealing the uniqueness of each person; it appeared that the human genetic program lies at the basis of human health and predisposition to diseases (cardiovascular, oncological, etc.). In the field of genetic research there are negative phenomena of scientific and technical revolution development, for example, the degree of environmental pollution by mutagens. Radiation and Environmental genetics assess the impact of chemical mutagens on environmental pollution, local or general increase in the level of radiation on the hereditary program, both human and all biological species of the Earth; show the biological consequences of nuclear war.

Molecular structures that determine heredity are studied by Molecular Genetics and all other levels of life are studied by Genetics. N. Vavilov wrote that the biological phenomena are too complex to be reduced to simple physical and chemical processes of Molecular Genetics. Outstanding geneticist of the twentieth century N. Dubinin opposed direct intervention in the human gene structure, emphasizing that Molecular Genetics does not replace General Genetics. It has its own subject of study. For science and practice, Genetics in general is needed [1, p. 272].

In the 80s years of the twentieth century, a group of scientists led by N. Dubinin presented a forecast of "Problems of General Genetics", in which ten main directions of future activity were proposed: mutagenesis and recombinogenesis; structure and functions of the genome; Genetics of ontogenesis; Human Genetics; Genetics of plants; Genetics of animals; Genetics of microorganisms; radiation mutagenesis (global problems); Genetics of adaptations; Genetics of populations [4, p. 272–273]. According to N. Dubinin the main areas of research should be the Genetics of adaptations and the Genetics of populations in which the Genetics of the norm, rather than the Genetics of pathologies, should become the main problem. This problem should be dealt with not only physicians in the meantime the support of everything progressive in Genetics should come from the state.

The scientific research and aspirations of Dubinin and his team were embodied in the image of a man of the present and future: the spiritual nature of man is formed by past and modern historical life; a person transmits personal experience to succeeding generations through upbringing, which is a powerful lever of evolution in the social form of the movement of matter; a unique human nature arises from the interaction of genetic and social programs; the whole aggregate of the genetic program of the species *Homo sapiens*, possessing a high degree of stability, can be preserved and used in the future of mankind; the term “modern man” at the genetic level covers the period of the existence of the species *Homo sapiens* from the past, through the present to the future; the biological nature of man will be preserved until a person interferes with his own gene structure; the existing physically and morally healthy person has unlimited potential of intellectual and spiritual development without establishing any Utopian standards; in connection with existing technogenic threats, the problem of the person’s spiritual and intellectual development passes into the category of moral problems; humanism, thanks to the development of medicine, expands to concern for the health of the population (adherence to sanitary and hygienic standards, vaccination of the population, diagnosis of diseases, etc.)

In the late twentieth and early twenty-first centuries, in the scientific consciousness of geneticists and physicians occurred some changes in the understanding of fundamental being problems. V. Rybin says about an “ontological shift”, in which the effect of “artificial” on “natural” takes a very dangerous form [5].

E. Gnatyk says that modern achievements in the field of genetic engineering, making the human gene structure the object of external intervention, contribute to the collapse of moral values and the decline of human life value. “The devaluation of the value of life manifests itself particularly clearly in technologies that ensure the reproduction of human life” [6, p. 116].

Sara Reardon reports that human embryos became a central concern over the ethics of gene editing in 2015. Using a technique called CRISPR/Cas9 Junjiu Huang, a gene-function researcher at Sun Yat-sen University in Guangzhou, China, and his team applied it to human embryos that did not result in a live birth. Such research in human embryos is arguable because any gene altering will be passed to future generation without knowing consequences [3]. Dr. Perry thinks that there is an element of a Pandora’s Box in the field of genetic engineering connected to human embryos. “We have to grow up, we have to say, “Look we have something potentially enabling, but it can be potentially misused, should we just cower in the corner?” [7].

In the 1960s, the term «gene pool» (genpool) entered the scientific lexicon. This concept revives the old eugenic projects for the improvement of man. Y. Hyun says: “Firstly, this is the idea of an information duplicate of humanity, which makes it possible (at least theoretically) to reproduce the exact genetic copies of individuals” [8, p. 61]. In the future, all the spiritual qualities of a person can be represented in the form of information copies that will be included in special libraries and it will be possible to reproduce any individual or the most “valuable” person. “Secondly, this is the idea of the discreteness of genetic information on which the (theoretical) possibility is based to create completely new individuals through the recombination of genes” [8, p. 62]. The ultimate perspective is the construction of a superman.

D. Dubrovsky expects improving the psychological properties of the individual using new nanotechnology, biotechnology, information technology and cognitive technologies in future. Biologizing the social in man, Dubrovsky reveals the “exciting” prospects for the future in improving (correcting) the psychological properties of the individual [9].

Geneticists are more restrained in their assessments and forecasts and yet the tendency to biologize the essence of man in their works is present. Academic K. Skryabin, Russian Academy of Agricultural Sciences, writes that scientists allocate more and more genes that determine

behavior that on the whole does not reduce to the predetermined genetically, but it largely depends on the genotype. As a confirmation of this point of view, the academician cites the results of works performed on mice: "With a certain mutation (change in gene), the mouse loses its ability to build a nest. When mice are born, it does not create nests, and mice die. This gene is transmitted through the male line and the male mouse determines whether its daughter is a good or bad mother. Recently, more and more genes determining behavior have been opened" [10, p. 57].

I. Vyshev offers another "tempting" perspective: "Cultivation of tissues and organs, revitalization of previously frozen people for the purpose of their treatment, prolongation of life, and the achieving the immortality" [11, p. 390]. The author of the article asserts that the achievement of real personal immortality should become the common property in the future. The fruits of progress will first be used by the authorities and the money-holders, and then they become the property of any person. "...the universality of practical immortality will undoubtedly become a powerful factor in the progress and improvement of human society" [11, p. 392–393]. The moral side of the issue attracts the attention of the author, and he suggests the following solution: "there are still many unresolved issues, all sorts of "blank spots" and, therefore, doubts and even categorical denials from conservative scientists and politicians, who are often under the influence of religion, but especially from the servants of the church" [11, p. 391]. The author concludes that these doubts and denials can not be taken seriously.

Geneticists, Russian and foreign physicians admit that at this stage of development of genetics and medicine gene therapy is a large-scale experimentation, "it is no accident that in the descriptions of gene therapy work the words "projects", "registered" are used instead of the words "methods of treatment" and "described" [12, p. 136]. In spite of this some optimistic claims are heard: "the shock of the first victims of gene therapy abroad will quickly pass. He will be replaced by the hard work of thousands of laboratories. The causes of failure will be established and new ways of "treating genes" will be found" [12, p. 138].

In 2002, it is reported that several patients who were treated with gene therapy had leukemia. Genetic experts from different countries have recognized the imperfection of medical technologies at this stage in the development of science. At the same time, as Y. Yeldyshev writes: "the experts of the NIH (National Institute of Health) agree that gene therapy for such severe hereditary diseases as congenital immunodeficiency should be continued, because there are simply no other ways to help patients" [13, p. 135].

There is one more controversial subject as agricultural biotechnology. The "Green Revolution" is perceived ambiguously by the world community. With the advent of new scientific techniques, it becomes possible to increase agricultural productivity; to abandon the plant protection chemicals; to make improvements in crops and livestock; to solve the problem of hunger on Earth.

On the other hand, it is possible to change the genetic program of plants, animals and humans. The main concern is to establish whether biotech food is as safe as its conventional copy. The specific safety issues include the knowledge of the biology of the plant or understanding the natural structure of nutritional components such as vitamins and minerals; toxicants; allergens and anti-nutrients.

Committee on Environmental Impacts reports that there is important evidence that contemporary farming practices using new scientific techniques have simplifying and destabilizing effects on the environment. "These effects are of concern because they appear to weaken or destroy ecosystems' capacity for resilience – that is, an ecosystem's ability to return to its initial state despite disturbance. Potential ecological effects of transgenic crops, and other crops bearing novel traits, may be heightened in this destabilized ecological milieu" [14, p. 4].

While genetic engineering improves individual varieties of plants, animal breeds and strains of microorganisms, makes it possible to use less toxic chemicals supporters of the biotechnology think that there are no special reasons for concern. But critics believe that “genetic engineering is not like traditional breeding. It creates crop and animal varieties that would not otherwise occur in nature, posing unpredictable risks to environment (and to human health). Because they are living organisms, GE crops are difficult to control, greatly increasing the potential for escaping into the environment, crossbreeding with and overtaking wild species, and generally disrupting the natural ecosystem” [15, p. 33].

The successes of the development of aesthetic medicine are another problem subject of molecular genetics. Patients suffering from burns, skin cancers and some congenital abnormalities are treated with revolutionary techniques of plastic and reconstructive surgery. Meanwhile doctors promise humanity to solve the problems of age-related skin changes due to the use of cellular technologies for substitution therapy. For this purpose, geneticists investigate the properties of dermal fibroblasts from various areas of the human body, which provide a good recovery effect when correcting age-related skin changes [16; 17].

Johan Junker, the author of the research “Human dermal fibroblasts in tissue engineering”, considering different cell sources in tissue engineering such as donor cells, autologous cells and adult and embryonic stem cells (ESC), writes that “many ethical issues exist when harvesting cell from human embryos, including the moral status of the embryo, the sanctity of life and the possible use of savior siblings as a source of ESC” [18, p. 3].

Looking several decades ahead in the development and popularization of genetic biotechnology, professor of Genetics H.T. Greely predicts that children will be conceived not in the sexual intercourse but in a laboratory. Created in laboratories women’s ova can be fertilized in vitro to give many embryos. That will allow parents to choose embryo with preferable qualities (physical, intellectual, artistic). H.T. Greely emphasizes that parents will not design babies they will just select them. The purpose of artificial reproduction is to create healthy embryos without alteration [19].

In the discussion about moral aspects of embryo engineering Prof. Peter Brauder says that scientists do not manipulate the genes they just “decide which of the embryos can be implanted into woman safely in the knowledge they will not carry on that genetic disorder” [7]. The question about human embryos that you are going to destroy is not mentioned by Prof. Peter Brauder.

Now we will formulate the image of a future person under the influence of the achievements of biology: a person loses the status of an individual and becomes the object of eugenic or medical manipulation; aesthetic ideal can be achieved through modern biotechnologies; a human-transformed habitat, interference in brain can lead to the transformation of the biological nature of man; using hereditary material of different species it is possible to create chimeras (human-animal); a person becomes an object of medical experimentation; a person gains immortality.

The ancient philosopher Parmenides endowed the concept of human being with the substantiality existing before and independently of human consciousness. The philosophy of modern times had not abandoned the ancient attempt to find the support of human existence. The place of the Absolute being, God, was occupied by the subjective human mind, to which philosophers attributed all the characteristics of the Logos: the comprehension of truth, the establishment of cause and effect regularities, the construction of true conclusions, the search for the essence of phenomena, etc. At the end of the twentieth century, a campaign against the mind was launched. The tendencies of irrationalism, anti-intellectualism, manifested in the philosophy of F. Nietzsche, became leading in non-classical, post-classical philosophy in the twentieth century. In all spheres of public life, there is a pluralism of assessments, opinions, understanding and vision of the world.

Nowadays classical ethical categories (life, death, love, compassion, shame, conscience, honor, etc.) are undergoing changes and different interpretations are emerging; and everyone has the right to choose the one that he likes best. A person becomes a legislator, not a co-legislator (I. Kant) of moral values; he does not correlate them with the fundamental categories of being. Modern achievements of Biology, their application in practice demonstrate a break with the basic ethical values. The question is whether human needs are realized in the image of a person posed by modern Genetics?

In religion (Judaism, Christianity, Islam), God is recognized as the fundamental principle of being, establishing a natural and spiritual order. The idea of God as the supreme lawgiver of the world has an important meaning: divine laws act as something immutable, a person has no right to change them, adapt to their own interests. God created man, therefore, on manipulation with the human body, his gene structure is imposed a ban. This conclusion could be considered true.

At the same time, it is obvious that the religious vision of the world carries elements of mysticism and irrationalism. The history of mankind appears before us as a pre-established harmonious movement towards the ultimate goal. In a religious worldview there is no place for a rational study of nature and man, as a phenomenon of the natural world. The basis of religious reasoning is the recognition of the existence of God. For some researchers the basis is faith in God, for others is the free will of man, and for the third is the level of development of moral consciousness.

Modern scientific knowledge says that a person appears on earth in the process of evolution. From a cosmic point of view, a person is a monad that assimilates the whole world, before it is the task not to destroy life. The idea of the evolution of species first appears as a scientific theory in the Biology of the mid-nineteenth century. In the XXth century, due to the development of biological knowledge, enrichment with the research of other areas of scientific knowledge, the concept of global evolutionism appears (V. Vernadsky, K. Tsiolkovsky, N. Umov, I. Shklovsky). "The essence of this theoretical construction", M. Keligov writes, "can be characterized as follows: all known levels of the structural organization of matter: cosmic, physical, geological, biological and social represent "cosmogonic unity of the series of development of matter" (A. Tursunov) or types of evolutionary processes that have genetic continuity and a structural and functional relationship" [20, p. 35]. The main values of the concept of global evolutionism are the fight against disorder, the love of creativity, while the ethical ideals that are derived from life become leading in research.

Ethical research limits the claims of geneticists, physicians to manipulate the human genotype, the human embryo. From the point of view of ethics, life is the highest value. In ethical concepts of Russian religious thought, life is realized as a self-worth, as a fundamental category, filled with spiritual meaning. In the philosophy of the common cause launched by N. Fedorov we find the ideas of the resurrection of the fathers and victory over death. At the same time, the moral precondition for immortality is not love for oneself, but love for the fathers, awareness of the moral duty of the sons. The idea of universal kinship, in the opinion of the Russian philosopher, should reorient a person; change his emotional component, methods of thinking and morality. V. Soloviev saw the way of affirming Good in the moral spiritualization of nature. These concepts might seem to be naïve, but they support the idea of nature being before changeable world.

To conclude, it is shown that, on the one hand, science tries to answer the question of what is useful, what preserves a person, reveals essential aspects of human nature, responds to human needs. Spreading scientific knowledge, estimating people's actions on the basis of empirically based ideas lead to a scientific evaluation of the person's actions and new norms is being formed and traditional obsolete norms begin to have less and less importance.

On the other hand, scientific knowledge is the enemy of moral, in the sense that science transfers certain norms of morality (for example, the value of human life) into the rank of prejudice thus the negative role of science is traced. At the same time, moral has its own determining reasons for accepting or rejecting scientific recommendations.

References

1. Otieno MO (2015) CRISPR-Cas9 Human Genome Editing: Challenges, Ethical Concerns and Implications. *Journal of Clinical Research&Bioethics*: 6:253. doi: 10.4172/2155-9627.1000253
2. Ebbesen M. (2016) Bioethics across Cultures Philosophical and Empirical Justification of the Four Principles of Biomedical Ethics. *Journal of Clinical Research&Bioethics* 7:259. doi: 10.4172/2155-9627.1000259
3. Sarah R (2015) Ethics of embryo editing paper divides scientists, *Nature News* <https://www.nature.com/news/ethics-of-embryo-editing-paper-divides-scientists-1.17410>.
4. Дубинин Н.П. История и трагедия советской генетики. Философские проблемы генетики. М.: Наука, 2002. 405 с.
5. Рыбин В.А. Медицина как парадигма философского знания. Науки о жизни и современная философия. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. С. 395–445.
6. Гнатик Е.Н. Антропогенетика и философия: нерасторжимое единство. Науки о жизни и современная философия. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. С. 99–127.
7. Gallagher J Embryo engineering a moral duty, says top scientist *BBC News* <https://www.bbc.com/news/uk-politics-32633510>.
8. Хен Ю.В. Открытия в биологии и их преломление в культуре. Науки о жизни и современная философия. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. С. 47–68.
9. Дубровский Д.И. Проблема совершенствования человека и его «биологическая природа». Науки о жизни и современная философия. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. С. 349–379.
10. Скрыбин К.Г. «Золотой миллиард» или «золотой» рис? Современная биотехнология. Мифы и реальность. М, 2004. С. 52–65.
11. Вишев И.В. К новой парадигме философии биологии в современной культуре. Науки о жизни и современная философия. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010. С. 380–394.
12. Баранов В.С. Альтернатива смерти – лечение, связанное с риском. Современная биотехнология. Мифы и реальность. М, 2004. С. 136–138.
13. Елдышев Ю.Н. «Шоковая терапия» для геномной терапии. Современная биотехнология. Мифы и реальность. М, 2004. С. 133–135.
14. Environmental effects of Transgenic Plants. The scope and adequacy of regulation. National Academy Press. Washington, D.C. 2002. 342 p.
15. Tadlock Cowan Analyst in Natural Resources and Rural Development. *Agricultural Biotechnology: Background and Recent Issues*, 2011 40 p.
16. Makeev O.G., Ulybin A.I., Zubanov P.S., Malyshevskaya E.G. Итоги шестилетних клинических испытаний аутологичных дермальных фибробластов для коррекции дефектов кожи. Достижения, инновационные направления, перспективы развития и проблемы современной медицинской науки, генетики и биотехнологии. Екатеринбург, 2011. С. 184–186.
17. Улыбин А.И., Коротков А.В., Makeev O.G. Свойства дермальных фибробластов различных областей тела человека как фактор, определяющий эффективность клеточной терапии. Достижения, инновационные направления, перспективы развития и проблемы современной медицинской науки, генетики и биотехнологии. Екатеринбург, 2011. С. 240–242.

18. Junker Johan Human Dermal Fibroblasts in Tissue Engineering. Linkoping University medical Dissertatio №1133, 2009. 56 p.
19. Henry T. Greely The End of Sex and the Future of Human Reproduction Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016. 400 p.
20. Келигов М.Ю. Homo sapiens: Преходящий феномен. М.: Академический проект, Культура, 2012. 224

ТРАНСФОРМАЦІЇ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Наталія Воловчук

*Українська інженерно-педагогічна академія,
кафедра філософії, українознавства та політології
Університетська, 1б, 61000, м. Харків, Україна*

У статті аналізуються основні напрями зміни моральних норм та етичних поглядів протягом XX та XXI століть у сфері дослідження сутності людини під впливом розвитку наук про життя.

Ключові слова: моральні норми, природа людини, генна інженерія, генофонд, естетична медицина.

УДК 130.12+316.3

КОНКУРЕНТНІСТЬ ТА ПАРИТЕТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Ігор Гоян

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
філософський факультет, кафедра філософії, соціології та релігієзнавства
вул. Шевченка, 57, 76025, м. Івано-Франківськ, Україна*

Оксана Федик

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
філософський факультет, кафедра загальної та клінічної психології
вул. Шевченка, 57, 76025, м. Івано-Франківськ, Україна*

Досліджено та виявлено засади тлумачення ідеї гендерної рівності, основні принципи та світоглядні концепти, які є підґрунтям для функціонування ідеї гендерної рівності у наукових дослідженнях. Розширено уявлення про принципи розуміння гендерної рівності на основі компаративного аналізу поняття гендерної рівності у контексті таких принципів, як конкурентність та паритетність, які класифікуються як основні підходи до розуміння поняття гендерної рівності у наукових дослідженнях. Доведено, що гендерну рівність доцільніше тлумачити у контексті принципу конкуренції між статями, оскільки паритетний підхід до гендерної рівності переважно має статичний вимір і не відображає реального процесу гендерних відносин, які в цілому ґрунтуються на моральних та аксіологічних чинниках.

Ключові слова: рівність, формальна рівність, гендерна рівність, гендерна справедливість, гендерна неупередженість, феміністність, маскуліністність, андрогінність, паритетний підхід до гендерної рівності, конкурентний підхід до гендерної рівності.

Гендерна рівність у різних суспільствах, зокрема українському, на рівні конкретної її реалізації характеризується різними проблемами, які пов'язані зі світоглядом суспільства, ментальними особливостями та гендерними стереотипами.

Існує принаймні два основних підходи до розуміння гендерної рівності, які, на наш погляд, можна означити принципами *конкурентності* та *паритетності*, які розвиваються у більшості наукових досліджень. Зокрема, принцип *паритетності* у розумінні гендерної рівності ґрунтується переважно на статистичних даних та гендерних індексах, які можуть бути вимірні соціологічно, і передбачає свідоме квотування та паритет соціальних ролей чоловіків і жінок у всіх соціальних сферах. Принцип *конкурентності* у розумінні гендерної рівності передбачає моральний та аксіологічний вимір тлумачення гендерної рівності, оскільки представники різних статей мають одночасно фемінні та маскуліні риси, які слід розвивати в собі для того, щоб отримати на конкурентних основах певну соціальну роль та соціальний статус.

Поняття рівності у гендерних дослідженнях осмислюється як одна з ключових категорій, що виражає суть гендерних відносин та пов'язана із загальним принципом рівності всіх людей. У цьому аспекті О. Мірошніченко зазначає, що «поняття гендерної рівності виникло на хвилі рівності прав чоловіка та жінки» [1, с. 690], тобто воно

стало можливим у зв'язку з інноваційними підходами у сфері права, які ґрунтуються на егалітарних принципах. З точки зору М. Крочука, «одним із найвагоміших загальнолюдських принципів є принцип рівності – визнання того, що всі люди мають бути рівними між собою незалежно від будь-яких особливостей» [2, с. 464], а створює умови для *конкуренції* у суспільстві. Тобто загалом *ідея рівності* всіх людей, незалежно від статі, походження, соціального статусу, *має морально-правовий вимір*, який передбачає *чесну конкуренцію* між людьми. *Принцип егалітарності* прав є основою для *узаконення конкуренції* у суспільстві та реалізується насамперед у вимірі універсальних прав та обов'язків людей, а рівність між людьми можлива стосовно їх свободи та сфер відповідальності, можлива як визнання їх рівної гендерної значущості для суспільства та виконання у ньому соціальних ролей на *конкурентних* засадах.

Тут можна погодитись з думкою, що «рівні права та свободи є найважливішим елементом гендерної рівності» [3, с. 54]. При цьому «рівність людей – це однаковість їх соціальних можливостей не лише у користуванні своїми правами, а й у виконанні суспільних обов'язків» [3, с. 54], тобто однакові можливості створюють рівні умови для суспільної конкуренції. Аналогічні міркування щодо егалітарності та *конкурентності* основних прав чоловіків і жінок знаходимо у Н. Максименко, яка вважає, що «гендерна рівність – це універсальний принцип у галузі прав людини, який наділяє осіб різних статей рівними правами та можливостями для їх участі у всіх сферах суспільного, державного та приватного життя» [4, с. 552]. Подібно до попередніх авторів ідею рівності розглядають В. Барко та О. Смірнова, які «під гендерною рівністю розуміють процес справедливого ставлення до жінок та чоловіків у суспільстві, забезпечення рівних прав і рівних можливостей для жінок і чоловіків, рівних умов для реалізації прав людини, участі в економічному, політичному, соціальному і культурному розвитку» [5, с. 153], а такі умови зазвичай є *конкурентними*. Тому гендерна нерівність – це нерівність, яка передбачає обмеження прав людей стосовно їхньої соціальної ролі, прав і обов'язків на основі статі та стереотипів, які є домінуючими у суспільстві стосовно статей. Тобто «гендерна рівність – це правове становище, гарантування будь-яким особам, незалежно від статі, можливості однакової реалізації своїх прав, бажань, задумів...» [6, с. 14] на *конкурентних* засадах. Подібні погляди властиві також для О. Дашковської, яка вважає, що «суттєвим проявом рівності в сфері взаємодії чоловіка і жінки є рівність їхніх прав і свобод, їхня юридична рівність перед законом і судом» [7, с. 21].

При цьому слід мати на увазі, що *принцип рівності людей взагалі* – це передусім принцип *формальної рівності прав і обов'язків* людей у суспільстві та принцип їхньої *конкуренції* за отримання соціальних ролей. Зазначимо, що формальну рівність людей тут слід розуміти як законодавчо закріплену рівність, як законодавчу рівність їхніх прав в аспекті чесної конкуренції. У цьому аспекті «категорія рівності у правовій площині передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковою для усіх простір соціальної свободи» [2, с. 467].

Принцип *формальної рівності громадян* незалежно від статі не передбачає автоматичної гарантії отримання всіх благ та досягнення рівності прав без конкурентних зусиль людини мати ці права і виконувати обов'язки. Людина має, наприклад, право на освіту, медицину, участь в управлінні державою; але якщо вона не хоче вчитись, не поважає власне здоров'я і не має професійних компетенцій щодо управління, тобто відмовляється від чесної конкуренції за отримання цих прав, то реалізувати своє право вона не може і ніхто їй цих прав гарантувати не може і не зобов'язаний. Формальні (законодавчі) права можуть бути реалізовані тільки при бажанні та активній конкурентній

дії людини. Тут ми погоджуємось з думкою, що «рівноправність чоловіка і жінки – це встановлення для всіх рівних прав, тобто підпорядкування всіх єдиному закону, а не дарування усім однакових матеріальних засобів, однакових розумових здібностей, освіти...» [7, с. 23]. Тобто, як вважає Н. Максименко, «правова держава забезпечує правову рівність між соціальними статями, що означає надання їм рівних стартових можливостей. Однак реалізація прав жінкою та чоловіком залежить від їх особистих якостей – знань, умінь, таланту тощо. Це породжує випадки прояву нерівності у суспільстві» [4, с. 551], оскільки одні люди приймають такий конкурентний виклик, який ґрунтується на рівних стартових можливостях, а інші є більш пасивними.

В аналогічному конкурентному аспекті слід розглядати принцип рівності і в *гендерному вимірі*, оскільки «у правовому аспекті гендерна рівність функціонує як складник загального принципу рівності... Конструкція гендерної рівності має розкриватися насамперед через категорію прав людини як універсального стандарту рівності. Права людини відбивають загальний і безумовний стандарт, єдиний для обох статей» [2, с. 467]. Загалом М. Крочук зазначає, що «гендерна рівність належить до фундаментальних засад прав особи. Норми будь-якої галузі права повинні відповідати загальним принципам права, у тому числі принципу гендерної рівності» [2, с. 469], що створює умови для *конкурентного* суспільства.

Конкурентний підхід до гендерної рівності передбачає, що проголосивши на законодавчому рівні «принцип рівності статей», не слід очікувати, що всі посади, соціальні ролі та професії відразу будуть у суспільстві розподілені за *паритетним* принципом рівності між чоловіками і жінками, оскільки для того щоб виконувати певну соціальну роль, очолювати посаду, слід бути професіоналом, потрібно мати таланти і розумові здібності, компетенції та рівень освіти щодо функціонального виконання цих ролей і посадових обов'язків, які здобуваються тільки на основі *чесної конкуренції*.

Правова рівність людей передбачає рівне моральне та правове ставлення до статей, рівні конкурентні вимоги до них, рівні можливості щодо оплати праці, кар'єрного росту за умови конкурентної віддачі їхньої праці і зусиль.

Гендерна рівність також передбачає рівні конкурентні соціальні можливості статей, рівні конкурентні вимоги до отримання посад і соціальних статусів, рівність щодо їхніх прав, рівні конкурентні умови в триманні професії, освіти, кар'єри, зайнятості, підприємстві, участі у владних структурах, відсутність насильства та упередженості за статевими ознаками.

На наш погляд, гендерну рівність доцільно обґрунтовувати як рівність статей у гідності, свободі, правах та обов'язках, власне, слід звертати увагу на *соціально-правовий, моральний та аксіологічний рівень гендерної рівності*, яка можлива як конкурентна рівність людей на основі загальнолюдських цінностей та поваги до людини взагалі. У суспільстві можлива тільки формальна конкурентна рівність у правах, але не у біологічній природі. Біологічна стать визначається наперед заданою генетичною інформацією, і в цьому аспекті генетика впливає на психологію самосприйняття та самоусвідомлення.

Абсолютної рівності між людьми в онтологічному сенсі не може існувати, оскільки люди мають *психологічні, вікові, статеві та біологічні* відмінності, вроджені таланти, здібності та риси темпераменту, схильність до чеснот. Такі *природні відмінності* людей, які дані їм від народження впливають певною мірою на соціалізацію людини, стратифікацію суспільств, поділ праці та на соціальні ролі, які відіграє людина у суспільстві. Однак природні відмінності не повинні бути підґрунтям для дискримі-

нації. У цьому аспекті ми погоджуємось з міркуванням М. Крочука, який вважає, що «складником загального принципу рівності є незалежність від статі. Стать є природною константою, що виражає сукупність анатомо-фізіологічних властивостей, за якими людина визначається як жінка або чоловік. Рівність статей не означає їх біологічної ідентичності або ігнорування фізичних можливостей, психічних та психологічних характеристик. Відмінності не повинні негативно відбиватися на умовах життя чоловіків і жінок, спричиняти дискримінацію» [2, с. 469], тобто біологічні відмінності не можуть бути основою для соціальної нерівності та дискримінації або відмови у конкуренції щодо отримання суспільних благ і ролей. З точки зору М. Крочука, «відмінності не повинні негативно впливати на умови життя людини як чоловічої статі, так і жіночої, не повинні бути причиною їх дискримінації, вести до нерівності» [8, с. 247], бо категорія гендерної рівності «...враховує анатомічні та психофізіологічні відмінності обох статей» [8, с. 244].

Водночас, на наш погляд, поряд з природною відмінністю всіх людей, в тому числі природною відмінністю статей, можлива *абсолютна правова та моральна рівність людей*, яка може бути підґрунтям для реалізації гендерної рівності, бо гендер, а в тому числі гендерна рівність – це соціальний конструкт, який має аксіологічні виміри, бо «...ієрархія цінностей у суспільстві впливає на формування всіх типів відносин, в тому числі гендерних» [9, с. 156]. Тобто «гендер – соціокультурна категорія та колективні явлення, завдяки яким біологічні відмінності статей переводяться на мову соціальної та культурної диференціації» [7, с. 21], а в цілому «гендер має соціальний та правовий аспект» [7, с. 21].

Статеві та природні відмінності є заданими *онтологічно*, а тому абсолютної рівності людей за їх *онтологічною* природою не існувало, не існує і не буде існувати. Проте гендерна рівність навіть за умови природної відмінності статей можлива та бажана, але тут її слід тлумачити як рівність на конкурентній основі, бо вона може бути досягнута у чесній конкуренції на моральному, правовому та аксіологічному рівні, на якому вона власне й конструюється, тобто «гендер та гендерні відносини – це принципово аксіологічний конструкт, який не має аналогів у природі, тобто він створений свідомо та штучно людиною з власної ініціативи та з її розуміння цінностей, зокрема цінності людини» [9, с. 156]. На наш погляд, можлива абсолютна рівність людей (в тому числі рівність чоловіків і жінок (гендерна рівність)) за їх *моральною і правовою* природою, за їх правами, обов'язками і цінностями, які вони здатні відстоювати на конкурентній основі.

Навіть якщо тлумачити гендер як «соціальний конструкт чоловіка і жінки» [10, с. 25], або як соціальну «...приналежність до певного виду статі, уявлення кожного індивіда про рольові характеристики та поведінкові особливості індивідів тієї статі, до якої він належить» [7, с. 21], то якщо усунути з таких соціально-рольових характеристик гендерні стереотипи і упередження, в яких йдеться про нерівність, ієрархію та привілеї чоловічого і жіночого, ідей підпорядкування, пріоритету, дискримінації чи нечесної конкуренції, то можна сформулювати уявлення про рольові характеристики та поведінкові особливості статей, які б не мали жодних ознак дискримінації. Власне, гендерна дискримінація в своїй суті – це нечесна конкуренція статей за отримання соціальних ролей.

Досягнути справедливості у відношенні між статтями можна було б такими ж самими засобами аксіологічної конструкції, які передбачають конкурентну основу, бо «гендер та гендерні відносини <...> не є природним станом речей, а конструюються не

тільки в межах певного світогляду, ідеології, розмаїтих субкультур та культурних традицій, а в цілому у сфері пізнання та сфері свідомості людини» [9, с. 156]; або ж можна було б, як вважає А. Кучук, досягнути гендерної рівності як рівності соціальних конструктів чоловіка і жінки [10, с. 25] без вказівки на ієрархічність статей у суспільстві та їх пріоритетну соціальну роль, передбачивши у такій конструкції *принцип чесної конкуренції*. В такому аспекті *гендерну рівність*, а точніше *гендерну справедливість*, яку слід розуміти як *чесну конкуренцію*, слід ґрунтувати на ідеї, що фундаментальних моральних і правових відмінностей між чоловіками і жінками у їх природі не існує, що всі є *конкурентно-рівними* у своїх правах і можливостях, реалізація яких звичайно залежить від зусиль кожної людини.

В аспекті таких міркувань доцільніше у відносинах між статями вживати поняття не «гендерної рівності», а «*гендерної справедливості*», або «*гендерної неупередженості*», або ж «*гендерної конкуренції*», які передбачають повагу до прав і функціональних обов'язків чоловіків і жінок, які можуть бути в контексті гендерної справедливості *взаємозамінними на конкурентній основі внаслідок андрогінності статей* та не ґрунтуватись на принципах ієрархії та підпорядкування.

Чіткий поділ на традиційно чоловічі і жіночі соціальні ролі, обмеження статей у тих чи інших конкурентних можливостях і правах з моральної, правової чи навіть з релігійної точки зору є, на наш погляд, не досить перспективним. Ми підтримуємо думку Т. Краснопольської, яка вважає, що «...традиційні гендерні ролі стримують розвиток особистості і реалізацію наявного потенціалу» [11, с. 243]. Дослідниця зазначає, що «...Сандра Бе розробила концепцію андрогінії, за якою людина, незалежно від своєї біологічної статі, може бути наділена як рисами маскулінності, так і фемінінності, поєднуючи в собі як традиційно жіночі, так і традиційно чоловічі якості... Цілісну особистість характеризує не маскулінність чи фемінінність, а андрогінність, тобто інтеграція жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності. Андрогінія сприймається як емансипація обох статей, а не як боротьба жінок за рівність у маскуліно орієнтованому суспільстві» [11, с. 243]. Можливо саме концепція андрогінності може стати тією основою та принципом *гендерної конкуренції*, який міг би бути підґрунтям для поширення ідеї гендерної рівності, оскільки всі люди наділені однаковими правами, мають рівні конкурентні можливості та можуть поєднувати в собі моральні та структурно-функціональні риси протилежної статі. У цьому аспекті *ідея андрогінності створює умови для гендерної конкуренції*, бо поєднання в людині рис протилежної статі відбувається не на біологічному рівні, а на ментальному, моральному, функціональному, соціально-ролевому, аксіологічному, виховному, світоглядному, соціалізаційному рівнях участі життя людини в суспільстві і є, на наш погляд, динамічним в процесі людського життя, тобто ці маскулінні і фемінні риси можна набувати і формувати за бажанням. Така динаміка фемінних та маскулінних рис в людині забезпечує можливість для гендерної конкуренції.

В аспекті андрогінності знімається ряд проблем гендерної ідентифікації та участі в соціальних інститутах, які мають світоглядний та стереотипний вимір, бо у контексті андрогінності фемінні та маскулінні риси притаманні у різних співвідношеннях одночасно і чоловікам і жінкам, а тому фактично не існує «чистого» фемінного чи маскулінного типу гендерної поведінки, а це створює умови для гендерної конкуренції. Тому для досягнення гендерної рівності необхідна конкурентна співпраця між статями, «...створення справді рівних відносин партнерства між чоловіками та жінками і такого розподілу відповідальності, який би дав можливість ліквідувати порушення

рівноправності...» [3, с. 56]. Подібні ідеї висловлюють такі дослідники, як В. Барко та О. Смірнова, які вважають, що «...гендерна рівність має передбачати партнерські гендерні відносини – відносини двох рівноправних суб'єктів, кожен з яких має власну цінність» [5, с. 153]. Власне, у розумінні гендерної рівності вони відстоюють правовий та аксіологічний аспекти, які є умовою для конкурентного партнерства.

В цілому *концепція андрогінності у тлумаченні статей може бути фундаментальною основою для функціонування у суспільстві принципу гендерної конкуренції*, оскільки цей принцип передбачає виховання в собі саме тих рис і кваліфікацій, компетенцій і навичок, які необхідні для отримання певної соціальної ролі та соціального статусу і можуть бути досягнуті чоловіками і жінками.

Тому звідси заклик до *паритетного*, пропорційного та симетричного розподілу соціальних ролей у суспільстві, який нібито є принципом гендерної рівності з точки зору андрогінності, не є перспективним, бо навіть якщо чоловіків більше в уряді, то в них також є фемінні риси, а тому політичні рішення приймаються також на основі жіночого начала. З іншого боку, якщо в уряді буде паритетна кількість чоловіків та жінок, то цілком імовірно, що в сукупності будуть все одно домінувати маскулінні чи фемінні риси у прийнятті політичних рішень, бо кожна стать володіє набором маскулінних і фемінних рис. Тому більш перспективним шляхом до гендерної рівності є визнання прав і обов'язків, рівних можливостей статей, повага до представників протилежної статі та надання їм однакових конкурентних умов для отримання тієї чи іншої соціальної ролі.

Гендерну рівність недоцільно тлумачити *паритетно*, математично, симетрично як певну «соціальну пропорцію» на основі квот чи математично-рівне представництво чоловіків і жінок у тих чи інших професіях, соціальних інститутах та службах, наприклад в уряді. Такий підхід є неефективним, бо гендерний паритет чи симетрія оцінюються тільки на основі статистичних даних через метод гендерного статистичного аналізу за певними індексами, наприклад, «для розрахунку індексу гендерної рівності виділяють 6 основних сфер (робота, гроші, знання, час, влада і здоров'я)...» [12, с. 123], але такий статистичний аналіз не може відобразити конкурентні виміри гендерної рівності, яка досягається на основі моральних рис людини і її компетенцій.

На нашу думку, не слід ототожнювати метод гендерного статистичного аналізу із гендерною рівністю, бо гендерна рівність – це насамперед справедливість та толерантність (неупередженість) статей у відносинах на основі принципу конкуренції. Як, наприклад, виміряти рівень справедливості, толерантності та поваги статей одна до одної у тому чи іншому суспільстві, тобто, як вирахувати «індекс справедливості», «індекс поваги» чи «індекс толерантності», бо гендерна рівність має передусім моральний вимір, а не статистичний. Тому статистичний метод з розмаїтими статистичними індексами не може бути надійною основою для розуміння гендерної рівності, а дає тільки фактичну статистику участі громадян у суспільному житті і не оцінює їхніх бажань, уподобань, рівня домагань та рівня справедливого і толерантного ставлення. Тим більше така гендерна статистика не може бути застосована для розуміння гендерної рівності у неправовому і корумпованому суспільстві, бо саме ці явища негативно впливають на показники зайнятості та участі громадян у суспільному житті. Метод статистичного гендерного аналізу можна використовувати як допоміжний у розумінні гендерної рівності переважно у правовій, демократичній та некорумпованій державі.

Якщо у суспільстві свідомо впроваджувати *паритетну* (статистичну) гендерну рівність, то це не гарантує достатньо високого професійного рівня і конкуренції у со-

ціальних сферах, які вимагають передусім не математичної статистики (щоб часом не образити представників тієї чи іншої статі, яких є менше у тій чи іншій соціальній сфері), а вимагає відповідальності, компетентності та професіоналізму. В такому аспекті думка М. Крочука про те, що «утвердження гендерної рівності в суспільстві неможливе без гендерного паритету» [8, с. 248], є на наш погляд, дискусійною, оскільки такий *статистичний паритет за певними індикаторами не може відображати реальні конкурентні можливості чоловіків і жінок відповідати соціальним ролям*. Статистична (паритетна) гендерна рівність може виражати тільки кількісні показники суспільної участі статей у процесах, але не виражає якісних показників гендерної рівності, які є моральними та конкурентними. Тому, наприклад, в уряді тієї чи іншої держави краще мати не рівну пропорцію чоловіків і жінок, а чесних, відповідальних, справедливих, толерантних, патріотичних громадян незалежно від їх статі, бо кількісний гендерний паритет і гендерна симетрія в уряді не гарантуватиме його моральний рівень, який власне й є підґрунтям прийняття політичних рішень. Проблеми України в цьому аспекті полягають не в гендерній диспропорції, чи у відсутності гендерного паритету в уряді чи інших сферах, а в моральній недосконалості її громадян, як зазначає, наприклад, В. Будз, який стверджує, що вирішення проблем в сучасному українському суспільстві можливе тільки моральним шляхом [13, с. 255–262].

Паритетне розуміння гендерної рівності як певної статистичної пропорції у соціальних інститутах широко поширене у суспільній думці. Наприклад, гендерну рівність як відсутність дискримінації за певними параметрами та індикаторами розвивають в ЄС та приймають подібний аспект розуміння в Україні, як зазначає Н. Демченко, оскільки одним із параметрів гендерної рівності є «...утвердження принципу рівної участі жінок і чоловіків на рівні прийняття рішень...» [14, с. 163]. Н. Демченко підкреслює принцип паритетного підходу до гендерної рівності в ЄС, оскільки зазначає, що «на сьогодні найбільш популярною світовою системною стратегією, закріпленою Радою Європи у «Стратегії гендерної рівності на 2014–2017 роки» (Council of Europe «Gender Equality Strategy, 2014-2017»), яка покликана сприяти подоланню гендерної асиметрії та нерівності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, є Мейнстрімінг («gender mainstreaming policy»). Мейнстрімінг – це стратегія, що полягає у впровадженні проблем рівності статей на всіх рівнях суспільного життя шляхом організації системи її врахування під час прийняття політичних рішень. Гендерна асиметрія визначається як непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей у різних сферах життя, зокрема в освіті, що проявляється як асиметрія норм, приписів, що визначають поведінку жінок і чоловіків у суспільстві, у тому числі на рівні мови» [14, с. 163]. Проте, якщо рішення є важливим, то його ефективність залежить не від пропорції чи асиметрії жінок і чоловіків, які обговорюють це рішення, а від інноваційного і творчого аспекту у прийнятті рішення, від ступеня розвитку раціональності та від розуміння суті проблеми, від морального клімату в колективі і в суспільстві.

Принцип *паритетної* (статистичної) рівності та симетрії у прийнятті політичних рішень чи пропорційної участі у соціальних інститутах та пропорційний розподіл соціальних ролей між чоловіками і жінками не може виражати суть гендерної рівності, яка швидше за все має моральний і правовий характер та виражає *аксіологічні* пріоритети, які можна вважати основними критеріями гендерної рівності.

Якщо слідувати логіці *паритетного* підходу до гендерної рівності, то причиною гендерної дискримінації є нерівне (статистичне) представництво статей у сферах сус-

пільного життя. Але насправді причиною гендерної нерівності є скоріше відсутність рівних конкурентних умов та аксіологічна криза того чи іншого суспільства. Тут ми погоджуємось із думкою, що «сучасна гендерна ситуація в Україні характеризується поширенням гендерних проблем, пов'язаних із занепадом духовно-моральних і сімейних цінностей...» [15, с. 132]. При цьому слід мати на увазі, що «гендерний дисбаланс в Україні має форму приниження прав як жінок, так і чоловіків» [16, с. 207], тобто не передбачає їх рівної конкуренції у тій чи іншій сфері. Тому швидше причиною гендерної дискримінації є «асиметрія цінностей» щодо статей та несиметрична (нечесна) конкуренція, а не асиметрія гендерного представництва на рівні статистики. Тому дійсно серед шляхів подолання негативних явищ у гендерних відносинах є ті, «...в основі яких лежать егалітарні цінності, права людини, ідея соціальної рівності та справедливості, стабільність, самореалізація і гармонійний розвиток як окремої особистості, так і всього суспільства» [15, с. 133]. Тобто вирішення гендерних проблем можливе «...через дотримання демократичних прав і свобод, створення умов для забезпечення рівних можливостей, рівну участь жінок і чоловіків та контроль за розподілом ресурсів, гендерну чутливість на рівні прийняття і виконання рішень з урахуванням потреб та інтересів різних гендерних груп, рівну відповідальність і рівні обов'язки у різних сферах життєдіяльності» [15, с. 138–139], що створює умови для рівної конкуренції статей.

Гендерну рівність слід розуміти як рівність у правах чоловіків і жінок, як конкурентну рівність їх можливостей щодо участі у тих чи інших сферах суспільного життя і рівні можливості та умови виконання соціальних і професійних ролей, якщо вони є конкурентоздатними та відповідають критеріям кваліфікованості та професійності, а не як рівне (симетрично-статистичне) представництво статей у соціальному житті.

Паритетне розуміння гендерної рівності розвивають також такі автори, як В. Никифорова та А. Табанова, які вважають, що в Україні властиве збереження «...гендерних диспропорцій практично у всіх сферах суспільного життя...» [17, с. 218], а саме, вони доводять, що «...найбільша гендерна нерівність спостерігається саме в політичній сфері України та на управлінських посадах» [17, с. 221], а серед випадків дискримінації жінок вони вказують «...відсутність жінок в уряді та не допуск їх до прийняття важливих державних рішень...» [17, с. 221]. Крім того, автори вказують, що «...найнижчим показником є показник участі жінок у парламенті, який гальмує загальний показник індексу людського розвитку України в рейтингу інших країн світу...» [17, с. 224]. Проте причиною відсутності жінок чи чоловіків у парламенті України може бути не гендерна нерівність, а швидше корумпованість політичних інститутів чи недосконалість виборчого законодавства, яке не передбачає рівних умов конкуренції статей.

Паритетне тлумачення гендерної рівності властиве також для Т. Краснопольської, яка у ряді статей веде мову про такий принцип гендерної рівності. Зокрема вона вважає, що гендерна рівність є складником паритетної демократії, параметрами якої є «...рівне представництво жінок та чоловіків на виборчих та призначуваних посадах; паритетна участь жінок у законодавчому процесі (гендерний баланс в парламенті)» [18, с. 224]. Проте зазначимо також, що сутністю демократії є не математичний підрахунок голосів, а прозорість, відповідальність, конкурентність та чесність вибору. Звідси думка авторки про те, що «...паритетне представництво жінок у владі – справа справедливості і рівності» – є досить дискусійним питанням, бо демократична справедливість передбачає передусім чесний та конкурентний вибір під час прийняття рішення. Подібні ідеї дослідниці простежуються в іншій праці, в якій вона зазначає,

що гендерна асиметрія у державному управлінні є «...одним із головних індикаторів гендерної асиметрії в українській державі» [19, с. 555].

Конкуренція між людьми – це природний стан речей, який виражається у змаганні щодо отримання розмаїтих суспільних благ і власності. Якщо ж прийняти гендерну рівність як паритетну модель, то вона не буде перспективною, оскільки виключає конкуренцію, а отже, змагання за посаду чи кваліфікацію.

Гендерна рівність – це конкурентна формальна рівність чоловіків і жінок у правах та обов'язках, а не у квотах та представництвах в тих чи інших соціальних інститутах. Тому дискусійною є думка про те, що «квотування повинно сприяти процесу формування парламентів на рівних гендерних принципах» [20, с. 130], оскільки квоти аж ніяк не гарантують забезпечення успішного функціонування парламенту, яке має зовсім інші механізми, які передбачають конкуренцію політичних ідеологій та конкуренцію людей.

Гендерна рівність передбачає повагу до прав і обов'язків чоловіків і жінок, їхні рівні соціальні можливості і можливі досягнення, рівні *конкурентні умови* між ними, але не є зобов'язанням і гарантією рівного розподілу чоловіків і жінок у соціальних сферах. Тобто гендерна рівність передбачає *неупередженість* у відносинах між статями з приводу отримання прав і обов'язків і виключає гендерні стереотипи, які обмежують конкурентний доступ тієї чи іншої статі до соціальних ролей.

Гендерну рівність не слід сприймати як таку, яка заперечує *принцип природної конкуренції* у суспільстві за отримання благ. Якщо усунути принцип здорової і чесної конкуренції у соціальних інститутах та професійній сфері, то це вплине на ефективність роботи соціальних інститутів і виконання соціальних ролей.

Люди мають різні вроджені здібності і таланти, схильності і психічні реакції, але водночас вони можуть набувати на конкурентній основі фемінних та маскулічних рис. Тому абсурдною може бути вимога щодо паритетного розуміння принципу гендерної рівності і вимоги рівного представництва чоловіків і жінок в уряді, армії, спорті, навчальних закладах, будівництві, виробництві, бо для багатьох сфер слід мати достатній рівень освіти, кваліфікації, азарту, бажання працювати, що досягається на конкурентній основі.

Гендерну рівність доцільніше тлумачити у контексті принципу конкуренції між статями, оскільки паритетний підхід до гендерної рівності переважно має статичний вимір і не відображає реального процесу гендерних відносин, які в цілому ґрунтуються на моральних та аксіологічних чинниках.

Аксіологічні чинники гендерної рівності є фундаментальними та передбачають справедливість, повагу та толерантність у гендерних відносинах, як основу для становлення гендерної рівності. При цьому *гендерну справедливість* слід розуміти як *чесну конкуренцію* чоловіків і жінок в отриманні соціальних ролей та досягненні соціальних статусів.

Гендерна рівність – це системний принцип і процес, який передбачає у першу чергу морально-правове підґрунтя свого буття, а також такі загальнолюдські цінності, як демократію, свободу, справедливість, толерантність та гуманність у відносинах між чоловіками і жінками. Тільки на основі такого морального підґрунтя гендерної рівності у суспільстві буде досягнуто паритетних та симетричних вимірів гендерної рівності, оскільки якщо суспільство є неправовим, корумпованим, недемократичним, то в ньому паритетна гендерна рівність неможлива.

Список використаної літератури

1. Мірошніченко О.А. Права людини: гендерна рівність та міжнародне право. Форум права. 2011. № 1. С. 690–693.
2. Крочук М.І. Гендерна рівність як складова загального принципу рівності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2011. № 4. С. 464–471.
3. Івченко Ю.В. Гендерна рівність в Україні (національні особливості). Філософські та методологічні проблеми права. 2013. № 1–2. С. 52–59.
4. Максименко Н.В. Гендерна рівність: проблеми становлення та дотримання. Форум права. 2011. № 2. С. 551–556.
5. Барко В.І. Теоретичні засади визначення поняття гендерної рівності в діяльності органів внутрішніх справ України на сучасному етапі розвитку суспільства / В.І. Барко, О.М. Смірнова. Вісник Національного університету оборони України. 2014. № 4 (41). С. 152–155.
6. Грицай І. Принцип гендерної рівності: вітчизняний досвід і міжнародні стандарти. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2018 (Іunie). С. 13–16.
7. Дашковська О.Р. Принцип гендерної рівності: поняття, витоки і роль на сучасному етапі розвитку суспільства. Порівняльно-аналітичне право. 2014. №5. С. 20–23.
8. Крочук М.І. Категорії «гендер», «стать» і «відмінність» в аспекті гендерної рівності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2012. № 2 (1). С. 244–249.
9. Гоян І. Аксиологічне конструювання гендерних відносин. Гендерні студії: навчання, дослідження та практика. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (16-20 квітня 2018 р.) / За ред. О.В. Авраменко, Т.В. Лісова. Кропивницький: Видавництво «КОД». С. 156–158.
10. Кучук А.М. Гендерна рівність і рівність чоловіка і жінки: правовий дискурс. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 3. С. 24–26.
11. Краснопольська Т.М. Основні теоретичні конструкти гендера. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. Вип. 44. С. 236–244.
12. Акбаш К. Застосування простих індексів гендерного паритету у демографічній та не-демографічній сферах / К. Акбаш, Н. Пасічник, Р. Ріжняк. Гендерні студії: навчання, дослідження та практика. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (16-20 квітня 2018 р.) / За ред. О.В. Авраменко, Т.В. Лісова. Кропивницький: Видавництво «КОД». С. 122–125.
13. Будз В.П. Самоорганізація суспільної дійсності в контексті її антропологічних засад та аксиологічних чинників: у 5 т. Т. 5 : Самоорганізація українського суспільства як єдність аксиологічних та моральних чинників: монографія = Self-Organisation of Public Reality in the Context of its Antropological Principles and Axilological Factors : in 5 vol. Vol. 5: Self-Organisation of Ukrainian Society as a Unity of Axilological and Moral Factors : Monograph / Володимир Будз. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 361 с.
14. Демченко Н. Шляхи подолання гендерної нерівності та дискримінації у вищій освіті: світовий досвід. Гендерні студії: навчання, дослідження та практика. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (16-20 квітня 2018 р.) / За ред. О.В. Авраменко, Т.В. Лісова. Кропивницький: Видавництво «КОД». С. 163–165.
15. Котова-Олійник С.В. Гендерні відносини як об'єкт соціально-філософського дослідження. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2012. № 51. С. 132–141.

16. Краснопольська Т.М. Гендерний аспект впровадження принципу рівності в сучасній українській державі. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 42. С. 207–215.
17. Никифоренко В.Г. Гендерна рівність в Україні: проблеми та шляхи удосконалення / В.Г. Никифоренко, А.І. Табанова. Вісник соціально-економічних досліджень. 2014. Вип. 2 (53). С. 218–225.
18. Краснопольська Т.М. Гендерна рівність в політичній сфері як складова паритетної демократії. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2012. Вип. 47. С. 223–232.
19. Краснопольська Т.М. Гендерна асиметрія в сучасній українській державі. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / НУ «ОЮА». Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 554–562.
20. Барановський Ф. Проблема гендерної нерівності в політичному представництві і роль громадського сектору в її розв'язанні / Ф. Барановський. Гендерні студії: навчання, дослідження та практика. Збірник матеріалів II-ї Міжнародної конференції «Гендерні студії: навчання, дослідження та практика» та семінару для молодих дослідників «Гендерні студії: освіта, гендерна рівність, демократія, мир» (16-20 квітня 2018 р.) / За ред. О.В. Авраменко, Т.В. Лісова. Кропивницький: Видавництво «КОД». С. 129–131.

COMPETITIVENESS AND PARTICIPATION AS A PRINCIPLES GENDER EQUALITY INTERPRETATION

Ihor Hoian

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies
Shevchenko str., 57, 76025, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

Oksana Fedyk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of Philosophy,
Department of General and Clinical Psychology
Shevchenko str., 57, 76025, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The principles of the interpretation of the idea of gender equality, the basic principles and ideological concepts that underlie the functioning of the idea of gender equality in scientific researchers are investigated and revealed. The idea of the principles of understanding gender equality on the basis of a comparative analysis of the concept of gender equality in the context of such principles as competition and parity are broadened, which are classified as the main approaches to understanding the concept of gender equality in scientific research. It is proved that gender equality is more appropriate to be interpreted in the context of the principle of competition between sexes, since the parity approach to gender equality is predominantly static and does not reflect the real process of gender relations, which is generally based on moral and axiological factors.

Key words: equality, formal equality, gender equality, gender justice, gender impartiality, femininity, masculinity, androgyny, parity approach to gender equality, competitive approach to gender equality.

УДК 101(075.8)

КРЕАТИВНО-ОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НООСФЕРНОГО РОЗУМІННЯ СВІТУ ТА РОЗВИТОК НООМИСЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ СВІТОГЛЯДНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Володимир Капіца

*Криворізький національний університет,
кафедра філософії і соціальних наук
вул. В. Матусевича, 11, 50027, м. Кривий Ріг, Україна*

У статті представлена концепція ноосферного розуміння світу, що формується у культурно-онтологічному вимірі людського мислення і буття, суб'єкт-об'єктній з'єднаності ментальних і природних процесів на креативно-синергетичній основі, їх спільного проявлення та функціонування.

Ключові слова: ноосфера, ноосферогенезис, ноонаука, світоглядна трансформація, ноосферне світорозуміння, нообуття, інноваційне ноомислення, ноосферне пізнання, людський соціум, світоглядна трансформація, культурно-онтологічний вимір.

Сучасний розвиток філософської думки у сфері мислення і пізнання пов'язаний з пошуком нової світоглядної парадигми розуміння світу і людського буття. З цим і пов'язаний зростаючий інтерес дослідників до розвитку ноосферного світорозуміння постінформаційного суспільства і культурно-онтологічній багатомірності природно-буттєвісних процесів «розумної природи». Науково доведено, що у своїх вищих буттєвісних вимірах природа стає онтологічно багатовимірною і перетворюється на «третю», «четверту» і «п'яту» природу креатосферного, ноосферо-планетарного і космовимірного буття. Креатосфера і ноосфера предстають як вищевимірні рівні (виміри) буття, світорозуміння і пізнання щодо «першої» і «другої» природи. Ноосфера при цьому здійснює прямий інформаційний зв'язок з коосмореальністю і космоноосом та виконує інформаційно-пізнавальну функцію у космічно-розширеному мегамасштабі пізнавальних пошуків сучасної науки, котра формує сучасний науковий погляд на «фундаментальну структуру буття в онтологічній всеєдності реально-багатовимірного Універсуму» [1, с. 275]. Ноосферний рівень пізнавальної активності надає філософсько-науковим дослідженням на цьому напрямі необхідної «онтологічної свободи», щоб здійснити ці інноваційні пошуки на основі суб'єкт-об'єктної єдності буття і мислення за метазаконом «онтологічної доповненості буття» у його ноосферному розумінні та вищевимірній світорозумовій представленості [1, с. 420, 425]. Це й зумовлює постановку проблеми зі становлення ноосферного світорозуміння, котре потребує високорівневої свідомості і багатовимірного мислення відповідно до «онтологічної багатовимірності» космоприродної реальності і ноосферного буття.

Мета даного дослідження – розробка філософсько-методологічних засад розвитку ноосферного світорозуміння виходячи з суб'єкт-об'єктної єдності буття і мислення, ментально-ціннісної і семантико-сислової орієнтованості пізнавального процесу, що розвивається і прогресує у культурно-онтологічному вимірі сучасної науки.

Наукова новизна представлена створенням концепції про єдність креативно-синергетичних процесів природи й мислення, що лежать в основі універсального ноосферогенезису буття як «розумної природи» та представлено у культуросфері і креатосфері сучасного буття людства, у креативно-когнітивній багатомірності інноваційних пошуків науки.

Сучасна модель соціуму і його культури є трьохвимірною і у цій «трьохвимірній моделі культури» відповідна «структура культурного простору» має три основні парадигми як «типові установчі» структури, що визначають організацію смислового змісту культурних феноменів. А.С. Кармін подібну «трьохвимірність» вбачає у регулятивності і когнітивно-ціннісній «природі парадигм». А саме – це «1) когнітивні; 2) ціннісні; 3) регулятивні» парадигми «інформаційно-семантичного розуміння культури» та у «синергетичній трактовці динаміки культури» [2, с. 131, 132–133]. Усі ці парадигми в інформаційно-семантичному аспекті розуміння культури мають відповідні «основні вісьові форми», що орієнтовані на креативне встановлення нового «когнітивного порядку» культуросфери суспільства [3, с. 11, 233]. Подібне можна зафіксувати у «синергетичній трактовці динаміки культури» з виявленням упорядковуючих простих аттракторів, як «межовий для даної системи у даних умовах порядок», а також дивних аттракторів як стан «межового хаосу», потребуючого іншого типу регуляції через креативно-синергетичні біфуркації [3, с. 798]. Переходячи «точки біфуркації» і культура набуває нових якостей шляхом «ціннісної регуляції смислів культури». «Рух по визначеній біфуркаційній кривій» піднімає культуру на все більш високий рівень організації. Її динаміка приймає «хвилеподібний характер», а «підйоми і спади хвиль» у культурній системі у кожному циклі (а цикл вимірюється від верхньої до нижньої «точки перетину» і зворотньо), що піднімає культуру на все більш високий рівень, що обмежує хаотичний прояв соціальних процесів [3, с. 799–800]. Подібним чином у культуросфері суспільства створюється новий «когнітивний порядок» з конкретними «продуктами інтерпретації» у вигляді практичних знань, їх категоризації та інших дискурсивних практик самих учасників культурних взаємодій. Встановлений «когнітивний порядок» трансформує практичне знання у «продукти когнітивної реальності» [4, с. 63]. Подібним чином на місце наявного «соціального порядку», що «зберігає цілісність суспільства, контролюючи бажання і спрямування індивідуумів», устанавлюється когнітивний порядок культуросферної дійсності як більш високої когнітивної і креативно-синергетичної реальності, що безпосередньо відображає потреби людей у вищому та справедливому бутті і життєдіяльності, виходячи з «багаточисельних повсякденних взаємодій і взаємоприсотувань цих бажань і спрямувань». Це особлива когнітивна поведінка суб'єктів «більш високих рівнів соціальності», коли відсутня «монолітна система регуляторів, що диктують індивідуумам форму і зміст (тобто мотивацію) їх поведінки», а у ній наявна реалізація «когнітивних структур осмислення» і «повсякденних взаємодій», трансформованих у реальний когнітивний «продукт конкретних взаємодій», у культуросфері «третьої природи» [4, с. 64]. А потім, – вже у цій окультуреній з «когнітивній повсякденності» та у відповідний термін «часової моментності» когнітивних взаємодій – переходять у «розширене буття» соціуму, де когнітивні практики набуватимуть реальності когнітивної семіології і когнітивної номонології. Тобто вони визначаються тими практичними нововведеннями, що опредмечують когнітивні практики нової «культуросферної» суспільної життєдіяльності, а сама соціальна реальність розгортається у сферний континуум «реалізаційних практик» соціосферно взаємодіючих суб'єктів. Це реалізаційні практики внаслідок креативних взаємодій творчих суб'єктів набувають характеру креативно-реалізаційних практик (за відповідним «когнітивним порядком») і у режимі синергетики культурних взаємодій (у самих різних диференційних мікрокультуросферах) одномоментно трансформуються та інтегруються у новий креативно-синергетичний континуум ноосферної реальності. Вона й стає реальністю ноосферного буття більш високою континуальною вимірністю та з іншою темпоральністю. Подібним чином у континуальній культуросфері «третьої природи» і реалізується весь потенціал «креативної природи» і «креативний зміст природних сутностей»

[5, с. 252, 255]. Надалі буттєвісна вимірність природи підвищується вже у креатосфері нового континууму – креативно-синергетичної реальності, у котрій і розвивається ноосферне буття з якісно новою світоглядною характеристикою ноосферного світорозуміння. За нашою концепцією, у початкових формах воно виникає як «креативно-синергетичне світорозуміння» суб'єкт-об'єктного з'єднання буття і мислення [6, с. 181, 234]. У структурі ноосферного буття подібне й представлено «четвертою природою».

«Четверта природа» виникає вже не тільки як суто природне явище, а у деякому сенсі як «понадприродне», метафізичне. Змінюється саме філософське осмислення природи, а з ним – і світорозуміння. Ще В.І. Вернадський прогнозував подібне, представляючи вищі біосферні стани природи у креативному втіленні наукового знання. Ж. Дельоз говорив про зміну «образу мислення» і перехід до «ментального синтезу» через повне розкриття висхідних Ідей. Проте він не зазначив за яких умов подібне можливе. Більшість сучасних учених вірно вбачають тенденцію зміни «образу філософії» у контексті культури, бо саме на підґрунті культури і виникає необхідність «розвитку філософії на межі її можливостей», що «потребує великих затрат інтелектуальної енергії, критичного відношення до суспільної думки і здібності протистояти її тиску». Якщо цього не робити, то у суспільстві виникає «облегшена філософія», націлена на «злобу дня», де ангажовано розглядаються симулятивні псевдопроблеми, як того кон'юктурно вимагають обставини [7, с. 33, 45–46]. Тому головний недолік «прагматичної філософії» є те, що вона світоглядно суттєво обмежує інноваційні погляди і уявлення, та приймає «спеціалізований характер», бо дає «осмислення тільки окремих проблем суспільного життя, культури, науки» і далека від «побудови грандіозних теоретичних систем». [7, с. 74] Так, західна філософія постмодернізму відображає повне «розчарування у розумі і науці», котрі стають деконструктивними і «заперечують всяку впорядкованість і визначеність». Відповідно до цього «філософія деконструктивізму» вимагає, щоб любе знання підлягало «деконструкції», критичному аналізу його підвалин, «демонтажу» структури знання «результатом чого виявляється врешті-решт втрата смислу» [7, с. 75]. А з цим відбувається втрата культури і самого наукового знання, що виникає на її підґрунті. «Четверта природа», навпаки, виводить культуру і знання на вищий духовно-творчий рівень креатосфери, де повноцінно розвивається ноосферне буття у високимірній креативно-синергетичній реальності (четвертий «креатосферний вимір»).

Тому «четверта природа» насамперед представлена креатосферою ноосферного буття. Як застереження треба сказати, що його сутність, структура, форми проявлення, механізм ноосферної діяльності до цього часу достатньо не вивчені, окрім окремих базових положень. За В.І. Вернадським, – це наступний етап у розвитку біосфери, коли виникає наукова думка як планетарне явище, коли «біосфера ХХ століття перетворюється у ноосферу, що твориться насамперед у процесі зросту науки, наукового розуміння і основ на цьому соціальній праці людства» [8, с. 31]. Наука і «ноосфера науки» починає впливати на планетарний обмін речовиною і енергією на Землі, змінюючи геологічні цикли і з ними геологічні епохи. Ноосфера об'єктивно пов'язана з процесом перетворення першоприроди людиною в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого, котре створює для свого подальшого розвитку нове середовище. Це новий стан біосфери, де обмінні процеси регулюються і контролюються на підґрунті розумного узгодження з даними науки про природу і наукове знання про перетворення природи. Одночасно В.І. Вернадський добре усвідомлював зв'язок ноосфери з суспільством, гуманітарними науками і розумів, що тут потрібне окреме дослідження і філософське осмислення. Він приходив до висновку, що «епоха ноосфери потребує глибокого синтезу суспільних і природознавчих наук» [9, с. 25–26]. Тому концепцію ноосфери не можна зводити до дії людства як геологічної сили, пов'язу-

вати з перетвореннями природи у разі соціально-геологічної дії цих сил. Головне те, щоб процеси розвитку природи і суспільства були спрямовані людським Розумом. Це приведе до «становлення нової реальності», у «котрій будь-яка перетворювальна діяльність людини буде ґрунтуватись на науковому розумінні природних і соціальних процесів». Руховою силою розвитку цієї нової реальності стане «сфера розуму», котра стає як матеріальним, так і ідеальним утворенням. Зараз це «бунтівний, страждаючий, помилковий розум, заглиблений у безкінечний пошук меж», але він і є «той самий автентичний, притаманний людині розум», котрий «не вкладається у сучасні стандарти науковості» [6, с. 224–225]. Тільки у 90-х роках минулого століття у науковій думці починають оформлюватись ідеї, що людині і суспільству треба «осягнути різноманітність розуму», для чого необхідне нове узагальнення пізнання та культури і саме знання розглянути у контексті культури [10, с. 28]. Тоді і прийде нове світорозуміння в «ідеях альтернативної науки», і насамперед про «культуростворюючу роль науки». І одночасно про «наукостворюючу роль культури», котра об'єднує «дві приближені друг до друга сфери – науково-технічну і гуманістичну культури» [11, с. 152–153].

У сучасній науковій думці все частіше стверджується думка, що між біосферою і ноосферою немає безпосереднього і прямого зв'язку, «немає реального процесу переходу біосфери у ноосферу», немає спрощеного «розуміння ноосфери як певного нормативу, що задає необхідні умови для врівноваженого розвитку відносин суспільства з природою». Вже не стверджується тезис про «безумовний і неодмінний перехід біосфери у ноосферу <...> при любых обставинах», а це тільки «бажана й найбільш прийнятна альтернатива некерованому суспільному розвитку» [10, с. 227]. Та й сам В.І. Вернадський не вивчав об'єктивні засади суспільної людської діяльності, соціальну теорію та суспільну практику. Тому саме поняття ноосфери розуміється у самих різних модусах [10, с. 227–228]. А саме:

– вона не представляє собою «особливу самостійно існуючу оболонку, що відділена від біосфери», а як «результат переходу біосфери від одного стану до іншого, у результаті чого вона набуває нову якість»;

– завдяки ментально-космічній діяльності людства «сфера розуму» розширює сферу біосфери до «ближнього космосу», що також породжує нову ноосферну якість біосфери, «межі її нової якості»;

– суспільство, взаємодіючи з природою, нібито «соціалізує біосферу, наповнює її новою якістю» у тому сенсі, що соціосфера «пронизує» біосферу і вона опиняється нібито «включеною у тканину суспільного буття»; тобто не тільки біосфера, як «первоприрода», але й суспільство як «другоприрода» безпосередньо включені у процес генерації ноосфери через культуросферу і креатосферу соціуму;

– зараз «на перше місце виступає аксіологічний аспект» біосфери і соціосфери, тобто культуросфера і креатосфера як третя і четверта природа, котрі опанували «здібністю формулювати моральні ідеали, моральні та етичні норми» [10, с. 228].

Тобто ноосфера починає формуватись у «четвертій природі» креатосферної реальності, виникає за такими біоеволюційними етапами свого становлення як певна «понадприродність» високовимірного буття. «Понадприродність», метафізичність Ноосфери, як вже визначається сучасною наукою, це є особлива і цілком «нова реальність» [10, с. 254]. За нашою концепцією, це ноосферна креативно-синергетична, самовідтворювальна реальність, земнокосмічна «понадсистема», котра безпосередньо контактує з космосом, космосферою як «космічною реальністю». Природний баланс вже як «земнокосмічний баланс» креативно-синергетичної утворюється на четвертому буттєвісному рівні («онтологічної вимірності») як «гомеостаз 4-го роду», на який більше впливають космічні, ніж земно-

природні процеси, котрі більшою мірою детермінують «космічні ноотехнології» (що зараз отримали назву «нанотехнології»), ніж наявна «суспільна техноіндустрія», котра руйнує як первоприроду, так і соціум та культуру, перетворює науку в агресивну руйнівну силу. На жаль, інформаційний потенціал суспільства, що починає акумулюватись внаслідок «мікрокомп'ютерної революції», перетворюється не у «нооінфосферу», а в «інформаційну техносферу», у котру входять засоби обчислювальної техніки та інформатики, засоби інформаційно-телекомунікаційних систем, системи телебачення, радіозв'язку і других видів зв'язку (ЗМІ); копіювальна та інша техніка множення інформації, оптична і проєкційна апаратура, засоби запису і відтворення звуку; мережі провідникового зв'язку, супутникові, оптиковолоконні, радіорелейні канали зв'язку і передачі інформації тощо [12, с. 129, 132]. Проте вже формується розуміння, що «техноінформаційне суспільство» треба трансформувати у суспільство інформаційної культури, у культуросферу, що здатна генерувати креативно-синергетичну реальність, креатосферу, у котрій можливий розвиток ноосферного буття соціогуманітарного і культурогенного типу. Загалом повинна розвинутиись «культурно-інформаційна суспільна система» зі своїм духовно-творчим базисом, соціокультурними відношеннями та інститутами [13, с. 269, 311]. Але подібна трансформація ще розуміється традиційно – як створення «нового інформаційного середовища проживання» з новою «культурою організації професійної діяльності» з локальними «розумовими центрами» у вигляді «електронних офісів» [13, с. 213]. Сама діяльність свідомості і розуму осмислюється як «співвідношення енергетичних і інформаційних явищ», а «органіка свідомості і думки як виробництво органічних структур» [14, с. 216, 280]. Проте свідомість, розум, ноосфера у сучасних розробках практично не пов'язуються з синергетикою, культурно-інформаційною якістю суспільства («інфосфера»), духовно-творчою діяльністю людини, самоорганізацією і самовпорядкуванням суспільства, культурно-історичним континуумом його розвитку. Подібне доводив відомий дослідник синергопроцесів Г. Хакен, котрий пов'язував синергетику із саморегуляцією суспільства, творчо-інтелектуальною діяльністю людини з феноменом «безкінечної інформації», що виникає у разі «безперервності подій», навіть коли вони дискретні, але синергетично взаємопов'язані у понадвеликій системі, «надсистемі» у своїх синергетичних взаємодіях [15, с. 88–89, 93].

Таким чином, можна стверджувати, що ноосферно-синергетична реальність виникає не як окрема реальність – «оболонка» над біосферою, соціосферою і культуросферою, або як «вмістилище» всієї космічної інформації, духовно-ідеальний феномен. Або при наявності такої «соціальної об'єктивної реальності», в якій відкривається реальна можливість появи духовно-практичних знань «у процесі опредмечення і розпредмечення» [16, с. 19]. За думкою відомого філософа Д.І. Дубровського, це безперервні і безкінечні творчі акти «духовної креації» у формах духовно-творчої реалізації. Тому й сама «ноосферна реальність» має статус «креативно-синергетичної», що безперервно твориться, генерується, репродукується у культурних процесах «опредмечення – розпредмечення». Нею і представлена креатосфера «духовної активності», а це – «творча інтенція, цілеполагання і цілеспрямованість, воля», яка при духовно-інтелектуальній реалізації приймає онтологічний, гносеологічний та аксіологічний аспект [16, с. 17]. Це «нова якість свідомості», людської ментальності, сукупного людського розуму, суспільної свідомості, що опанувала вищі «способи свого існування» [16, с. 24]. Всі ці ідеї і думки можуть існувати в ідеальній формі як цілком «знайомі», але не опредмечені. Проте ці «ідеї набувають соціальну дієвість..., коли перетворюються у внутрішні установки і ціннісні орієнтації множини людей, у принципи і норми їх поведінки, усвідомленим керівництвом до дій, до роздуму, до вирішення соціальних проблем» [16, с. 25]. При опредмеченні вони набувають «духовно-практичних

форм» людської життєдіяльності, що набувають реального змісту у «функціонуванні ціннісних категорій» [17, с. 65, 69]. Або приймають вигляд «інтелектуального імперативу» у формах «інтелектуального капіталу», сприймання «інтелекту як справжньої дійової продуктивної сили», у синтезі розуму та ідеї, «сукупного людського розуму», коли «думка, свобода й енергія підпорядковані ідеалу вищому» [18, с. 37–98]. Тобто ставати «нематеріальними» інтелектуальними активами, високоліквідним інтелектуальним капіталом, що швидко технологізується (інформаційні, когнітивні технології тощо) і опредмечуються. Як опредмечені «інтелектуальні імперативи» сукупного людського розуму вони розвивають «гіперекономіку» ноосфери. Подібна гіперекономіка будується на певних «функціоналах діяльності», котрі «формується на базі множинності функцій дій і відповідають за розвиток одного з головних напрямів діяльності людини» [19, с. 255]. Це, наприклад розумові «функціонали діяльності», головний з яких є «духовний функціонал», пов'язаний з підняттям рівня знань людства, котрі не повинні перетворюватись на «безпосередні виробничі дії» або на «повні цикли перетворення речовини». Тобто на прискорене їх «перелопачення» та екологічне знищення всього природного навколишнього, в якому різко уповільнюються екологічні цикли природних перетворень. Тоді «модернізоване людство» буде все більше «видавлювати біологічні речовини з Геосистеми для своїх потреб», що перевищить «біологічний відтворювальний потенціал» природи і можливостей суспільства [19, с. 256–257]. Наприкінці ХХ століття наука вбачала у «духовно-розумовому функціоналі» головний напрям розвитку пізнавальної діяльності, що веде до загального зросту наукових знань (І. Лакатос). Тому у сучасній науці, що виходить за межі її «постнекласичного» розвитку, треба ставити як її першочергове завдання розвиток ноосферних знань і ноотехнологій, створення епістемології ноонауки на основі ноосферного світорозуміння і ноомислення. За нашою концепцією, для цього необхідно проведення відповідних онтологічних і гносеологічних досліджень та філософсько-методологічних засад філософії ноонауки та об'єктування розроблених інновацій у ноосферні технології за стандартами раціональності науково-дослідних програм і розробленим Ноосферним проектом [20, с. 539, 675].

На цих підставах можна зробити головний висновок даної наукової розробки. Розвинувши ноосферне світорозуміння у культуросфері сучасного соціуму, можна на його основі розробити інноваційні філософсько-методологічні засади науки, інноваційну методологію пізнання і зросту наукових знань. Це дозволить на основі ноосферного розуміння світу мислення створити «проривні» інновації, що забезпечить прогрес самої науки, так і всього суспільства, дозволить створити «ноосферополіси» майбутнього соціуму і забезпечити соціогуманітарний прогрес людства.

Список використаної літератури

1. Капіца В.Ф. Онтологічні виміри буття і філософія онтогенезису. Кривий Ріг: Видав. центр, 2012. 491 с.
2. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. СПб: Питер, 2008. 464 с.
3. Кармин А.С. Культурология. СПб: Лань, 2003. 928 с.
4. Филиппчук Г.Г. Громадянське суспільство. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. 488 с.
5. Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития. Суми: Университ. кн., 2003. 288 с.
6. Капіца В.Ф. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Кривий Ріг: Видав. центр, 2011. 387 с.
7. Кармин А.С., Бернацкий Г.Г. Философия. СПб: Питер, 2006. 580 с.
8. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Кн. 2. Научная мысль как планетарное явление. М.: Наука, 1978.

9. Моисеев Н.Н. Оправдание единства. Комментарии к учению о ноосфере. М.: Мысль, 1990.
10. Бучило Н.Ф., Чумаков А.Н. Философия. СПб: Питер, 2004. 428 с.
11. Заблуждающийся разум? / Отв. ред. и сост. И.Т. Касавин. М.: Политиздат, 1990. 464 с.
12. Колин К.К. Социальная информатика. М.: Фонд Мир, 2003. 432 с.
13. Капіца В.Ф. Соціальна філософія культурно-інформаційного розвитку суспільства. Кривий Ріг: Видав. центр, 2012. 486 с.
14. Гнатюк Л.В. Сознание как энергетическая система. Сумы: Университ. книга, 1999. 400 с.
15. Хакен Г. Иерархия и самоорганизация. М.: Мир, 1991. 240 с.
16. Дубровский Д.И. Категория идеального и ее соотношение с понятиями индивидуального и общественного сознания. Вопросы философии, 1988, № 1. С. 15–26.
17. Баталов А.А. К философской характеристике практического мышления. Вопросы философии, 1982, № 4. С. 64–72.
18. Мороз О., Саєнко Ю. Час інтелекту: сукупний український розум. Львів: Панорама, 2002. 96 с.
19. Прыкин Б.В. Новейшая теоретическая экономика. Гиперэкономика. Концепция философии и естествознания в экономике. М.: Банки и биржи, 1998. 445 с.
20. Капіца В.Ф. Філософія науки як ноосфера інноваційного мислення і ноопізнання. Кривий Ріг: Видав. центр, 2018. 797 с.

**CULTURAL AND ONTOLOGICAL DIMENSION
OF THE NOOSPHERE WORLD UNDERSTANDING AND THE NOO-THINKING
DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF WORLDVIEW TRANSFORMATION**

Volodymyr Kapitsa

*Kyryv Rih National University,
Department of Philosophy and Social Sciences
V. Matusevich Str., 11, 50027, Kryvyi Rih, Ukraine*

The concept of the noospheric world understanding which is formed in the cultural-ontological dimension of human thinking and being, the subject-object connectivity of mental and natural processes on the creative-synergistic basis of their common manifestation and functioning are presented in the article. The concept of accelerated neospherogenesis of the human society of science and cognition subjects which require appropriate reflection and worldview transformation is developed. The necessity of the noo-science philosophy development on the basis of noosphere knowledge and innovative noo-thinking is reasoned.

Key words: noosphere, noosferogenesis, noo-science, world-transformation, noosphere worldview, noobeing, innovative noo-thinking, noosphere knowledge, human society, worldview transformation, cultural-ontological dimension.

УДК 24+172

НАСИЛЛЯ, ВІЙСЬКОВИЙ ОBOB'ЯЗОК ТА ВІЙНА У БУДДИЗМІ

Ігор Колесник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Спираючись на академічні дослідження і буддійську літературу, ми зробили спробу проаналізувати основні тенденції у вирішенні ключових запитів сучасного світу щодо насилля, війни та військового обов'язку у контексті буддійської релігії. У статті продемонстровано, що ця релігійна система історично змушена була також адаптуватися до регіональних культурних особливостей, а також по-різному вирішувати конфлікт світоглядних пацифістичних позицій та історичних реалій. Акцентовано на необхідності детальнішого дослідження регіональних форм буддизму для формування об'єктивної релігійної та політичної картини.

Ключові слова: буддизм, буддійське віровчення, війна, військовий конфлікт, військовий обов'язок, насилля.

У нашому дослідженні ми хочемо простежити, яким чином взаємодіє буддійське вчення та різні школи у світі зі сферою організованого насилля. Це доволі принципова проблема, яка постає перед християнами, мусульманами та іншими релігіями, не оминає вона і буддизм.

У процесі написання статті ми опиралися на праці відомих буддологів, серед яких Олександр Берзін [1], Едвард Конзе [6], Євгеній Торчинов [9], Магінди Дігалл [10], Пол Демівіль [11], Пітер Гарві [12], Майкл Джерісон та Марк Юргенсмаєс [13], Карл Олсон [14], Браян Вікторія [23,24], а також базові сакральні тексти буддійського вчення та коментарі до них.

Оскільки об'єкт дослідження обмежений, ми розглядаємо дві важливі складові:

- 1) поняття насилля та його регламентація буддійським віровченням;
- 2) відношення до військового обов'язку та війни у буддизмі.

Буддизм – це вчення, яке традиційно розглядають прикладом пацифізму у релігійній площині. Доволі часто можна було почути від популяризаторів [3; 21], що за всю історію буддизму у світі, це єдина релігія без війн. Наприклад, преподобний Шрі Дгаммананда Мага Тгера зазначив: «за останні 2500 років не було жодного конфлікту, розпочатого буддистами заради власної релігії. Це – результат динамічного характеру концепції толерантності у вченні Будди»[18].

Академічні дослідження доводять дещо інше: буддизм – не виняток серед інших релігій світу у питанні організованого насилля. Всередині цього вчення присутні моменти, які у різних обставинах та різними тлумачами розумілися у зручному ключі. Хоча, заради справедливості, варто зазначити, буддизм є доволі миролюбною релігією, історично сприятливою для розвитку культури та моральної поведінки людини. У порівнянні з юдаїзмом, християнством та ісламом, тут присутня доволі сильна тенденція на заборону насилля над живими істотами загалом, не лише людьми.

Однак це не зменшує ризики та не усуває різні історичні обставини, які можуть стимулювати розвиток у буддійських країнах дещо агресивнішого погляду на інших, відмінних від гомогенної релігійних чи етнічних груп.

Формально у буддизмі насилля і вбивство як одна із його форм належать до категорії вчинків, які спричинюють негативну карму, а отже, потенційно формують несприятливе народження в інших формах життя та негативних локаціях буддійської космології. Заборона на вбивство присутня у доволі великому переліку текстів, що дає нам підстави стверджувати її лейтмотивність. Буддолог Магінда Дігалл [10] виділяє два ключових канонічних тексти, в яких вбивство та насилля категорично засуджуються: Дгаммападу [4] та Чаккаваттсіханада-сутту.

Зокрема у «Дгаммападі» зустрічаємо такі вірші: «Усі бояться палки, усі страшаються смерті. Постав себе на місце іншої людини, і збагнеш, що не можна бити і вбивати інших» [4, с. 35]. «Змагання веде до ворожнечі, переможені живуть у нещасті, спокійні ж живуть щасливо, відмовившись від змагань і перемог» [4, с. 45].

Буддистам строго забороняється, згідно із класичними текстами, забирати життя. У «Каранія метта сутті» навіть визначаються доволі широко характеристики «живої істоти»: «Слабкі або сильні, усі без винятку, довгі, високі, середні, короткі, дрібні, великі, видимі та невидимі, близько і далеко, народжені і спрямовані до народження» [5].

У приписах для мирян та монахів першим пунктом морального кодексу йде відмова від насилля та вбивства живих істот. Восьмиступеневий шлях, до якого входить моральна складова у формі «шіли» (санскр. śīla), – обов'язковий елемент учення для усіх шкіл буддизму. Згідно з Едвардом Конзе, постулювання принципу ненасилля ґрунтувалося на таких пунктах:

1. Вірі у спорідненість усього живого, посиленій завдяки вченню про переродження. Основний аргумент: кожна із живих істот могла бути у минулих формах існування матір'ю або близьким другом;

2. Оскільки ми також страждаємо, боїмося болю та смерті, то повинні, за аналогією, розуміти страждання тих, кому можемо завдати шкоди [6, с. 86].

Буддист мирянин або монах повинен утримуватися також від будь-якого заняття, яке пов'язане із завданням насилля. Наприклад, несприятливими практиці вважалися: торгівля живими істотами (тваринами, людьми тощо), торгівля зброєю (однак не заборонялося мирянам служити у війську, оскільки існувала нагальна і постійна потреба у захисті мирних громадян та монахів), поширення алкоголю та інших інтоксикантів, заняття проституцією та іншими професіями, що застосовували обман (гадання, передбачення долі, укладання гороскопів тощо) [9, с. 430].

Дослідники зазначають, що загалом буддизм проявив себе у процесі поширення як доволі толерантне вчення, не завдаючи шкоди та не викорінюючи місцеві культури [12], що було вираженням установки на ненасилля. Спостерігалось також послаблення мілітаристських тенденцій в окремих регіонах, де раніше війна була звичайною справою, та навіть основним джерелом існування. Часто буддійську концепцію ненасилля співвідносять із втратою тибетцями та монголами їхньої агресивної установки щодо сусідніх країн. Як зазначив Пол Демівіль: «Ще у 8 столітті турецькому хану радили побоюватися буддизму (і даосизму), оскільки ці доктрини роблять людину доброю і слабкою, і заперечують війну або силовий конфлікт як засіб» [11, с. 21-22].

Доволі позитивно відгукуються про ненасильницький вплив буддизму на тибетців Мерилін Ріе та Роберт Турман: «Від 7 століття тибетці стали все більше зацікавлені буддизмом. Їхні власні історії завдячують буддійському руху новому способу мислення, відчуття і поведінки, що, зрештою, трансформувало їхні особисті та соціальні життя. Це перетворило їхнє суспільство зі страшного світу війни та інтриг у мирну, барвисту та життєрадісну реальність приємного та осмисленого життя» [16, с. 22].

Згодом пацифістична та ненасильницька тенденція дещо змінилася під впливом різних за характером чинників. Іноді причиною змін були певні теоретичні пошуки самих буддистів, іноді цьому сприяла взаємодія між правителями та Сангхою (буддійською громадою). З'являється дещо інше розуміння акту вбивства у Магаяні. Йдеться, насамперед, про концепцію «співчутливого вбивства», який може здійснити святий буддизму, жертвуючи собою та власною кармою заради порятунку убивці від жахливої долі у пекельних вимірах. Основа для концепції «співчутливого вбивства» (англ. Compassionate killing) закладається у кількох епізодах за участі самого Будди, які тлумачаться у відповідному ключі. Один із таких текстів – «Магаяна магапарінірвана сутра» (санскр. Mahāyāna Mahāparinirvāṇa Sūtra) [19].

У 5 розділі цієї сутри можемо знайти твердження, що «справжній послідовник Магаяни – це не той, хто споглядає 5 приписів, але той, хто мечем, луком, стрілою та бойовою сокирою захищає монахів, хто цих приписів дотримується і хто чистий» [19, с. 44]. Людині навіть не обов'язково дотримуватися (і, можливо, знати про існування) п'яти приписів, якщо вона буде захищати Дгарму і монахів під час їхньої практики – у будь-якому випадку цю людину вважатимуть прихильницею Магаяни.

Далі, у 14 розділі Сутри Будда «згадає» як він був царем Сенйо у великій державі. Одного разу він почув, що брагмани осквернили священні буддійські сутри і він їх покарав на смерть. Але, всупереч очікуванням, він не потрапив у пекло, оскільки його вчинки мали благородну мету – захист магаянських сутр [19, с. 164].

У тій же сутрі робиться спроба класифікації вбивства за «важкістю». Виділяються три ступені: 1) низький; 2) середній; 3) високий. Перший стосується комах та усіх інших тварин; другий – вбивства людини, яка не досягла нірвани; третій – вбивства батьків, аргата, прат'єкабудди або бодгісатви. І тут ми знаходимо цікавий момент – вбивство одного виду людей, яке не має жодних кармічних наслідків: йдеться про ічантіка (санскр. icchantika) – людина втрачена, загублена для Дгарми та нірвани [19, с. 217-235]. Це вид людей, які усіма силами перешкоджають істинному вченню, плондрують тексти, ображають буддійських монахів тощо. Ічантіка – це люди, які перебувають у класифікації живих істот нижче за комах, а їхнє вбивство не є гріхом.

В іншому магаянському тексті [20] з'являється образ Співчутливого Капітана, яким був в одному із попередніх народжень Будда. Згідно з оповіддю, на одному із кораблів, який перевозив п'ятсот торговців з їхніми товарами, планувалося вбивство одним злодієм. Він хотів збагатитися за рахунок супутників. Водночас, капітан корабля вирішив вбити цього злодія, щоб вберегти його від переродження у пеклі. Таким чином капітан демонструє характерний для Магаяни акт самопожертви заради живої істоти, шляхом вбивства цієї істоти перед вчиненням нею злочину.

Слід згадати також випадок в історії буддійського Тибету, де «правив поганий цар Ландарма, який близько 900 р. н.е. переслідував монахів. Один буддійський монах вбив його. Офіційна тибетська історія прославляє його за співчуття до царя, який накопичував гріхи, переслідуючи буддистів, і пізніші покоління, далекі від бажання осуджувати вчинок цього монаха, канонізували його» [9, с. 91].

Щоб хоч якось впорядкувати ситуацію у буддійському вченні із дозволеною формою насилля, у колективній монографії «Буддійська військові справа» робиться спроба узагальнення щодо «виправданого» вбивства. Отже, воно містить такі складові: 1) вбивство тих, хто загрожує буддизму; 2) тих, хто відкидає буддизм; 3) таке вбивство відступників не є гріхом; 4) насправді – це взагалі не вбивство [13].

Таким чином, поруч із доволі сильною тенденцією у буддизмі Магаяни щодо ненасилля, на позиціях якого можна побачити Тхіч Ньят Хана або Мага Гхосананду, продов-

жуються спроби виправдати акти насилля, спираючись на священні тексти. Уже у наш час доволі несподівано концепція «співчутливого вбивства» розвивається у контексті боротьби із тероризмом. Зокрема можна згадати виступ Далай Лами XIV у квітні 2009 р. у Гарвардському університеті, коли він зауважив: «агресивна дія мотивована співчуттям, може бути насиллям на фізичному рівні, але по суті ненасиллям. Отже, ми повинні обережно розуміти поняття «ненасилля». У відповідних умовах, воно може містити також вбивство терориста»¹. Згодом він також висловився щодо вбивства Усами бен Ладена, припускаючи виправданість цього акту з боку уряду США значно більшою кількістю жертв у перспективі².

Як бачимо, підхід до насилля і вбивства, зокрема у буддизмі зазнавав змін впродовж історії. Можна спостерегти стійку тенденцію до миру, толерантності та ненасилля, а також розвиток теорії «співчутливого вбивства» або виправданого насилля. Для другої тенденції існують різні пояснення. На нашу думку, буддизм як будь-яка інша релігійна система змушена була адаптуватися до «світських» умов: економічних, політичних, соціальних, культурних тощо. Оскільки у процесі власного розвитку буддизм мав тісні стосунки із правителями, то його вчення повинне було містити певні складові, що гарантували би можливість правителям (які часто мали схильність до завоювань) утримувати велике легальне військо, а також здійснювати походи в інші країни.

З проблемою, яку ми розглянули вище, тісно пов'язана наступна – чи може буддист служити у війську, потенційно беручи участь у насильницьких актах або вбиваючи згідно із наказом? Це питання доволі серйозне, оскільки, як ми вже згадували вище, буддизм асоціюється із пацифістичною традицією, де будь-яке життя цінується і вбивство заборонене.

Глибше вивчення цієї проблеми демонструє, що буддизм не мав особливих проблем із військовозобов'язаними ще у часи Будди, а згодом у різних буддійських країнах, де населення переважно сповідувало цю релігію. Інша справа, що ми змушені переосмислити ситуацію вже у новому контексті: разом із поширенням учення Будди на Заході щойно відбувається руйнування міфів, які породили популяризатори та не надто критичні симпатички буддизму.

У традиційно буддійських країнах, де переважна більшість населення ідентифікують себе із цією релігією, є війська – це незаперечний факт. Також відомо, що впродовж ХХ ст. війська цих країн (Шрі-Ланка, М'янма, Камбоджа, Японія, Китай тощо) брали активну участь у внутрішніх або зовнішніх війнах. Тепер спробуємо розглянути аргументи військових буддистів, чому вони мають право і вважають своїм обов'язком служити у лавах збройних сил.

Одним із найвідоміших і цитованих авторів на цю тему вважається колишній генерал-майор шрі-ланкської армії, а згодом монах – Ананда Верасекера. У своїй статті «Буддизм і військовий обов'язок» [2] він намагається окреслити основні проблеми та виклики перед сучасним офіцером, що служить у війську.

Згідно з А. Верасекерою, буддійські 5 приписів – це не заповіді на зразок законів, обов'язкових до виконання, а рекомендації, слідування яким може допомогти у доланні сансаричного існування. Дійсно, Будда закликав уникати насилля і війни, оскільки «причинами війни є жадоба, відроза і хибне сприйняття, вкорінене у розумі людини» [2]. Усі живі істоти прагнуть нірвани, але шлях цей складний і триває багато перероджень. Впродовж

¹ Dalai Lama at Harvard University. URL: https://www.youtube.com/watch?time_continue=1&v=7Ycq5KUYIpw. Доступ: 15.10.2018.

² Dalai Lama suggests Osama bin Laden's death was justified. URL: <http://articles.latimes.com/2011/may/04/local/la-me-0504-dalai-lama-20110504> Доступ: 15.10.2018.

цього шляху люди повинні виконувати певні функції та обов'язки: «король повинен правити, селянин – хазяйнувати, учитель – учити, торговець – торгувати тощо. Але кожен повинен слідувати Вченню Будди, що допоможе їм прогресувати на шляху» [2]. Армія потрібна для того, щоб король або цар, або імператор мав можливість захищати власні землі і свій народ. Також, що важливіше, монахам гарантована успішна і спокійна практика у країні, де панує мир та спокій.

Далі А. Верасекера згадує текст «Сіха сутти» [8], в якому воєначальник Сіха спитався у Будди, чи варто йому покинути військо. У відповідь він почув, що йому варто далі продовжувати службу на відповідному його талантам місці, а слідувати Дгаммі можна як мирянину. Згідно із буддійською традицією, військові вважалися шанованою професією і називалися раджабгата – разом із певними привілеями, їм було заборонено ставати монахами під час служби, щоб уникнути масового дезертирства солдат до монастирів [2]. Раджабгати виконували у свій час функції охоронців власності як антична міліція, яка патрулювала дороги, міста і селища.

А. Верасекера зазначає, що Будда належав до варни кшатріїв – воїнів-аристократів. Його походження і виховання у певній родинній традиції відобразилося у риторичі та використанні у проповідях образів із військової сфери. Схожої думки дотримується відомий популяризатор та дослідник буддизму Александр Берзін: «Будда Шакаямуні народився у касті індійських воїнів і часто використовував військові образи для опису духовної мандрівки. Він був Переможним, що здолав демонічні сили (Мару) неусвідомленості, хибних поглядів, неспокійні емоції та імпульсивну кармічну поведінку» [1].

Сильним аргументом на користь військової служби буддиста А. Верасекера вважає те, що Будда не вводив солдатів у перелік «неправильних» професій. Однак в іншому джерелі зустрічаємо твердження, що до «неправильних» професій, разом зі згаданими вище, належать військова служба, рибальство, полювання, шахрайство та азартні ігри [14, с. 56]. Військова служба при цьому розглядається як небажана, але відсутність категоричності у буддійських текстах слугує для багатьох авторів підставою для інтерпретації.

В історії відомі випадки, коли буддисти брали участь у війнах. Наприклад, під час Другої світової війни японські американці сформували окремий батальйон і добровільно приєдналися до союзницьких військ. 100-ий батальйон 442 Регулярного бойового підрозділу, що виник у 1942 році пройшов найстрашніші бої і окрім значних втрат (найбільших серед інших підрозділів армії США) продемонстрував мужність та відвагу³.

З іншого боку, цьому батальйону протистояли війська імператорської Японії, які також надихалися буддійськими ідеями та мілітаризували вчення Будди. Загалом характерний для країн Далекого Сходу релігійний синкретизм проявився у понятті «солдат-Дзен» (яп. gunjin-Zen) [22, с. 105-131], ключовим елементом якого була віра у божественну велич імператора, його священну місію та благородну мету – порятунок усіх завойованих народів від страждань. У цьому конкретному випадку мотивація дійсно була благородною з обох боків і ми можемо потрапити у пастку переможців війни – поганою буде та сторона, що зазнала поразки.

Буддійська традиція – це результат довготривалого процесу розвитку, змін, адаптації та взаємодії із різноманітними просторами, в які історично потрапляло вчення Будди. Одним із викликів перед ненасильницьким вченням було життя звичайних, земних держав, з їхніми правителями та примхами. Відповіддю на цей виклик була спроба віднайти пояс-

³ URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/100th_Infantry_Battalion_\(United_States\)#Formation_of_the_100th_Battalion](https://en.wikipedia.org/wiki/100th_Infantry_Battalion_(United_States)#Formation_of_the_100th_Battalion) Доступ: 15.10.2018.

нення причин насилля, його особливостей, а також класифікувати його види. Це допомогло «відсіяти» неприйнятні форми насилля та «менше зло», зокрема це стосується доволі широкого поняття «співчутливого вбивства», в яке можна вкласти різний зміст.

Отож, у буддійському вченні присутня тенденція до толерантності, ненасилля та примирення, однак у ньому також наявні форми виправдання насилля. Священні тексти буддизму доповнювалися у різні епохи, відтворюючи розвиток вчення і тому можна зустріти доволі парадоксальні твердження, які можуть бути використані прихильниками «агресивних дій». У країнах, які традиційно вважаються буддійськими, військовий обов'язок та солдати – частина суспільства і виконують органічну роль. У залежності від регіону та країни, ситуація може бути різною: найчастіше зброю у руки беруть миряни, приписи для яких не такі строги, але бувають випадки, коли зброю беруть у руки монахи (напр. М'янма, Японія тощо). Сприйняття на Заході буддизму як пацифістської релігії – це конструкція, породжена популяризаторами та відсутністю повноцінних досліджень історії буддизму. Ми вважаємо, що поступове руйнування міфів у цій площині – це природний, хоч і болочий процес, який дозволить об'єктивніше сприймати історію буддизму.

Список використаної літератури

1. Берзин А. Священные войны в буддизме и исламе: миф о Шамбале. URL: http://www.berzinarchives.com/web/ru/archives/study/islam/kalachakra_islam/holy_wars_buddhism_islam_myth_shamb/holy_war_buddhism_islam_shambhala_short.html
2. Верасекара А. Буддизм и воинский долг. URL: <http://dhamma.ru/lib/authors/misc/soldier.html>
3. Далай-лама XIV, Абрамс Д., Туту Д. Книга радости. Вічне щастя в мінливому світі. Х.: КСД, 2017. 400 с.
4. Дхаммапада. Стихи и Притчи. Харьков: ФЛП Коваленко А.В., 2010. 432 с.
5. Каранія метта сутта. URL: <http://dhamma.ru/canon/kn/snp/snp1-8.htm>
6. Конзе Э. Буддизм: сущность и развитие, Санкт-Петербург, 2003, С. 86.
7. Морозова Е.А. Война и вооруженный конфликт – границы определений. Государственное и муниципальное управление. Ученые записки СКАГС. 2016. № 2. С. 224-228.
8. Сиха сутта: Сиха (АН 5.34). URL: http://www.theravada.ru/Teaching/Canon/Suttanta/Texts/an5_34-siha-sutta-sv.htm
9. Торчинов Е. Краткая история буддизма. СПб: Амфора, 2008, 430 с.
10. Deegalle M. Introduction: Buddhism, conflict and violence. Buddhism, Conflict and Violence in Modern Sri Lanka / Edited by Mahinda Deegalle. London, 2006, 277 p.
11. Demieville P. Buddhism and War / Michael Jerryson, Mark Juergensmeyer. Buddhist Warfare, Oxford, 2010, P. 17-59.
12. Harvey P. An Introduction to Buddhist Ethics, Cambridge, 478 p.
13. Jerryson M., Juergensmeyer M. Buddhist Warfare, Oxford, 2010, 272 p.
14. Olson C. The Different Paths of Buddhism. – London: Rutger University Press, 2005, 292 p.
15. Peto A. The Buddhist Soldier. URL: <http://www.alanpeto.com/buddhism/buddhist-soldier-military/>
16. Rhie M., Thurman R., Wisdom and Compassion: The Sacred Art of Tibet, New York, 1991, P. 22.
17. Ryuho Monnett M. On the death of Osama Bin Laden. URL: <http://www.buddhistchannel.tv/index.php?id=70,10127,0,0,1,0#.Vr3Z7PmLT6p>
18. Sri Dhammananda Maha Thera K. What Buddhists Believe. URL: <http://www.budsas.org/ebud/whatbudbeliev/287.htm>
19. The Mahāyāna Mahāparinirvāṇa Sūtra, 1973, 584 p.

20. The Skill in Means (Upayakausalya Sutra), New Delhi, 2001, 128 p.
21. Thich N.H. How to Fight, Parallax Press, 2017, 128 p.
22. Victoria B. A Buddhological Critique of “Soldier-Zen” in Wartime Japan / Michael Jerryson, Mark Juergensmeyer. Buddhist Warfare, Oxford, 2010, 272 p.
23. Victoria B. D.T. Suzuki and Japanese Militarism: Supporter or Opponent? Buddhism and Violence, Lumbini, 2006, 254 p.
24. Victoria B. Zen at War, New York, 1997, 228 p.

VIOLENCE, MILITARY DUTY AND WAR IN BUDDHISM

Ihor Kolesnyk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

There are described and analyzed main tendencies and requests in Buddhist teachings about violence, military duty and war in the article. Author demonstrates that Buddhism was adapting historically to different cultures and its contexts. Also this adaptation provided specific solutions for conflict between pacifism and necessity to defend against aggression. Author emphasizes that we need to research Buddhist teachings more carefully to understand objective religious and political situation in the world.

Key words: Buddhism, Buddhist teachings, war, military duty, military conflict, violence.

УДК 141

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ДО ІСТОРІЇ ПРОБЛЕМИ

Роман Олексенко

*Таврійський державний агротехнологічний університет,
кафедра суспільно-гуманітарних наук
просп. Б. Хмельницького, 18, 72300, м. Мелітополь, Україна*

У статті проаналізовано історичні закономірності й особливості становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України. Зокрема, досліджено історію розвитку українського суспільства – філософію господарства Київської Русі та козацької держави. Виявлено причини знищення ринкових підвалин економічного життя народу та утвердження командно-адміністративної економіки.

Структурні зміни, які відбуваються в національній економіці, не дають суттєвих результатів. Національна валюта девальвує порівняно зі світовими валютами. Економіка країни потребує оздоровлення та ефективних реформ.

Ключові слова: філософія ринкових відносин, держава, суспільство, ремесло, господарство, ринкова економіка.

Постановка проблеми. Сьогодні вкрай необхідно дослідити та пояснити процеси становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України. Дослідити історіософський аспект розвитку ринкового господарства, виявити протиріччя та шляхи виходу із кризи. Це і становить інтерес для наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-економічні, політичні, економіко-правові та інші аспекти становлення ринкових відносин на території сучасної України досить виразно проявляються у працях сучасних українських учених, серед вітчизняних варто виділити таких: В. Андрущенко, В. Вашкевич, В. Воронкова, В. Кремень, Е. Лібанова, В. Ткаченко, О. Ситник, З. Самчук, В. Смолій, А. Чабан, А. Чухно та інші.

Метою статті виступає аналіз протиріч становлення філософії ринкових відносин на території сучасної України.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження визначається підходом, який базується на принципах об'єктивності й цілісності, а також на комплексі загальнофілософських, історичних, загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, що дало змогу забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів.

Виклад основного матеріалу. Процес, який розпочався після визвольної війни, вирізнявся поступовим обмеженням прав козаків на землю та їх знеземленням. Козацькі та селянські землеволодіння розмежовувалися. Старшина, використовуючи місцеву та царську адміністрацію, відмовлялася визнавати право козаків і селян вільно розпоряджатися землею, скуповувала її, відбирала за борги [7, с. 378].

Загалом же, за зазначений період історії економічного життя України відбувалися певні зрушення. Розширилися посівні площі, зросло значення зернового господарства, поглибилася спеціалізація окремих районів, великого значення набула племінна та селекційна робота. Садівництво, сільськогосподарські промисли мали допоміжне значення. Характерною рисою господарства магнатів Західної та Правобережної України, козацької

старшини було підприємництво, використання найманої праці. Товарно-грошові відносини сприяли майновій диференціації селянства та козаків. Заможні зміцнювали зв'язки з ринком завдяки продажу продукції свого господарства, промисловій і торговельній діяльності, застосовували працю наймитів. Мало- та безземельні селяни формували ринок праці. Внаслідок технічного прогресу міське ремесло вдосконалювалося, з'явилися нові галузі виробництва. У першій половині XVII ст. у містах України налічувалося понад 270 ремісничих спеціальностей. У кінці XVIII ст. кількість ремісничих спеціальностей зросла до 300. Окремі міста стали центрами ремісничого навчання. Для захисту своїх економічних інтересів міські ремісники об'єднувалися в ремісничі цехи, очолювані цехмістрами. Як і в західноєвропейських містах, у цехах існувала жорстка регламентація, що давало можливість уникнути конкуренції всередині цеху. Позацехових ремісників називали партачами, вони були позбавлені права працювати в місті та виставляти свою продукцію на продаж у межах міста. Спочатку цехова організація поширилася на Галичині, а наприкінці XV – на початку XVI ст. – в інших регіонах України – на Волині та Київщині [14, с. 34].

Найпоширенішими міськими ремеслами були кравецтво, шевство, ткацтво, сукноробство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство, кушнірство, цегельництво, теслярство, виробництво пороху, суднобудування. В окрему галузь виділилося виготовлення продуктів харчування та напоїв. Існували численні загоны фірманів і сплавщиків, які перевозили товари гужовим і водним транспортом. Розвиток ремесла в Україні сприяв зростанню старих і виникненню нових міст. У середині XVI ст. вони стали важливими господарськими, політичними та культурними центрами. Розвиток дрібного виробництва в містах і селах сприяв виникненню мануфактур. Початок мануфактурного періоду в Україні в історико-економічній літературі датується по-різному: від XVI ст. до другої половини XVIII ст. У XVII ст. мануфактурне виробництво відіграло значну роль у Лівобережній Україні та Слобожанщині. У 20-х роках XVIII ст. на цих землях під впливом перетворень Петра I почалося будівництво великих централізованих мануфактур. У Західній і Правобережній Україні вони створювалися в 70-х роках XVIII ст. [7, с. 412].

Велике значення мало те, що в XVI – першій половині XVII ст. власниками промислів були представники всіх прошарків населення України (купці, шляхта, міщани, козаки, селяни). Найбільшими в економічному та воєнно-стратегічному планах промислами володіла держава. Це зумовило широке використання найманої праці. Однак в умовах фільварково-панщинної системи шляхта почала запроваджувати мануфактурне виробництво, використовуючи не лише найману, але й кріпацьку працю. Отже, в Україні виникали як капіталістичні, так і кріпосні та змішані мануфактури. Технічною передумовою для зародження мануфактур в Україні було широке використання водяного колеса, що знаменувало перехід від дрібного ручного виробництва до механізованого [11, с. 71].

Поворотним у розвитку господарства Запорозької Січі став 1734 рік – рік виходу запорожців із підданства Кримського ханства, повернення в Україну та заснування Нової Січі. Почався перехід від епізодичних промислів до регулярного господарювання, від натурального господарства – до товарного. У них не було кріпацтва, що панувало тоді майже у всій Російській імперії, а виробництво ґрунтувалося на власній і найманій праці. Тому індивідуальний сектор запорозької економіки сукупно можна охарактеризувати як самозабезпечувану економіку прожиткового мінімуму, коли будь-яка особиста діяльність доповнювалася господарюванням на землі.

Такий патріархально-парцелярний тип сільської економіки був досить демократичним, але внутрішньо нестійким. Йому загрожували економічні закони вимираючого феодалізму та висхідного індустріального суспільства. У Вольностях Війська Запорозького

відбувався безповоротний процес перетворення загальнокозачої власності, що перебувала у спільному нероздільному користуванні всього війська, на приватну власність [7, с. 457].

З руйнуванням Січі, скасуванням гетьманства, запровадженням губернського устрою було обмежено національну та культурну самостійність України. Розпочався процес приєднання українських земель до Російської імперії та Польської держави, що призвело до національної, релігійної, економічної та соціальної залежності України від інших держав [6, с. 27].

Промисловий переворот поклав початок епосу індустріалізації. Його перший етап проходив у 20–40-х роках XIX ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері в першій третині XIX ст., мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Почали використовуватися механічні робочі машини, зріс інтерес поміщиків, купців до збільшення обсягів виробництва. Промисловий переворот в Україні почався у харчовій галузі. Зростаюча потреба в машинах і механізмах зумовила появу машинобудівних заводів. Промислове виробництво базувалося переважно на примусовій кріпосній праці. Другий етап промислового перевороту відбувався після ліквідації кріпосного права. У 60–80-х роках XIX ст. фабрики і заводи поступово витісняють мануфактурне виробництво [11, с. 72].

Науковці, які досліджують історичні передумови розвитку ринкової економіки України, визначають, що Україна ніколи не мала високорозвинених товарно-грошових відносин. Становлення їх, по суті, розпочалося після скасування кріпацтва у 1861 р. і відбувалося на фоні значних феодальних пережитків. Великим було втручання держави в економіку [15, с. 158]. Після 1917 р. впродовж майже 70 років країна йшла шляхом розвитку економіки, який ігнорував ринок, вважаючи його рудиментом, що має віджити у всьому світі. Повна втрата економічної та політичної незалежності України розпочалась у 1918 р. У цей період у Радянській Росії відбувається перехід до формування соціалізму швидкими темпами політики воєнного комунізму. Його основними принципами та цілями були такі: повна націоналізація виробництва; зрівняння усього населення країни в доходах і загальне нівелювання народу; формування системи свідомого регулювання економічних процесів, щоб забезпечити стале економічне зростання; усунення ринку та конкуренції, повернення до бартерних відносин; тотальне одержавлення власності; перехід до продрозкладки в сільському господарстві; централізована координація ресурсів, що мало сприяти їхньому раціональнішому використанню й розподілу тощо [6, с. 31].

Як результат – створено суспільство з низькою ефективністю виробництва та відсталим рівнем життя людей, загальним одержавленням і монополізованою, негнучкою економікою, підпорядкуванням особистих і колективних інтересів відомчим, відсутністю демократичних інституцій. Це сприяло проведенню політики автаркії, тобто економічного відособлення від світового ринку. Саме тому Україна не посідає відповідного місця у міжнародному поділі праці, в зовнішньоекономічних зв'язках. У нас була відсутня визначальна ринкова інституція – економічна самостійність господарюючих суб'єктів. Саме вона гарантує незалежність суб'єктів ринкової економіки, їхню економічну відповідальність, без чого ринку бути не може. Більшість підприємств України належали державі, управлялись її органами, що зумовлювало високий ступінь монополізму [15, с. 158].

Із надбанням незалежності перед Україною постала низка нагальних для вирішення питань, серед яких головне – формування національної ринкової економіки. Тому необхідно, перш за все, визначити внутрішні та зовнішні економічні, політичні та соціокультурні передумови становлення ринкової економіки в період утвердження України як незалежної держави. Для розуміння проблем, з якими стикнулася незалежна Україна, треба враховувати те, що командно-адміністративний устрій, в рамках якого ще недавно функціо-

нувала економіка України, належить до наймонополізованішої системи світу. На початку 90-х років у колишньому СРСР тільки на одному підприємстві або об'єднанні випускалося 1800 найменувань продукції. Понад 1100 підприємств були абсолютними монополістами у виробництві певних видів продукції. Така монополістична організація виробництва стала потужним чинником, що й до сьогодні гальмує ринкову трансформацію України та її інтеграцію в глобальну економіку.

Тобто нездатність командно-адміністративної системи забезпечувати економічний розвиток і постійне зростання добробуту населення в умовах науково-технічного прогресу викликали необхідність здійснення суспільних перетворень, заміни її ринковою економікою, в умовах якої розвиваються всі країни. Ринкова економіка – це економічна система, в якій рішення стосовно розподілу ресурсів і виробництва приймаються на основі цін, що виникають внаслідок добровільного обміну між виробниками, споживачами, робітниками і засновниками чинників виробництва. Рішення, які приймаються в такій економічній системі, є децентралізованими, тобто здебільшого вони приймаються не центральними плануючими органами, а незалежними групами й індивідуумами [5, с. 12].

На жаль, й до сьогодні в Україні не сформована система ринкової економіки. Майже всі представники МВФ, відвідавши Україну, підкреслюють, що вона, розпочавши реформи в економіці, залишила «чорну зону» командної економіки, але так і не вступила в «білу зону» ринкової, а перебуває в «сірій зоні» і може «застрягти» в ній надовго. Щоправда, вони замовчують те, що Україна потрапила в цю зону за активної участі експертів МВФ і теоретиків карикатурного монетаризму [8].

Замість копіювання чужих моделей Україна має визначитись із власною моделлю ринкової економіки, яка відповідала б особливостям і специфіці її умов. Як зазначають фахівці, у принципі цей вибір необхідно зробити між двома найбільш загальними моделями ринкової економіки – ліберальною чи регульованою. Перша передбачає створення саморегульованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою та від проблем соціального захисту населення. Друга спрямована на формування соціально-орієнтованого регульованого ринку, який передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки та проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

Основними передумовами переходу до ринкової економіки є роздержавлення і приватизація, створення приватної власності на економічні ресурси; свобода підприємництва і вибору; створення розвиненої грошово-кредитної системи; формування досить ємного ринку товарів і послуг. У національній економіці України впродовж останніх років відбуваються структурні зрушення, спрямовані на оптимізацію основних економічних пропорцій і формування оптимальної моделі національного ринку та національної економічної системи. Проте структурні зміни не забезпечують результативного нарощування економічного потенціалу країни, формування сучасної соціально-орієнтованої економічної системи та зростання її міжнародної конкурентоспроможності [12, с. 166].

Перехід до ринкової економіки – не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень чинної економічної системи за регулювальної діяльності держави, що обов'язково має передбачати їхню етапність. Саме це засвідчує світовий досвід, який не було враховано під час проведення реформ. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не «шокову» ліквідацію чинної економічної системи, а трансформацію інститутів, пристосування їх до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується інститутів державного регулювання

економічних процесів і соціальних інститутів, що утворюються в процесі тривалої еволюції [8].

Хибною з погляду провідних економістів є думка, що держава повинна взагалі бути усунена від економічних ринкових процесів. Навпаки, головною метою будь-якої сучасної держави виступає формування та підтримка оптимального стану інституційного середовища економіки, що мотивує економічних агентів до активного здійснення ринкових трансакцій шляхом безперервного інноваційного саморозвитку і, як наслідок, реалізації власних конкурентних переваг із метою здобуття прибутку. Інакше кажучи, роль основного завдання держави набуває створення таких економічних умов, за яких суб'єкти ринку, з одного боку, зацікавлені, а з іншого – мають можливість вироблення конкурентних переваг та їх подальшої реалізації на ринку з метою здобуття прибутку [4, с. 10].

Структурні зрушення, що відбулися в національній економіці протягом останнього десятиліття, характеризуються серйозним технологічним відставанням. Основу п'ятого технологічного укладу становлять електронна промисловість, обчислювальна та оптико-волоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, біотехнології, інформаційні послуги; четвертого укладу – автомобілебудування, кольорова металургія, виробництво синтетичних матеріалів, товарів тривалого використання; і, відповідно, третього укладу – важке машинобудування, виробництво і прокат сталі, електротехніка, лінії електропередач, хімічна промисловість. За випуском продукції третій технологічний уклад в Україні сьогодні становить майже 58, четвертий – 38 і лише 4 – п'ятий технологічний уклад [3, с. 280].

Тому в процесі формування ринкової моделі економіки пріоритетна увага повинна бути приділена модернізації, реконструкції та розвитку виробництва на новій технічній основі, активізації інноваційної діяльності з втілення результатів науково-технічних розробок у виробництво, створенню нових технологічних процесів і перебудові на сучасній науково-технічній основі всіх галузей матеріального виробництва та сфери обслуговування [1, с. 29].

Важливішими умовами виникнення та успішного функціонування ринку є суспільний розподіл праці і спеціалізація, економічна відокремленість суб'єктів ринкового господарювання, яку дає приватна власність, вільний обмін ресурсів, величина трансакційних витрат. Суспільний розподіл праці означає, що в будь-якій господарській системі ніхто не може жити завдяки повному самозабезпеченню необхідними благами. Різні групи виробників займаються окремими видами господарської діяльності, що означає спеціалізацію у виробництві тих чи інших благ, цінностей. Спеціалізація, у свою чергу, визначається принципом порівняльної переваги, тобто здатністю виробляти блага за відносно меншою альтернативною вартістю [5, с. 14].

Крім того, сучасна ринкова економіка для виконання зазначених вище завдань повинна бути соціально-орієнтованою.

Соціально-орієнтована ринкова економіка, як свідчить світовий досвід, має великі переваги перед планово-директивною, бо поєднання ринкового механізму з економічним регулюванням держави забезпечує ефективніше її функціонування та розвиток. Щоб домогтися значних успіхів у розвитку української економіки й піднесення добробуту населення, необхідно об'єднати ринкові перетворення з технічним переозброєнням економіки, перейти на новий технологічний спосіб виробництва. З огляду на це перехідний період для української економіки має передбачати як перехід до ринкової економіки, так і до постіндустріального (інформаційного) суспільства [17, с. 11].

Економічна модель, якою розвивалась Україна протягом останніх майже 30 років, вичерпала себе. Неконкурентоспроможність цієї моделі була в повному обсязі доведена не-

можливістю нашої країни протистояти зовнішнім впливам світової економічної кризи. А, як відомо, здатність адекватно реагувати на негативні виклики та тенденції економічного розвитку є одним із ключових індикаторів якості економічної політики держави. Ті країни, які виявилися ефективними та підготовленими до цієї кризи, стійко її переживають і навіть посилюють свій ресурсний потенціал і можливості, бо вони мають ефективну економічну модель та якісну економічну політику. На жаль, в Україні діє кланово-олігархічна модель державно-монополістичного капіталізму, що демонструє свою цілковиту неефективність. Тож наша країна доведена до стану економічного дефолту, про що свідчить динаміка основних показників її розвитку [13].

У період становлення ринкової економіки в Україні виникла необхідність побудови нової, інноваційної стратегії розвитку. Серед чинників, які суттєво впливають на стратегію інноваційного розвитку країни, науковці виокремлюють людину. Тому джерелом інноваційного процесу має стати розкриття та розвиток сутнісних потенцій людини, її творчих якостей. Такі особливості людини, як здатність до аналізу, узагальнення та формування нових ідей і гіпотез, винахідливість, підприємливість, ризик і незалежність у мисленні та вчинках, можуть бути розкриті тільки за умов вивчення проблем відтворення людського потенціалу [2].

Висновки. Отже, необхідно зробити висновок, що орієнтиром під час переходу до ринкової економіки для України мають бути сучасні розвинені країни, для яких характерна змішана економіка, що ґрунтується на різних формах власності. Основною при цьому є корпоративна власність, взаємодія конкуренції та регулювання з боку держави, високий соціальний захист населення, соціальна орієнтація економічного розвитку. Характерними рисами сучасного розвиненого ринку є висока організованість, інтелектуальне кадрове забезпечення його інституцій, науково обґрунтовані правові засади. Україна має будувати таку модель ринкової економіки, яка найбільше відповідає особливостям її розвитку, структурі економіки, географічному положенню, менталітету народу. Для України найприйнятнішою є модель соціально-орієнтованого ринку, який у кінцевому підсумку підпорядковуватиме діяльність своїх функціональних структур задоволенню матеріальних і духовних потреб людини [16, с. 162].

Список використаної літератури

1. Алимов О., Ємченко В. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку. Економічний часопис – XXI. 2003. № 6. С. 30.
2. Бурдаш У. Відтворення людського потенціалу. Матер наук.-теорет. Інтернет-конф. (7–8 квітня 2011 р.). Секція 5: Економічні науки. Тернопіль: АПВ НААН. URL: http://conftiapv.at.ua/publ/konferenciji_2011/section_5/...
3. Висоцька І. Стан та проблеми інноваційної діяльності промисловості України. Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. Львів: РВВ НЛТУ України. 2008. Вип. 18.10. С. 280.
4. Жук А. Место и роль государства в регулировании конкурентной среде. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: «Економіка». 2011. Вип. 5(2). С. 10.
5. Кириленко В. Економіка: навч. посібник. Тернопіль: «Економічна думка», 2002. С. 14.
6. Круш П., Кожемяченко О. Національна економіка: регіональний та муніципальний рівень. К.: Центр учбової літератури, 2010. 144 с.
7. Економічна історія України і, світу: Підручник / За ред. Б. Лановика. К.: «Вікар», 1999. С. 303.
8. Леоненко П., Юхименко П. Економічна історія: навч. посібник. К.: «Знання-Прес», 2004. 499 с. URL: <http://ukrlibrary.com.ua/books/11/1/index.html>.

9. Олексенко Р. Філософія ринкових відносин. Становлення та розвиток в Україні в період глобалізації та інформаційної революції: соціально-філософський аналіз. Київ: «Знання України», 2013. 367 с. ISBN 978-966-316-336-9.
10. Олексенко Р. Становлення філософії ринкових відносин на території України в пострадянські часи. Materiály IX mezinárodní vědecko praktická konference “Efektivní nástroje moderních věd -2013”. 2013. С. 51–52.
11. Рибаківа Т. Економічна історія: навч.-метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Сімферополь: УЕУ, 2005. 244 с.
12. Свінцов О., Скірка Н., Гаврилко П. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність. Науковий вісник НЛТУУ: зб. наук-техн. праць. Львів: НЛТУ України. 2011. Вип. 10. С. 165–174.
13. Соскін О. Основні складові посткризової економічної моделі України. Економіка ринкових відносин. 2011. № 7. URL: <http://soskin.blogspot.com/2010/10/blog-post>.
14. Тимочко Н. Економічна історія України: навч. посібник. К.: КНЕУ, 2005. 204 с.
15. Чигирин О. Освіта для сталого розвитку: проблеми та перспективи впровадження в Україні. Сучасні проблеми вищої освіти України в контексті інтеграції до європейського освітнього простору : матер. наук.-метод. конф. (м. Суми, 6–7 жовтня 2010 р.). / За ред. О.В. Прокопенко. Суми: Сумський держ. ун-т, 2010. С. 83–88.
16. Основи економічної теорії: підручник / За ред. А. Чухна. К.: «Вища школа», 2001. 606 с.
17. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. К.: «Логос», 2003. 631 с.

**THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHY
OF MARKET RELATIONS IN THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE:
THE HISTORY OF THE PROBLEM**

Roman Oleksenko

*Tavria State Agrotechnological University,
Department of Social Sciences and Humanities
B. Khmelnitsky ave., 18, 72300, Melitopol, Ukraine*

The article analyzes historical laws and peculiarities of the formation of the philosophy of market relations in the territory of modern Ukraine. In particular, the history of the development of Ukrainian society – the philosophy of the economy of Kievan Rus and the Cossack state – is investigated. The causes of the destruction of market fundamentals of the economic life of the people and the establishment of a command-administrative economy are revealed.

Structural changes in the national economy do not yield significant results. The national currency devalues in comparison with world currencies. The country's economy needs improvement and effective reforms.

Key words: philosophy of market relations, state, society, craft, economy, market economy.

УДК 111+81:159.923.2

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОВИ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Олена Оліфер

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Україна*

У статті розглянуто взаємозв'язок проблеми ідентичності особистості та мови. Ідентичність особистості витлумачено як відчуття цілісності, протяжності Я у часі. Це тотожність особистості самій собі на різних етапах її буття, а також відчуття цілісності та унікальності власного Я. Зазначено, що в сучасній аналітичній філософії наявні три підходи до розуміння проблеми ідентичності особистості: метафізичний, або онтологічний, нормативний, або етичний, і нарративний. Підкреслено, що мова є засадою ідентичності особистості, оскільки вона формує раціональну єдність суб'єкта діяльності та є інструментом для підтримання цілісності Я.

Ключові слова: аналітична філософія, особистість, ідентичність особистості, мова, раціональна єдність.

Звичайно, проблема взаємозв'язку мови та ідентичності особистості не нова. Уперше вона актуалізується в XIX ст., коли було порушено проблему про роль мови у формуванні національної ідентичності. У вітчизняній філософській і мовознавчій традиції про нерозривний зв'язок мови та національної ідентичності зазначали О. Потебня, Б. Грінченко, П. Мирний, І. Франко та інші вчені.

У XXI ст. проблема мови та ідентичності не втратила своєї актуальності. Нині наявно багато мета-досліджень на цю тему, зокрема Дж. Джозеф досліджував специфіку формування релігійної на національної ідентичності у різних країнах [8]. Дж. Едвартс розглянув мову як спосіб репрезентації етнічної ідентичності шляхом утворення діалекту, а також взаємозв'язок етнічної ідентичності, націоналізму та мови [6]. Д. Хаїзе та Н. Маккінон вивчали становлення соціальної ідентичності через соціальні інститути, які, на їхній погляд, мають мовну природу [12]. К. Лламас дослідила процеси ідентифікації людини через мову, які пов'язані не лише з особливостями слововживання певною людиною, але залежать від вимови, віку, статі, а також кількості мов, якими володіє певна людина [10].

Проте згадані дослідження не вичерпують згадану проблему, оскільки розглядають її з погляду соціології та соціолінгвістики, а формування ідентичності є також проблемою, традиційною для англословної філософії. Отже, виникає необхідність переглянути проблему взаємозв'язку мови та ідентичності через призму філософських досліджень. Тому **мета статті** – з'ясувати, в чому полягає зв'язок мови й ідентичності та чи можна назвати мову засадничою умовою під час формування тотожності особистості.

Спершу варто зазначити, що розуміння самого поняття «ідентичність» в аналітичній філософії відрізняється від інших наук і повсякденного вжитку. У соціології, соціальній психології, соціолінгвістиці під ідентичністю мають на увазі складне ієрархічно-організоване когнітивне утворення, що пов'язане з усвідомленням себе в межах групи або соціальної ролі, а також із відчуттям власної унікальності порівняно з іншими.

Таке визначення знаходимо в П. Берка та в Дж. Таджфела й Г. Тернера. П. Берк вважає, що ідентичність – це складна ієрархічно організована структура, яка має кілька

рівнів. Він розрізняв такі типи ідентичностей: 1) ідентичності, основані на ролі; 2) групові ідентичності; 3) особистісні ідентичності. На його думку, самоверифікація та самооцінка відбуваються відповідно до цієї ієрархії ідентичностей [4, с. 112]. Особливу увагу дослідник приділяє особистісній ідентичності, що є втіленням культурно визнаних рис та очікувань індивіда, частиною його внутрішнього світу й використовується ним під час самоверифікації – процесу, коли людина осягає свою сутність і стає надособистістю. У теорії соціальної ідентичності Дж. Таджфела та Г. Тернера згадане поняття витлумачується як частина Я індивіда, що утворюється на основі знань про належність до соціальної групи, цінностями та емоціями й почуттями, що виникають під час усвідомлення належності до цієї групи [20, с. 283].

Для аналітичної філософії проблема ідентичності є однією з традиційних проблем онтології й теорії пізнання, оскільки вперше експліцитно була розглянута Дж. Локком, Дж. Батлером, Т. Рідом, Д. Юмом та іншими вченими у XVIII ст. На думку істориків філософії Р. Маргіна та Дж. Барресі, сучасний етап дослідження проблеми ідентичності в аналітичній філософії розпочався з 1960-х рр. та триває донині [13, с. 1]. Ідентичність особистості є предметом вивчення в публікаціях К. Корсгаард [9], Д. Льюїса [11], Е. Олсона [14], Д. Парфіта [15], К. Ровейн [16], М. Шехтман [19] тощо. Згадані дослідники витлумачують це поняття як тотожність раціонального суб'єкта протягом певного часу, як усвідомлення тривалості власного Я, що зберігається сталим попри зміни, які відбуваються з особистістю.

Серед представників аналітичної філософії існує плюралізм думок щодо проблеми тотожності. Тому всі наявні погляди ми поділили на три можливі напрями: метафізичний, або онтологічний, нормативний, або етичний, і наративний. Зазначені підходи відрізняються цілями та завданнями дослідження, розумінням ключових категорій «тотожності» та «особистості».

Метафізичний, або онтологічний, напрям розкривається у роботах Д. Вільямса, Д. Вігінса, С. Шумейкера, Р. Нозіка та інших науковців. Метафізичний підхід розуміє тотожність як однаковість сутнісних рис особистості в часі, що забезпечується тяглістю свідомості та мислення протягом певного часу або тривалим буттям фізичного тіла у просторі та часі. Механізм ототожнення був розроблений і детально описаний в онтології, особливо представниками так званої чотиривимірної онтології – Д. Льюїсом, Р. Нозіком, Г. Нунаном та іншими вченими. Згадані дослідники розглядають тотожність як співвідношення між двома етапами розвитку особистості, що пов'язані між собою транзитивністю та симетрією. Зокрема, таку думку висловлює Д. Льюїс, який у своїй відомій статті «Вживання та ідентичність» на прикладі уявного експерименту про Мафусаїла показав механізми збереження тотожності особистості [11, с. 155–157].

Категорію тотожності в аналітичній метафізиці розглядають так само, як і в логіці, проте відмінним є виокремлення двох видів тотожності: якісної та кількісної [15, с. 201]. На думку М. Шехтман, представники метафізичного напрямку припустилися помилки у тлумаченні категорії ідентичності, оскільки тотожність особистості, що ґрунтується на єдності та тягліості свідомості, неможливо проаналізувати як формально-логічну категорію [18, с. 273]. Д. Парфіт [15] та Е. Олсон [14] у своїх публікаціях показали, що всі можливі критерії тотожності, запропоновані в онтологічному напрямі, можна спростувати, тому в 1980-х рр. була зроблена спроба переосмислити згадану категорію. Становлення нових підходів – нормативного, або етичного, та наративного – є результатом цих пошуків.

У нормативному напрямі підкреслюють, що особистість – не стільки біологічна істота, що здатна мислити, скільки суб'єкт, який вступає у взаємодію з іншими, тому мусить нести відповідальність за свої вчинки. Зокрема, К. Корсгаард [9, с. 19–20] та К. Ровейн

[16, с. 8] розуміють тотожність особистості як цілісність Я раціонального суб'єкта протягом життя. Ця неподільність досягається шляхом вільного свідомого вибору під час взаємодії з іншими суб'єктами. Особистість при цьому є, за словами К. Корсгаард, «майбутнім проектом себе», оскільки робить вибір відповідно до того, що вважає благом для себе [9, с. 211].

Представники наративного напрямку, наприклад А. Макінтайр, М. Шехтман та Е. Рудд, вважають, що ідентичність особистості – це не тільки цілісність Я раціонального суб'єкта, але і його унікальність і неповторність, що досягається в межах наративу. Наратив є не лише розповіддю про себе, він узагальнює та систематизує увесь набутий досвід і надає смислу розрізненим подіям і випадковостям. Як стверджує М. Шехтман, у межах наративу минуле особистості реконструюється, переосмислюється та перетворюється на чинник, що впливає на подальше розгортання подій [19, с. 108]. Влучно зазначив з цього приводу Е. Рудд: «Думати про те, хто я є в термінах наративу, – це думати про себе як про істоту протягну у часі і як про істоту з минулим, але також це означає розуміти мою поточну ситуацію як результат моєї минулої історії, не як причину й наслідок, але в тому сенсі, що моя минула історія надала значення моєї теперішній ситуації» [17, с. 543].

Отже, категорія ідентичності особистості в сучасній англо-американській філософії постає як цілісність і неподільність Я особистості як суб'єкта пізнання протягом часу. Для того щоб набути здатності усвідомлювати свою тотожність, необхідно мати свідомість і так звану позицію першої особи. Останню можна витлумачити як здатність особистості оцінювати дії як свої власні й розглядати ситуацію відповідно до власної позиції, що у мовленні виражається вживанням займенника я [19, с. 106].

Проте К. Ровейн наголошує, що від народження людина лише потенційно несе здатність бути особистістю, а отже, усвідомлювати свою тотожність [16, с. 185]. Усвідомлення своєї ідентичності відбувається під час взаємодії з іншими, коли суб'єкти діяльності визнають один одного суб'єктами [16, с. 115].

К. Корсгаард зазначає, що у взаємодії з іншими особистість виконує різні соціальні ролі, вибудовує стосунки з іншими суб'єктами, долучається до певних соціальних груп та усвідомлює себе частиною більших суспільних утворень: етнічних, релігійних, професійних та інших. Тому тотожність особистості розглядають не як категорію онтології, а як категорію практичної філософії [9, с. 20].

Важливу роль при цьому відіграє мова. В аналітичній філософії, зокрема в наративному підході до проблеми ідентичності, мову розглядають як основний засіб формування наративу. Проте, на нашу думку, досліджувати проблему тотожності особистості взагалі неможливо без звернення до мови. Л. Виготський у своїй культурно-історичній концепції писав, що будь-яка функція психіки людини проявляється та актуалізується двічі: спершу в соціальному плані, а потім – у психологічному. Спочатку це категорія інтерпсихічна, а лише згодом вона перетворюється на категорію психіки певного індивіда [2, с. 145]. Схожу тезу можна висловити про зв'язок мови та ідентичності. Проблема тотожності особистості двічі актуалізується у мові: спершу як власне людський спосіб взаємодії, що формує свідомість і погляд першої особи, а вдруге – як посередник свідомості, що зберігає раціональну єдність Я особистості.

Ф. де Соссюр у «Курсі загальної лінгвістики» виокремив три важливі поняття: мовну діяльність, мову й мовлення. При цьому він стверджував, що мовна діяльність поділяється на мову та мовлення. Перша є надбанням суспільства й не залежить від конкретних індивідів, а друге витлумачується як «індивідуальний аспект мовної діяльності» [3, с. 32]. У філософії по-різному описують мову як дію, а саме: у концепції перформативного акту (Дж. Остін), як мовну гру (Л. Вітгінштейн), як комінукативну дію (Ю. Габермас). Проте повсякчас підкреслюється, що особистість, використовуючи мовленнєву діяльність, спонукає

інших до взаємодії. Як зауважив із цього приводу Г. Гадамер, «говорити – значить говорити до когось, тобто завжди повинен бути співрозмовник, тому мова виступає засобом об'єднання людей» [7, с. 68].

Варто зазначити, що індивід лише потенційно народжується суб'єктом, а стає ним лише в процесі соціалізації. Навчання мови є актом первинної соціалізації, коли індивід долучається до суспільства [1, с. 210]. Вивчаючи світ навколо, дитина дізнається назви предметів і сама вчиться називати їх та розрізняти відповідно до назви. На думку Д. Джозефа, називаючи предмет, ми починаємо розглядати проблему ідентичності, тому що ідентичність у найбільш загальному вигляді – це певне слово, а процес називання – утворює ідентичність [8, с. 11].

П. Бергер і Т. Лукман зазначали, що мова здатна об'єднувати різні аспекти буденного життя в одне ціле та надавати йому змісту, узагальнюючи та інтеріоризуючи набутий досвід [1, с. 68]. Крім того, мова задає певні правила опанування реальності, бо, за словами згаданих дослідників, вона підпорядковує індивіда власним структурам, скеровує процес пізнання [1, с. 67].

Мова посідає унікальне місце в житті людини, оскільки спочатку є видом досвіду. Проте опановуючи мову, індивід починає використовувати її як інструмент пізнання. Із різноманітного здобутого досвіду формується Я особистості. За словами Д. Деннета, Я або раціональної єдності як цілісної когнітивної структури немає. Це певна абстракція, яку ми приписуємо сукупності наративів, що переплітаються між собою та утворюють наше Я [5]. Усі ці окремі елементи досвіду людина вербалізує за допомогою займенника я, створюючи таким способом один єдиний наратив свого життя.

Отже, шляхом вивчення мови відбувається розвиток свідомості та самосвідомості. Вивчаючи мову, індивід набуває здатності до рефлексії та набуває раціональної єдності. Мова є передумовою тотожності. Проте її роль на цьому не вичерпується. Мова є засобом збереження раціональної єдності й формування практичної тотожності. Ф. де Соссюр частково погоджувався з ним, називаючи мову «суспільною інституцією», хоч такою, що має відмінності від інших суспільних інституцій – політичних або юридичних [3, с. 28]. Д. Хаїзе та Н. Маккінон розглянули становлення ідентичності через соціальні інститути, які мають мовну природу. Виконуючи різні соціальні функції, особистість називає їх певним чином, прийнятим у суспільстві. Усе розмаїття соціальних ролей можна звести до сукупності назв, які людина собі приписує [12, с. 74].

За М. Шехтман, збереження ідентичності відбувається завдяки процедурі реідентифікації, коли особистість переосмислює свій життєвий досвід й інтегрує його в наратив, завдяки якому підтримується сталість і цілісність Я [19, с. 99–100]. М. Шехтман підкреслює, що однієї процедури реідентифікації замало для підтримання сталості Я, необхідно вступати у взаємодію з іншими. У процесі цієї взаємодії особистість транслює свій наратив та отримує й схвалює наративи інших [19, с. 104–105]. Отже, мова виступає не просто як механізм побудови раціональної єдності, але і як засіб верифікації наративу та спосіб збереження сталості й цілісності Я.

Чи може мова бути засадою ідентичності? Відповідь на це запитання така: розглядати проблему тотожності особистості неможливо без звернення до мови, оскільки остання виступає базисом ідентичності. За допомогою мови індивід долучається до суспільства й перетворюється на особистість. Отже, мова виступає демаркаційною лінією, що розмежує особистість від не особистості, тобто людини як представника певного біологічного виду. Мова формує самосвідомість, завдяки якій особистість здатна усвідомлювати свою протяжність у часі. Зрештою, у мовленні відбувається процедура реідентифікації особи-

стості як суб'єкта соціальних відносин: досвід різноманітних соціальних ролей за допомогою мови вибудовується в наратив – цілісне уявлення про себе, яке потім транслюється в суспільстві. Тобто мова виступає інструментом збереження раціональної єдності суб'єкта та засобом підтримання його тотожності.

У перспективі майбутніх досліджень поглибити уявлення про мову як необхідний чинник побудови ідентичності, описати механізм виникнення та підтримання тотожності у мові, висвітлити роль мови в соціально-філософському підході до проблеми тотожності особистості.

Список використаної літератури

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: «Медиум», 1995. 323 с.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6-ти т. Т. 3: Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина. М.: «Педагогика», 1983. 368 с.
3. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. К.: «Основи», 1998. 324 с.
4. Burke P.J., Stets J.E. Identity theory. Oxford: Oxford University Press, 2009. 256 p.
5. Dennett D. The Self as a Center of Narrative Gravity. Self and Consciousness: Multiple Perspectives / ed. by F. Kessel, P. Cole and D. Johnson. Hillsdale: Erlbaum, 1992. URL: <https://ase.tufts.edu/cogstud/dennett/papers/selfctr.pdf>.
6. Edwards J. Language and Identity: an Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 314 p.
7. Gadamer H.-G. Man and Language. Philosophical Hermeneutics / Trans. and edited by David E. Linge. Berkeley, Cali.: University of California Press, 1976. P. 59–68.
8. Joseph J.E. Language and Identity National, Ethnic, Religious. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. 268 p.
9. Korsgaard C. Self-Constitution: Agency, Identity, and Integrity. Oxford: Oxford University Press, 2009. 230 p.
10. Language and Identities / ed by C. Illamas and D. Watt. Edinburgh: Edinburgh University Press. 306 p.
11. Lewis D. Survival and Identity. Personal Identity / ed. R. Martin, J. Barresi. Cornwall: Blackwell Publishing, 2003. P. 144–167.
12. MacKinnon N.J., Heise D.R. Self, Identity, and Social Institution. New York: Palgrave Macmillan, 2010. 266 p.
13. Martin R., Barresi J. Introduction: Personal Identity and What Matters in Survival: A Historical Overview. Personal Identity. Cornwall: Blackwell Publishing, 2003. P. 1–74.
14. Olson E.T. The Human Animal: Personal Identity Without Psychology. New York: Oxford University Press, 1999. 189 p.
15. Parfit D. Reasons and Persons. Oxford: Clarendon Press, 1984. 560 p.
16. Rovane C. The Bounds of Agency: An Essay in Revisionary Metaphysics. Princeton: Princeton University Press, 1998. 260 p.
17. Rudd A. Kierkegaard, MacIntyre and Narrative Unity – reply to Lippitt. Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy. 2007. Vol. 50. No. 5. P. 541–549.
18. Schechtman M. Personhood and the practical. Theoretical Medicine and Bioethics. 2010. Vol. 31. No.4. P. 271–283.
19. Schechtman M. Staying Alive: Personal Identity, Practical Concerns, and the Unity of a Life. Oxford: Oxford University Press, 2014. 214p.
20. Tajfel H., Turner J. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. Key readings in social psychology. Political psychology: Key readings / ed. by J.T. Jost, J. Sidanius. New York: Psychology Press, 2004. P. 276–293.

THE PROBLEM OF INTERRELATION OF LANGUAGE AND PERSONAL IDENTITY**Olena Olifer**

*Kyryvi Rih Pedagogical University,
Department of Philosophy
Gagarina ave., 54, 50086, Kyryvi Rih, Ukraine*

The article considers the interrelation the problem of personal identity and language. Personal identity is defined as a sense of integrity, endurance of self over time. It is the sameness of a person at different stages of the life, as well as the sense of integrity and uniqueness of self. It is noted that in modern analytic philosophy there are three approaches to understanding the problem of personal identity: metaphysical or ontological, normative or ethical, and narrative. The paper emphasizes that language is the basis of personal identity, as it forms the rational unity of the agent, and it is an instrument for maintaining unity of self.

Key words: analytic philosophy, person, personal identity, language, rational unity.

УДК 13

«НУДОТА» ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ У ТВОРАХ ВАЛЕР'ЯНА ПІДМОГИЛЬНОГО ТА ЖАНА-ПОЛЯ САРТРА

Ірина Парамбуль

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано стан «нудоти» у творчості В. Підмогильного та Ж.-П. Сартра. Дослідивши життя головного героя роману Ж.-П. Сартра «Нудота» Антуана де Рокантена, виявлено, що його світовідчуття позначене втраченою будь-якої опори та сенсу існування, страхом перед невідомістю й раптовістю смерті, відчуженістю від свого тіла та власного «я». Попри трагічність, такі переживання викликали в героя бажання стати письменником, щоб таким способом хоча б частково подолати абсурд існування. Стан Остапа Шаптала з однойменної повісті В. Підмогильного більшою мірою характеризується невизначеністю й хаосом, втраченою ілюзією щодо можливості знайти об'єктивний сенс життя. Всупереч пустці, яку відчують герої, їхні шляхи так чи інакше ілюструють, що саме «нудота» надалі може стати основою для віднаходження власної дороги до самого себе або ж підґрунтям для відмови від цілковитого підкорення буденному існуванню.

Ключові слова: «нудота», абсурд, мінливість, повторюваність, самотність.

У сучасному світі людина приречена постійно перебувати під тиском різноманітності ідей та істин. Релігійні інституції й традиційні моделі існування дедалі більше втрачають свою силу та значимість, а це приводить до того, що кожному з нас тією чи іншою мірою судилося відчувати розгубленість перед нескінченною кількістю життєвих шляхів і перед щоденним вибором свого «я», яке вже не може з певністю опертися на будь-яку ідеологію, релігію або ж філософський світогляд. Відчуття хаосу чи невизначеності, в якому перебуває людина, французький екзистенціаліст Ж.-П. Сартр називав «нудотою». Цей стан може призвести до болю, але водночас стати сходинкою до справжнього власного життя, в якому людина вже не буде шукати авторитетів або ідей, яким можна було б підкоритися, та не ув'язнюватиме себе цілковито в комфорті повсякденності, а керуватиметься лише внутрішніми поривами на шляху до самого себе.

Теми абсурду та «нудоти» у творах Підмогильного торкалися такі дослідники, як С. Луцій, В. Мельник, О. Галета, Є. Лепьохін. У статті ми намагатимемося більш розгорнуто прослідкувати етапи переживання цього стану в житті героя повісті «Остап Шаптала», а також порівняти його особливості зі світовідчуттям Антуана де Рокантена з роману Ж.-П. Сартра. Відповідно, **метою статті** є дослідити екзистенційний стан Антуана де Рокантена з роману Ж.-П. Сартра «Нудота» та Остапа Шаптала з однойменної повісті В. Підмогильного й виявити специфіку переживання «нудоти» цими героями.

Отже, розпочнемо наш аналіз із роману Ж.-П. Сартра. Сама назва твору слугує для позначення хаосу людського існування. Поняття «абсурд», про яке ми також згадували, з'являється вже наприкінці твору. Зважаючи на те, як описує і як розуміє «нудоту» автор, ці два поняття можна вважати якщо не абсолютно тотожними, то принаймні дуже близькими за значенням.

З чого ж почалася «нудота» головного героя? Оповідь ведеться від імені Антуана де Рокантена. Роман складається з його записів у щоденнику. На перших сторінках він

розповідає, що кілька років мандрував, аж раптом його охопило відчуття спустошеності. Йому запропонували поїздки з археологічною експедицією до Бенгалії – поїздки, про яку він давно мріяв. Антуан відмовляється без жодної видимої причини. Він не здатен був пояснити собі, чому так вчинив, але саме таку дію можна вважати відправним пунктом у світовідчутті головного героя, коли «нудота» почала поглинати його життя. Те, чи поїде він кудись чи ні – не мало жодного сенсу, йому стало однаково, що буде далі. Ось як він описує те, що тоді відчував: «... я відчув страшенну нудьгу. Я ніяк не міг узяти до тями, навіщо мене занесло в Індонезію. Що я тут роблю? Навіщо говорю з цими людьми? Чому я одягнений у цей дурнуватий костюм? Пристрасть моя вмерла» [4, с. 21]. Момент, коли людина ставить собі такі питання, можна вважати початком прийняття «нудоти». Антуан де Рокантен повертається до Франції, поселяється у місті Бувіль у готелі під назвою «Припулок подорожніх» і починає описувати все своє життя: те, як сидить у кафе «Маблі», як працює у бібліотеці над історичною працею про Маркіза де Рольбона, як проводить час з хазяйкою готелю, в якому проживає. Упродовж всієї історії головний герой перераховує незначні події свого життя, кожен буденну дрібницю, описує матеріальні речі, які його оточують, ніби підводячи до того, що все навколо рівноцінно безглузде: погода, страви, які подають у кафе, люди, з якими він розмовляє. Усе це лише прояви «Нудоти». «Або, точніше, це і є Нудота. Нудота не в мені: я відчуваю її там, на цій стіні, на цих підтяжках, усюди навколо мене. Вона становить одне ціле з цим кафе, а я всередині» [4, с. 36]. Паралельно автор щоденника стверджує про своє видужання: «чого боятися у світі, де все йде своєю чергою? По-моєму, я видужав» [4, с. 19]. Він утверджував власне пробудження не стільки тим, що говорив про нього, скільки через опис «нудоти», через визнання своєї слабкості перед нею: «І ось тут мене охопила Нудота, я впав на стілець, я навіть не розумів, де я; навколо мене повільно кружляли всі кольори веселки, до горла підступила блювота. Відтоді Нудота мене не відпускає, я в її владі» [4, с. 35]. Прийняття «нудоти» – лише перший етап до остаточного прозріння, яке ще чекає цього героя. Водночас він описує також ті моменти, коли «нудота» відступає. Це сталося, наприклад, тоді, коли головний герой слухає регтайм під назвою «Some of these days». Музика змушує його хоча б на мить вивільнитися з тенет цього набридливого стану. І надалі саме мистецтво стане тієї рушійною силою, що протистоятиме «нудоті», але це станеться лише наприкінці роману.

Серед усіх епізодів, які описує автор у щоденнику, варто виділити два з них, які досить яскраво демонструють сприйняття героєм навколишнього світу як чогось хисткого, непевного та мінливого. Одного дня Антуана де Рокантена, який сидів у кав'ярні Маблі, оповила тривога через хазяїна цього закладу пана Фаскеля, який, за словами офіціанта, зазвичай прокидався о восьмій годині і спускався по сходах в кав'ярню, але о десятій – його ще не було. В Антуана з'явилася нав'язлива думка про те, що, можливо, власник кафе раптово помер. Цей страх засів у героя в голові. Можлива смерть хазяїна кав'ярні вжахнула його не тому, що ця людина мала для нього якесь значення, але тому, що його лякала випадковість смерті – те, що вона може прийти зненацька в будь-яку мить без будь-яких причини. Життя – це щось непевне, те, чому не можна довіряти, і те, що оповите туманом. Весь світ для нього став таким непостійним і мінливим, де не можна знайти жодної опори, адже все, що завгодно, може статися будь-якої миті. Ніхто не застрахований від смерті та й загалом від будь-чого. Нудота панує над усім. Світ не піддається якимсь раціональним законам, це не система, яку можна було б піддати чіткому визначенню чи опису. Кожна мить може стати останньою, ніщо неможливо передбачити чи зупинити.

Інша подія, яка вразила Антуана де Рокантена, – це новина про вбивство і згвалтування дівчини Люсьєни, про яку він прочитав у газеті. Його вразило, як зненацька обірва-

лося її існування. І знову ж таки річ була не у співчутті, яке в нього виникло, а в самому факті того, що він ще існує, а вона – уже ні: «Господи, як нав'язливо існують речі сьогодні! Маленьку Люсьєну згвалтували. Задушили. Її тіло усе ще існує, плоть змордована. Вона більше не існує. Її руки. Вона більше не існує» [4, с. 121]. У повторюванні цих простих слів, які сповіщають про подію, відчувається паніка героя, який вкотре втратив надію на віднаходження сенсу та опори.

Поняття «нудоти» є складним для визначення, бо саме по собі й означає певну невизначеність. Однак, посилаючись на опис цього стану, спробуємо вивести певні характеристики «нудоти». Одна з них – це **мінливість**. Вищеописані епізоди про ймовірну смерть хазяїна кафе Маблі та вбиту Люсьєну яскраво її демонструють. Все може змінитися кардинально в будь-яку мить. Кожен із нас може померти. Будь-яку миттєвість нашого життя неможливо впіймати. Наступною характерною рисою є **повторюваність**. Ці дві характеристики в цьому випадку не суперечать одна одній. Все вже пережито, і все вже давно побачено. Антуан де Рокантен це описує так: «І попри все, цей примарний світ мені знайомий. Не те, щоб я впізнаю його подробиці, але все разом викликає в мене відчуття «вже баченого», від цього я тупію й мене потихеньку хилить» [4, с. 33] Один із перших записів у його щоденнику також починається зі слів: «Нічого нового» [4, с. 22]. Наш герой багато мандрував світом і бачив у своєму житті, але всі події для нього наповнені однаковістю й безсенсовністю. Зовнішні зміни не завжди провокують зміни внутрішні, а отже, людина залишається практично нерухомою, відчуваючи «нудоту»: «Поки живеш, ніяких пригод не буває. Міняються декорації, люди приходять і йдуть – тільки й того. Ніколи ніякого початку. Дні додаються один до одного без усякого змісту, нескінченно й одноманітно. Час від часу підбиваєш частковий підсумок, говориш собі: ось уже три роки я мандрую, три роки, як я в Бувілі. І кінця теж немає – жінку, друга чи місто не кидають одним махом. І потім усе схоже – будь то Шанхай, Москва чи Алжир, через півтора десятка років усі вони однакові-сінккі [4, с. 57]. У романі можна знайти розповідь і про присутність новизни в існуванні, але ця новизна швидше символізує плінність і лише підтверджує її, адже не несе в собі якогось сенсу чи емоції – чогось важливого та сутнісного. Одного разу Антуан, дивлячись у вікно, спостерігає, як по вулиці йде стара жінка, бачить її жести та рухи. Він бачить зміну, на яку приречена ця жінка у своєму русі, адже щомиті світ змінюється. У цьому русі він бачить і новизну: «Що ж, мабуть, це щось нове, щойно вона була не такою, коли перебувала на тому боці, але новизна ця тьмяна, заяложена, не здатна здивувати. Тепер стара поверне за ріг, вона повертає, минає вічність» [4, с. 48] Він бачить зміну, але незмінною залишається «нудота» – як основа всього.

Наступною ознакою, яка притаманна людині, що перебуває під владою «нудоти», – це **самотність**, яка є не просто об'єктивним фактором життя людини, не просто свідченням того, що на цьому етапі поряд із героєм відсутні важливі йому люди. Це більшою мірою внутрішнє відчуття людини, щось невід'ємне від неї, частина її особистості, яка в ній осіла з приходом «нудоти». Антуан, сидючи в кафе, описує чоловіка, що сидів неподалік, описує його самотність, яку він впізнав у ньому, ту саму самотність, яка була притаманна йому також: «Він самотній, як і я, але глибше застряг у самоті. Ймовірно, він чекає своєї Нудоти чи чого-небудь подібного. Отже, тепер уже є люди, які мене впізнають: поглянувши на мене, вони думають: «цей з наших» [4, с. 84].

Наступним виявом «нудоти» в житті цього героя стало **відчуття відчуження від власного тіла**. Антуан говорить про своє відображення в дзеркалі, про те, наскільки сама плоть є безпорадною. Людина не може опертися навіть на свою тілесність: «Мій погляд повільно й неохоче сковзає вниз – на чоло, на щоки: нічого сталого, усе хистке. Само со-

бою, ніс, очі й рот на місці, але все позбавлене змісту, позбавлене навіть людського виразу» [4, с. 33]. Такий прояв «нудоти» також особливо притаманний головному героєві повісті В. Підмогильного «Остап Шаптала». У нього схоже ставлення до власної тілесності. Власне тіло гнітило його, заважало йому нести ті багатства душі, яких він набув, відчувши горе, переживши смерть сестри й відкривши в собі любов до неї. Його власне тіло було тюрмою, катівнею душі, тягарем, який він ніс: «Він зазнав цього дня те, що й не уявляв ніколи. Він зазнав болю від свідомості, що тіло його – м'ясо. Купа м'яса, нависла на маслаках, м'ясо, що обхопило його з усіх боків, і він почував себе у в'язниці, огидній в'язниці живого м'яса. Він блукав увесь день, не здолаючи лишитись довго на місці. Бо місце, де він спинявся, здавалось йому загидженим дотиком його тіла, і він хапливо йшов далі, несучи на собі свою в'язницю і бруд» [3, с. 306].

Треба зазначити, що в героєві роману Сартра присутнє не лише відчуття відчуженості від власного тіла, але й сприйняття власного «я» як чогось стороннього. «До речі, вони бояться мене не зовсім даремно: я можу накоїти що завгодно. Наприклад, устроїти цей фруктовий ніж в око Самоучки» [4, с. 145]. Цими словами герой демонструє те, що навіть він сам не здатен керувати своїм життям і собою. Він перебуває під владою «нудоти», яка урівнює все і робить байдужим до всього.

З часом у головного героя змінюється сприйняття «нудоти». Він пізнає абсурд. Пізнання та усвідомлення абсурду Антуана де Рокантена приходить уже згодом під час його прогулянки парком (саме тоді він уперше вживає це слово): «Зараз під моїм пером народжується слово Абсурдність – зовсім недавно в парку я його не знайшов, але я його й не шукав, воно мені було ні до чого: я думав без слів про речі, разом з речами» [4, с. 151]. Він бачить, що все, що існує у світі, не має жодної причини та жодної закономірності. Все навколо – випадкове, і це неможливо пояснити. Цей момент він вважає перемогою над нудотою, адже він зумів нарешті не просто відчутти її, а осягнути та прийняти, усвідомити її: «Нудота не минула й навряд чи незабаром мине, але я вже на неї не страждаю – це не хвороба, не короткочасний напад, це я сам» [4, с. 148]. Звісно, це не виключає присутності страждання в житті, але це – один з етапів, який дає змогу навчитися жити в абсурдній безглуздій реальності. Для нього абсурд – це щось всеохопне, те, що пронизує навколишній світ: «... я тільки що пізнав на досвіді абсолютне – абсолютне або абсурд» [4, с. 151].

Завдяки розумінню та відкриттю для самого себе «нудоти» він став на шлях долання хаосу, який можна подолати, лише прийнявши його: «Але саме в розпалі екстазу виникло щось нове: я зрозумів Нудоту, переміг її. Щиро кажучи, я не намагався сформулювати своє відкриття. Але думаю, що відтепер мені буде неважко висловити його. Суть його – випадковість. Я хочу сказати, що – за визначенням – існування не є необхідністю. Існувати – це означає бути тут, тільки й того; існування раптом з'являються перед тобою, на них можна наштовхнутися, але в них немає закономірності» [4, с. 153]. Ця стадія прийняття «нудоти» почалася в парку, коли він дав зовсім інше ім'я нудотному людському існуванню, і тривала до моменту, коли він вже покидав власне місто й усвідомив свою свободу, неможливість опертися на що-небудь: «Я вільний: у моєму житті немає більше ніякого сенсу – все те, заради чого я пробував жити, загинуло, а нічого іншого я придумати не можу. Я ще молодий, у мене досить сил, щоб почати спочатку» [4, с. 179]. Останнім кроком у подоланні абсурду стало рішення почати писати книгу. Антуан де Рокантен знайшов можливість хоча б частково протистояти тій «нудоті» та трагізму життя. Він знайшов для себе свій особистий, навіть якщо і тимчасовий, сенс життя, ліки від відчаю, який є невід'ємним елементом людського існування: «Але настане хвилинка, коли книга буде написана, вона опиниться позаду, і тоді, я сподіваюся, моє минуле трохи просвітліє. І, можливо, крізь цей просвіт

я зможу згадувати своє життя без огиди» [4, с. 202]. Він знайшов шлях, щоб утвердити себе й увіковічнити у світі, де все мінливе: «І знайдуться люди, які прочитають роман і скажуть: «Його написав Антуан де Рокантен, рудий хлопець, який вештався з одного кафе в інше» [4, с. 202].

Відчуття «нудоти», абсурду, тривоги притаманне також головному героєві повісті Валер'яна Підмогильного «Остап Шаптала». Подія, з якої почалася «нудота» (абсурд) в житті Шаптала, – це смерть сестри, яка водночас пробудила його зі сну: «Думка про безглуздя її смерті спинила його серед світового руху» [3, с. 248]. Він не бачив опори ні в чому, навіть у власному тілі й відчував відчуження від самого себе. «І те, що моментами він відчував всю силу свого кремезного тіла, лише побільшувало його безсилля» [3, с. 253]. Остап втратив життєвий ґрунт під ногами, але саме ця подія стала початком усвідомлення непевності світу, в якому немає жодного об'єктивного сенсу.

Життя сестри, яке вже закінчилося, спочатку стало йому опорою, яку він втратив, адже він внутрішньо піднявся над буденністю, коли пережив таку трагедію. До своєї смерті Олюся була ніби невидимою частиною його існування, і лише з її загибеллю Остап відчув, що втратив щось цінне, частину власного «я» і власний сенс. Та лише зі смертю, як не парадоксально, він набув сенсу життя, плекаючи образ сестри у власній душі як щось таке, що дає силу жити. Втративши опору й відчувши абсурд, він мав потребу віднайти новий сенс свого існування та знайшов його в образі мертвої сестри: «Думки його не покидали Олюсі; вона збрала всі ниточки його душі й прикувала до себе. Кожний рух свідомості, кожне хвилине почуття безумовно приводили його до маленької кімнати, де помалу холонуло схудле тіло» [3, с. 257]. Сестра Остапа стала для нього «богом», якого він втратив. Наступним етапом було усвідомлення того, що Олюся і її смерть, яка його заповонила, – це всього лише примара. Втрата Шапталю сестри – це втрата опори в житті. Такою опорою може бути не лише людина, але й ідеологія чи релігія, буденність, ув'язнення в якій не дає побачити світ справжнім – таким, яким він є. Тому, на нашу думку, сестра Шаптала – це, перш за все, не реальна людина, а символ ілюзій, яким так часто поклоняється людина. Шапталу знову поглинула «нудота» чи «абсурд» і він мав потребу заповонити своє життя новим «богом».

Подія, яка привела до того, що Шаптала знайшов нову ілюзію в житті, – це порятунок дівчини на ім'я Лася від самогубства. Після цього він вирішив, що повинен жити заради неї. Шаптала полюбив цю дівчину, однак у цій любові не було жодного натяку на еротичне бажання. Вона була знову ж таки образом, мрією, яка заповонила все його єство. Лася була ніби безсилим ангелом, який потребував допомоги. Він знайшов у ній щось вище. Шаптала потребував віри в Бога і побачив Бога у ній. Розчарування й розуміння того, що вона лише звичайна людина, прийшло тоді, коли вона побачила в ньому чоловіка й захоїла мати з ним стосунки. Остап зрозумів, що вона – лише одна з тих людей, які трапилися на його шляху, і не більше. Ґрунт знову зник з-під ніг і абсурд поглинув усе навколо.

Висновки. В. Підмогильний не вживає поняття «абсурд» чи «нудота», описуючи життя Остапа Шаптала, але, можливо, відсутність терміна, яким би він позначав існування свого героя, більшою мірою доводить те, що світ перебуває в полоні цілковитого хаосу, який неможливо описати та що життя абсолютно непередбачуване, адже не піддається жодному раціональному означенню. Варто також зазначити, що, описуючи стан Остапа Шаптала, важко виокремити особливості його «нудоти» або ж «абсурду». Його стан не так чітко оформлений словесно, більше непізнаваний, ніж стан сартрівського персонажа. У випадку з Антуаном де Рокантеном ми виокремили особливості стану «нудоти», які він пропускає крізь себе: мінливість, повторюваність (що стосується більшою мірою світу, який

герой бачить навколо себе), а також глибинна самотність і відчуження. Єдиною яскраво вираженою особливістю стану Остапа можна вважати відчуття відчуження від свого тіла.

Остап Шаптала, попри те, що, як і герой Сартра, переживав «нудоту» й невизначеність власного існування, так і не зміг хоча б частково подолати абсурд. Він не знайшов свого сенсу. Він і далі блукав у власному житті без можливості знайти в ньому місце. Остап Шаптала так і не перейшов цей рубіж, залишившись у владі абсурду. Підмогильний хоч і не вказує на рішення проблеми, й Остап так і не знаходить себе остаточно, але автор таким способом нібито застерігає людину від плекання ілюзій і пошуку «богів» поза самим собою. Сенс життя може існувати лише в самій людині, а не в об'єктах поклоніння, якими можуть бути не тільки інші люди, але й ідеї, речі чи образи.

Список використаної літератури

1. Галета О. Проза життя. Досвід кохання і критика чистого розуму: Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / Упоряд. О. Галета. К.: «Факт», 2003. С. 7–20.
2. Луцій С. Художні моделі буття в романах В. Підмогильного. К.: ВД «Стилос», 2008. 152 с.
3. Підмогильний В. Остап Шаптала. Досвід кохання і критика чистого розуму: Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / Упоряд. О. Галета. К.: «Факт», 2003. С. 245–312.
4. Сартр Ж.-П. Нудота: Роман, п'єси / Пер. з фр.; передмова та примітки В. Фесенко. Харків: «Фоліо», 2006. 351 с.

“NAUSEA” AS A WAY OF HUMAN EXISTENCE IN THE WORKS OF VALERIAN PIDMOHYLNY AND JEAN-PAUL SARTRE

Iryna Parambul

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the state of “nausea” in the works of Valerian Pidmohylny and Jean-Paul Sartre. Having explored the life of the protagonist of the novel “Nausea” by J.-P. Sartre, revealed that his attitude is marked by the loss of any support and meaning of existence, fear in the face of uncertainty and suddenness of the death, alienation from his body and his own self. Despite the tragedy, such experiences caused the hero's desire to become a writer, in such a way, at least partially overcome the absurdity of existence. The condition of Ostap Shaptala from the story V. Pidmohylny is more characterized by uncertainty and chaos, the loss of illusions about the possibility of finding the objective meaning of life. Despite the emptiness experienced by the heroes, their paths in one way or another illustrate that it is “nausea” that further can become the basis for finding its own path to itself, or at least the refusal of complete subjugation to routine.

Key words: “nausea”, absurdity, variability, repeatability, loneliness.

УДК 316.74:2

РЕЛІГІЯ В СИСТЕМІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Олександра Пташник-Середюк

*Національна академія внутрішніх справ,
Прикарпатський факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Національної Гвардії, 3, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті здійснено аналіз місця релігії в системі цінних орієнтацій студентської молоді. З'ясовано, що для студентства як специфічної соціокультурної групи притаманною є своя ієрархія ціннісних орієнтацій, відмінна від інших соціальних і демографічних груп суспільства, які пов'язані, насамперед, із становленням в різних сферах життєдіяльності.

На основі аналізу есе студентів ВНЗ Прикарпаття «Мої життєві пріоритети» та анкетного опитування визначено ієрархію цінностей віруючих студентів Прикарпатського регіону, які становлять аксіологічний компонент релігійної ідентичності особистості.

Проведене дослідження показало, що для сучасного віруючого студента Прикарпаття притаманні такі групи цінностей: 1) цінності особистісного рівня, які задовольняють певні базисні потреби особистості; 2) цінності, які задовольняють особистісні духовні потреби; 3) цінності, які регламентують міжособистісні відносини між людьми.

Ключові слова: релігія, релігійні цінності, релігійність, ціннісні орієнтації, релігійні норми, релігійні практики.

Постановка проблеми. Українське суспільство сьогодні, як ніколи, потребує консолідації в досягненні внутрішньої злагоди. Серед чинників суспільної консолідації одним із найпотужніших є релігія, яка справляє великий вплив на свідомість людей. Нині світогляд досить значної частини українських громадян пов'язаний із релігійним феноменом, поширеність якого можна пояснити пошуками духовної опори в умовах поглиблення кризових явищ в усіх сферах життя суспільства.

У цьому контексті особливий інтерес становить вивчення релігійності студентської молоді. Це зумовлено, по-перше, тим, що сьогодні одним із головних суб'єктів процесів, що відбуваються в суспільстві, є молодь. По-друге, релігійна ідентифікація студентства, яке становить значну частину української молоді, формування його ціннісної системи на основі релігійних пріоритетів слугують своєрідним індикатором рівня духовності суспільства в теперішньому і в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному соціогуманітарному знанні є значна кількість фундаментальних праць із дослідження проблеми релігійності особистості. За останні роки з'явилися численні дослідження окремих аспектів релігійності сучасного українського суспільства, до яких вдаються такі українські вчені, як О. Вишняк, Н. Дудар, В. Єленський, А. Колодний, А. Ніколаєвська, О. Панков, М. Паращевін, В. Перебенесюк, А. Ручка, Л. Рязанова, О. Севекіна. В їхніх роботах розглядається роль релігії в суспільстві, аналізується стан релігійності різних соціальних груп українського суспільства, зокрема молоді, мотивація її релігійних практик, досліджується релігійна ідентичність і конфесійна структура населення України.

Дослідженню студентства як специфічної соціальної групи, його духовних пошуків і ціннісних орієнтацій присвячені роботи таких вітчизняних науковців,

як В. Арбеніна, В. Бакіров, О. Балакірева, А. Ніколаєвська, Н. Победа, Л. Сокурянська, Н. Черниш та інші.

Незважаючи на наявність великої кількості праць із проблем релігійності, науковці вказують на необхідність її подальшого дослідження, підкреслюючи багатоплановість, складність цього процесу, зокрема потребу вивчення особливостей релігійних преференцій студентства як соціальної групи.

Актуальність такого вивчення зумовлюється проблемною ситуацією, суть якої полягає у протиріччях між трансформацією ціннісної свідомості студентської молоді в бік її модернізації та постмодернізації та значимістю для значної частини студентства, зокрема студентів Прикарпатського регіону, релігії як традиціоналістської цінності. Це вимагає вирішення такого важливого наукового завдання, як виявлення особливостей релігійності студентської молоді, зокрема Прикарпатського регіону країни, та місця релігії в системі їхніх цінних орієнтацій.

Метою статті є аналіз місця релігії в системі цінностей студентської молоді (на прикладі Прикарпатського регіону).

Виклад основного матеріалу. Одним з основних факторів, які спонукають людину до певних видів діяльності, виступають цінності. Це пов'язано з тим, що саме вони визначають смисложиттєві орієнтири, закладають духовно-орієнтаційний фундамент суспільного буття. За М. Вебером, наша модель соціального світу неминуче ціннісна, бо мислити в іншій системі координат людина просто не в змозі. Аналіз цей неминуче виявляється однобічним: «пізнання культурної дійсності – завжди пізнання з абсолютно специфічних особливих кутів зору». Немає сенсу говорити про «істинний» погляд на світ, а об'єктивність дослідника полягає в тому, що, беручи на озброєння ціннісний підхід, далі він мусить утримуватися від оціночних суджень [5, с. 380]. Під цінностями М. Вебер розумів узагальнені цілі та засоби їх досягнення, що забезпечують інтеграцію суспільства й допомагають індивідам здійснювати соціально одобрений вибір своєї поведінки в життєво значимих ситуаціях. На його думку, цінності є одним із найважливіших мотиваторів соціальних дій і поведінки індивіда.

Ціннісні орієнтації – один із найважливіших елементів мотиваційної структури особистості та фундамент соціальних настанов. Будучи інструментом саморозвитку й особистісного вдосконалення, ціннісні орієнтації створюють власні, притаманні лише їм механізми цілепокладання.

Для студентства як специфічної соціокультурної групи притаманною є своя ієрархія ціннісних орієнтацій, відмінна від інших соціальних і демографічних груп суспільства, які пов'язані, насамперед, із становленням у різних сферах життєдіяльності. Молодим людям є важливим їхнє утвердження в професійній сфері, створення власної сім'ї, налагодження дружніх контактів, завоювання авторитету у всіх сферах їхньої діяльності. Ціннісні орієнтації знаходять своє відображення в життєвих пріоритетах, що являють собою систему домінуючих ціннісних орієнтацій особистості. Саме життєві пріоритети визначають спрямованість її діяльності. Проаналізувавши есе студентів ВНЗ Прикарпаття «Мої життєві пріоритети», ми дійшли висновку, що найбільш важливими на цьому етапі для них є сім'я та кар'єра. Наприклад, студентка другого курсу відділення філології пише: «Моїми життєвими пріоритетами є сім'я та кар'єра. Я – людина-ідеаліст, але прекрасно розумію, що без матеріальних цінностей вижити у світі неможливо. Я мрію про щасливу і забезпечену, виховану і розумну, щирю і християнську сім'ю. Водночас ще однією ціллю для мене є кар'єра». Також великого значення вони надають навчанням, оскільки розуміють, що саме завдяки ґрунтовним знанням зможуть досягти успіху у професійному становленні.

Окрім того, молоді люди турбуються про своє здоров'я та здоров'я своїх рідних і близьких людей. Ті респонденти, які вже створили власну сім'ю і мають дітей, найбільшого значення надають тому, щоб створити комфортні умови для них. Велике значення студентська молодь різних спеціальностей приділяє духовній сфері. Пріоритетними серед цієї категорії цінностей студентської молоді є чесність, вміння говорити правду, вірність, доброта, дружба, кохання, релігійна віра. Наприклад, студентка юридичного факультету пише: «Серед духовних цінностей пріоритетними для мене є розум, щирість і чистота людської душі – вміння говорити правду. Я «відкидаю від себе» (і іншим раджу) лицемірство, фальш і брехню. Вірю, що мені вдасться задумане, а мої пріоритети не зрушаться, незважаючи ні на що». Такий акцент молодих людей на духовних цінностях є досить важливим для суспільства. Адже саме завдяки високому рівню духовності людина здатна протистояти різного роду суспільним трансформаціям. Як зазначає Л. Сокурянська, однією з найважливіших проблем розбудови та успішного функціонування незалежної Української держави є формування духовних засад самовизначення нашого суспільства в умовах утвердження національної культурної моделі та глобальних викликів. Особливого значення в цьому контексті набуває проблема формування духовного світу сучасної української молоді в умовах суперечливої взаємодії національного та глобального [5, с. 347].

У загальній системі цінностей людства значне місце посідають саме релігійні цінності. Адже протягом досить значного періоду в історії людства вони ототожнювалися із загальнолюдськими цінностями, поставали структуроутворюючим чинником ціннісної системи. Саме релігійні цінності лежать в основі існування як суспільства загалом, так і окремої особистості. У сучасному суспільстві релігійні цінності справляють найбільший вплив на духовне життя сучасного соціуму, а не на політику та економіку. Як зазначає український дослідник Г. Пирог, в історії України християнство через систему цінностей сприяло національній ідентифікації, вихованню національного характеру, формуванню самобутності духовної культури [4].

Проведені в Україні дослідження щодо ієрархії морально-етичних норм, бажаних для індивіда, свідчать про таке. Глибока віра в Бога посідає четверте місце серед таких цінностей, як доброта і людяність, чесність і порядність, діловитість і підприємливість. Найбільше сподівань покладається на сім'ю, віру у власні сили та здібності, підтримку друзів, близьких людей і, нарешті – на особисту віру в Бога [7, с. 37]. Як зазначає Л. Сокурянська, досить значне місце в системі духовних цінностей сучасної молоді посідає релігія. У молодіжному середовищі відбувається своєрідний релігійний ренесанс, ставлення до релігії як до важливої життєвої цінності. Для молодих людей релігія виступає спасінням і заспокоєнням у важкі хвилини життя, способом розібратися в собі, підтримкою та опорою, засобом для розуміння власної душі, сенсом життя.

На основі результатів проведеного нами соціологічного дослідження релігійності студентської молоді ми спробували скласти певну ієрархію цінностей віруючих студентів Прикарпатського регіону, які становлять аксіологічний компонент релігійної ідентичності особистості.

Відповідаючи на запитання анкети, респонденти зазначили, що релігійні норми є важливим регламентуючим компонентом їхньої поведінки. Зокрема, 21% опитаних нами вказали, що завжди в житті керуються заповідями з декалога, 63% – у своїх діях керуються ними інколи.

Наступним підтвердженням того, що релігійні переконання є важливим нормативним зразком поведінки, є відповіді на запитання нашої анкети, яке стосувалося того, якими принципами, нормативними зразками молоді люди керуються у своїй щоденній поведінці.

Запропоновано було обрати всі прийнятні варіанти відповідей. Ми отримали такі результати: 33% – будують свою поведінку відповідно до батьківських настанов, 31% – культурою стосунків (чинять так, як їх виховали в сім'ї), 30% – намагаються слідувати своїм власним ідеалам, 27% – керуються релігійними переконаннями, 16% – загальноприйнятими нормами поведінки в суспільстві і 7% – наслідують приклад інших. Ці результати є підтвердженням того, що релігійні переконання є одними із найважливіших чинників, які визначають поведінку молодих людей, поряд із сімейним вихованням і загальнолюдськими моральними принципами.

Висновки нашого дослідження підтверджуються результатами міжнародного дослідження, проведеного харківськими соціологами, відповідно до якого молоді люди визначають, що релігійні норми та цінності відіграють досить вагому роль у їхньому житті та в житті суспільства. Наприклад, за їхніми результатами, у сучасному суспільстві досить велике значення має саме регулятивна функція релігії, яка полягає в тому, що за допомогою цінностей і норм, зразків поведінки, контролю системи покарань і заохочень, які лежать в основі релігії, здійснюється керування індивідуальною та груповою поведінкою людей [3, с. 238]. Водночас молоді люди зазначають, що церква має досить значний вплив на сім'ю та сімейні стосунки (табл. 1).

Таблиця 1

Вплив церкви на сімейні стосунки (%)

Сфери впливу	Позитивно	Ніяк не впливає	Негативно	Важко сказати	Не знаю
Зміцнення шлюбу та гармонізація стосунків	80,0	6,0	–	10,0	4,0
Сприяє збільшенню народжуваності та зменшенню абортів	56,7	32,0	1,3	17,3	11,3
Сприяє гармонізації стосунків між батьками	46,7	15,3	6,0	21,3	10,7
Сприяє моральному вихованню дітей і підлітків	82,0	3,3	–	8,0	6,7

Зокрема, цей вплив, насамперед, позначається на формуванні моральних якостей підростаючого покоління, а також на зміцненні шлюбу та гармонізації подружніх стосунків. У християнстві основні вимоги щодо регуляції щоденної поведінки людей викладені в заповідях Божих, яких повинен дотримуватися істинний віруючий. Такий розподіл відповідей респондентів є підтвердженням того, що молодь керується заповідями Божими в щоденному житті.

Щодо питання «Який тип людини та її поведінки формує церква серед своїх вірян?», з яким ідентифікують себе молоді люди, то 62% вважають таким активну, ініціативну поведінку людини-творця у всіх сферах суспільного життя, 30% – активну, благочестиву поведінку тільки в питаннях віри, громади, але неактивну в інших сферах життя. Молодь вважає, що церква повинна відповідати вимогам нашого часу, щоб людина з її невтримним ритмом життя могла знайти в ній опору та підтримку. Церква, на їхню думку, потребує омолодження, оскільки в тій церкві, де багато молоді, там рух і прогрес. Якщо молодь задіюється у праці із людьми – церква живе, цвіте і розвивається.

Серед відвідувачів українського форуму [8] у розділі «Релігія» свого часу було проведено опитування «Чого потребує молодь у сучасній церкві?». Нами був здійснений ана-

ліз відповідей молодих людей, і ми побачили досить оригінальні думки. Ось деякі з них: «Людина (взагалі), на мою думку, може знайти себе тоді, коли її оточення може її зрозуміти та підтримати в добрі й складні часи. Тоді вона знаходить себе, тобто знаходить у собі сили приймати власні рішення, незважаючи на зовнішні обставини й тиск. А це, у свою чергу, означатиме гармонію із собою та оточенням. Таким оточенням, наприклад, є сім'я, але може бути і церква». «Молодь і є нове вино Церкви. Нехай неvistояне, ще в процесі бродіння. Але воно – НОВЕ. Як задіювати молодь? Дати їй конкретні завдання, та ж праця із дітьми: приготування до Св. Тайн Хрещення чи Сповіді. Зацікавити дітей і молодь активністю. Організувати якісь молодіжні ігри, змагання, походи, поїздки. Розвивати світогляд, будучи в русі та постійному процесі. Молодь у Церкві хоче почуватись реалізованою та потрібною. Що більше функцій передано в Церкві молоді, тим відповідальніше та практичніше покоління виросте. Основні функції молоді в Церкві – це творчий підхід і вміння бути двигуном спільноти».

Сучасна молодь прагне знайти в церкві підтримку, бачити в особі священнослужителів добрих і мудрих порадників. Вона готова і з зацікавленістю залучається до різноманітних видів позакультової практики, зокрема допомагає знедоленим прошаркам населення, бере участь у різноманітних благодійних акціях. Церковні діячі це добре розуміють і радо ідуть на спілкування з молодими людьми.

Молоді люди також наголошують на тому, що релігія та церква позитивно впливають на запобігання девіантної поведінки серед молоді (46%). Український дослідник Світлана Коцюба притримується схожої думки: зокрема, вона вважає, що релігійність населення зменшує рівень злочинності. В Івано-Франківській області сьогодні на 10 тисяч населення всього 17,5 злочинців – це найнижчий показник в Україні. Найменш кримінальним містом у нашій державі є м. Яремче. Депутат міської ради Наталія Остап'юк стверджує, що це пов'язано з тим, що 90% населення Яремче – віруючі, і саме релігійні переконання утримують людей від злочинних дій. Учений секретар Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України Владислава Батиргарєєва зазначає, що для того, щоб успішно боротися зі злочинністю, держава повинна бути багатогою та релігійною [2].

Подальшим уточненням суттєвого позитивного впливу релігійних норм на повсякденну поведінку молодих людей є відповіді респондентів на запитання «Чи віра в Бога здатна запобігти невваженим крокам у Вашому житті?», на яке 67% респондентів дали ствердну відповідь, при цьому 30% не змогли визначитися з відповіддю, і тільки 3% опитаних вважають, що релігія не здатна запобігти їхнім власним девіантним діям. Схожі результати отримані харківськими соціологами під час проведення міжнародного соціологічного дослідження серед студентської молоді. Наприклад, респонденти часто вказували на те, що релігія, наприклад, утримує від поганих вчинків (58% по масиву, 3,637 – середнє) [3, с. 237], що є ще одним підтвердженням того, що релігійні вимоги та пріоритети є досить вагомим чинником формування морально-ціннісної системи особистості. Адже в декалозі та Новому Заповіті наголошується на гріховності таких проявів девіації, як убивство, грабіж, зневага, непристойна поведінка, розпуста. Віра в Бога накладає певний відбиток на поведінку людини в буденному житті. Наприклад, віруюча людина, як зазначає о. Віталій Дем'янець, у спілкуванні не дозволяє собі говорити поганих слів, обмовляти інших, обманювати та в щоденній поведінці проявляти ознаки девіації. У віруючої людини формується певний бар'єр, що забороняє їй це робити. Тому формування комплексу релігійних цінностей є особливо важливим для молодих людей, зокрема студентів, адже саме вони є тією соціальною групою, яка є майбутнім для кожної держави, саме вони є носіями та активними творцями традицій свого народу.

Важливим є також те, щоб у молоді відбувався не тільки процес засвоєння ціннісної релігійної системи, але й процес інтеріоризації засвоєних цінностей до особистісного рівня, формування власної системи цінностей, в якій важливе місце буде відведено релігійній сфері. Якщо проаналізувати відповіді студентської молоді щодо того, якими якостями повинна володіти віруюча людина, то можна зробити висновок, що це чесна, альтруїстична особистість, яка в повсякденному житті керується заповідями Божими. Основними рисами, що характеризують віруючого, на їхню думку, мають бути такі: доброта, чесність, милосердя, вихованість, щирість, любов, жити згідно з Божими заповідями, віра, справедливість, скромність, розум.

Релігія як соціальний інститут відіграє також суттєву роль у духовному житті будь-якої країни, сприяє укріпленню рівня моральності, на що звертали увагу також наші респонденти. Наприклад, як свідчать отримані дані, 77% опитаних вважає, що церква та релігія відіграють значну роль у зміцненні традицій і моралі в українському суспільстві; на думку 14% респондентів, роль релігії є лише частково значною, а 8% респондентів не цікавляться цими питаннями.

Велике значення в суспільстві, на думку молодих людей, відіграє також культуротрансляційна функція релігії, яка сприяє розвитку певних складових культури, забезпечує збереження та розвиток цінностей власне релігійної культури, здійснює трансляцію культурних цінностей від покоління до покоління. У тому, що релігія сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей, впевнені 49% опитаних (середнє – 3, 442) [3, с. 273].

Найбільш дієвими соціальними інститутами у формуванні особистості молоді назвали сім'ю (70%), освіту (61%), релігію (50%), державу (45%) та 36% – «вулицю», тобто випадкові обставини. Характерними рисами сучасної молоді, на думку респондентів, є впевненість у завтрашньому дні, схильність до ризику, відповідальність, бажання добре вчитися, чесність, порядність, оптимізм. Водночас, на жаль, були названі також негативні риси, такі як агресивність, жорстокість і схильність до протиправних дій.

Отже, результати авторського опитування та дані дослідження харківських соціологів дають змогу зробити висновок, що молоді за сучасних умов має відповідати щонайменше двом основним вимогам. По-перше, її основні соціокультурні характеристики мають бути адекватними панівним у конкретно-історичному культурному контексті нормам, що уможливають саме існування суспільства як певної цілісності. По-друге, сучасна молода людина повинна бути підготовленою до соціальних інновацій і змін, які забезпечують швидкий темп економічних, політичних і культурних перетворень. Найбільш важливу роль у пристосуванні молоді до цих вимог і формуванні їхніх моральних цінностей відіграють сім'я, система виховання й освіти, релігія та дозвілля.

Релігія, на думку молодих людей, виступає моральним стабілізатором суспільного життя. З цим не можна не погодитися, адже більшість релігійних систем спрямовують виховання на подолання притаманного людині егоїзму, і ті цінності, які релігія намагається прищепити, значною мірою збігаються зі світськими суспільними потребами й вимогами. Наприклад, це повага до близьких, співчуття, взаємодопомога, гуманізм, недопущення насильства і злочинів. Наприклад, у згаданому дослідженні харківських соціологів найчастіше респонденти вказували на те, що релігія дає людині віру, надію в складних життєвих ситуаціях (66% по масиву), що є одним із проявів її компенсаторної функції, яка спрямована на заповнення обмеженості, залежності, безсилля людини (табл. 2) [3, с. 237].

Таблиця 2

Роль релігії в сучасному суспільстві за оцінками респондентів (середні значення; інтервал від 1 – абсолютно не згоден до 5 – абсолютно згоден)

	У цілому по масиву	Ті, що сповідають певне релігійне вчення	Ті, що займаються певними практиками	Ті, що не сповідають	Схід	Центр	Південь	Захід
Сприяє налагодженню відносин з іншими людьми	3,211	3,498	3,176	2,821	3,066	3,116	3,096	3,565
Допомагає зрозуміти та відчувати сенс життя	3,410	3,835	3,245	2,898	3,209	3,288	3,224	3,917
Дає відчуття впевненості у майбутньому	3,171	3,548	3,078	2,689	2,965	3,100	2,949	3,670
Дає можливість відчувати належність до певної спільноти однодумців	3,229	3,455	3,179	2,929	3,195	3,163	3,050	3,484
Формує більш толерантне ставлення до людей	3,598	3,906	3,458	3,233	3,453	3,531	3,461	3,950
Дає втіху, надію в складних життєвих ситуаціях	3,840	4,156	3,664	3,480	3,755	3,722	3,660	4,204
Є об'єднувальною силою в суспільстві	3,236	3,527	3,113	2,879	3,067	3,147	3,083	3,649
Допомагає поліпшити відносини в сім'ї, з родичами	3,284	3,689	3,176	2,764	3,047	3,129	3,059	3,895
Утримує від поганих вчинків	3,637	3,952	3,528	3,240	3,478	3,517	3,524	4,024
Сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей	3,442	3,750	3,358	3,048	3,286	3,391	3,286	3,804

Велике значення релігії для особистості виявляється також через психологічний аспект компенсації – зняття емоційної напруженості, катарсис, втіху, духовну насолоду. Водночас релігія сприяє світоглядному самовизначенню особистості, збереженню традицій і цінностей суспільства. Релігійні норми та принципи допомагають людині запобігти девіантним проявам і невиваженим крокам у житті.

Висновки. Проведений нами аналіз результатів соціологічних опитувань та есе дає підстави зробити висновки, що для сучасного віруючого студента Прикарпаття притаманні такі групи цінностей, які ми згрупували за ступенем важливості для опитаних. Першу групу становлять цінності особистісного рівня, які задовольняють певні базисні потреби особистості. До них можна зарахувати сім'ю, освіту, побудову власної кар'єри. Другу групу становлять цінності, які задовольняють особистісні духовні потреби, а саме: дружба, кохання, відвідування церкви, практична реалізація заповідей Декалогу, свобода віросповідання, оптимізм. І, нарешті, третю групу – цінності, які регламентують міжособистісні відносини між людьми: повага до старших, допомога ближньому, чесність і порядність.

Віруюча людина, на думку студентської молоді, повинна вірити в Бога, відвідувати храми та богослужіння, справляти щоденну молитву, святкувати релігійні свята, жити відповідно до заповідей Божих, дотримуватись посту, брати участь у релігійних обрядах, тоб-

то релігія та релігійні практики повинні бути атрибутом повсякденних практик, знаходити вияв у повсякденній поведінці, а релігійні норми виступати її регулятором.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. 603 с. ISBN 5-01-001584-6/
2. Коцюба С. Релігійність населення зменшує рівень злочинності. URL: <http://h.ua/story/117298/>.
3. Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Арбеніної, Л. Сокурянської. Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. 520 с. ISSN 1563-3713.
4. Пирог Г. Ціннісна природа релігії (аксіологічний аналіз християнства): автореф. дис. ... канд. філософ. наук: спец. 09.00.11. К., 2005. 18 с.
5. Сокурянська Л. Духовний світ сучасного українського студентства: національні джерела та глобальні орієнтири. Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. С. 347.
6. Сокурянская Л. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. Харьков: Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. 576 с. ISBN 966-623-363-0.
7. Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / За ред. проф. П. Косухи. К., 1994. С. 146.
8. Чого потребує молодь у сучасній Церкві? URL: <http://www.ukrcenter.com/Форум/31428-2/>.

THE PLACE OF RELIGION IN THE SYSTEM OF VALUABLE ORIENTATIONS OF THE STUDENT YOUTH

Oleksandra Ptashnyk-Serediuk

*National Academy of Internal Affairs,
Precarpathian faculty, Department of Social and Humanitarian Disciplines
National Guard str., 3, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article analyzes the place of religion in the system of valuable orientations of the student youth. It has been found out that for students as a specific socio-cultural group their own hierarchy of value orientations is characteristic, different from other social and demographic groups of society, which are connected, first of all, with the formation in various spheres of life.

Based on the analysis of students' of higher educational establishments of the Precarpathian region essays "My Life Priorities" and the questionnaire, it became clear that the most important at this stage for them is family, education and career. The hierarchy of values of the believing students of the Precarpathian region is determined, which constitute the axiological component of the religious identity of the individual.

The conducted research showed that for a modern believing student of the Precarpathian region, the following groups of values are inherent: 1) values of the personal level, which satisfy certain basic needs of the individual; 2) values that satisfy personal spiritual needs; 3) values regulating interpersonal relations between people.

Key words: religion, religious values, religiosity, value orientations, religious norms, religious practices.

УДК 2-1(477)

ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА» В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПОЧАЇВСЬКОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ)

Вікторія Ричко

*Рівненський державний гуманітарний університет,
історико-соціологічний факультет, кафедра філософії
вул. Пластова, 31, 33000, м. Рівне, Україна*

У статті здійснено аналіз сутності та спрямованості концепції «русского мира». Акцентовано на деструктивних аспектах і загрозах для національної безпеки та конфесійної стабільності України її провідних постулатів. Проведено комплексне аналітичне дослідження ролі та значення Почаївської Свято-Успенської лаври в поширенні та утвердженні ідеологем політико-православної концепції «русского мира».

Ключові слова: доктрина «русский мир», політичне православ'я, український простір, Українська Православна Церква (Московського Патріархату), Почаївська лавра.

Актуальність дослідження. Як стверджують сучасні вітчизняні вчені-релігієзнавці, у всьому Вселенському православ'ї ідея «русского мира» є найагресивнішою формою конфесійного впливу на формування внутрішньої та зовнішньої політики тих країн, де росіяни мають свої національні меншини. Особливо це відчутно в Україні, де впродовж останніх років розпочалася нелегальна реалізація базових постулатів «русского мира» [9, с. 96]. Однак важливо зазначити те, що втілення засадничих положень ідеології «русского мира» на українському ґрунті здійснюється не лише політичними інституціями, а також спецслужбами Російської Федерації в тісному контакті з Московським Патріархатом, тобто не лише ззовні України, але й всередині неї – за підтримки та допомоги проросійських політичних сил, окремих представників державної влади, а також пересічних громадян – прибічників і симпатиків ідеї відновлення СРСР. До цього переліку варто додати більшість керівництва, а також частину священнослужителів і вірян Української Православної Церкви (Московського Патріархату). Саме цей чинник, тобто участь представників вітчизняного релігійно-церковного простору в поширенні та утвердженні ідей «русского мира», визначає актуальність дослідження.

Постановка проблеми. Концептуальний аналіз доктрини «русского мира» як прояву співпраці релігії та влади, фактори її виникнення та обставини формування в російському релігійному дискурсі представлено у статті А. Фоменка [15]. Розкриття сутності провідних ідеологем політико-православної концепції «русского мира» та їх імплементації у вітчизняний простір міститься у наукових публікаціях П. Павленка [5; 6]. Особливості спрямованості діяльності Української Православної Церкви (Московського Патріархату) (далі – УПЦ (МП)) в контексті сучасних реалій релігійно-церковного та суспільно-політичного життя України досліджені, зокрема, в збірнику статей науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України під назвою ««Русский мир» Кирила не для України» [9]. Однак відсутність спеціального комплексного дослідження щодо ролі та впливу Почаївської лаври на релігійні процеси в сучасному вітчизняному соціумі, зокрема поширення та утвердження базових принципів концепції «русского мира», спонукав автора звернутися до більш ґрунтовного студіювання цього питання.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності, визначеності спрямованості, а головне – дослідженні практики реалізації доктрини «русского мира» в Україні на прикладі однієї з головних її православних святинь – Почаївської Свято-Успенської лаври.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. імперські амбіції Російської Федерації проявилися у низці штучних політичних і політико-економічних утворень, таких, наприклад, як СНД, Митний або Євразійський союзи. Попри декларовану «тісну інтеграцію на новій ціннісній, політичній, економічній основі», панівна позиція Росії в цих союзах вказувала на її бажання зберегти колишні радянські республіки у сфері свого впливу. Як ідеться в аналітичній доповіді Відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних досліджень, нині Росія виступає не лише «активним прибічником поглибленої інтеграції, але й реінтеграції на теренах колишнього СРСР, з окремими суб'єктами якого у неї ще не втрачені остаточно культурні, економічні, політичні, соціальні зв'язки, що, безумовно, вселяє надію на відродження лідерських позицій» [12, с. 5].

Отож імперський експансіонізм Росії, що плекався століттями, зберігається й нині. Змінилися лише методи та засоби його реалізації. Оскільки сьогодні використання прямої «грубої сили» є досить проблематичним, бо може негативно вплинути на міжнародну репутацію країни, то це змушує провідні держави сучасності втілювати якісно нові механізми реалізації власних геополітичних планів. Їхня сутність влучно окреслена таким твердженням: «Сьогоднішні імперії створюються не зброєю, а нав'язуванням сенсів». Тобто ідеться про арсенал засобів так званої «м'якої сили» [12, с. 6].

В інтерпретації російського керівництва ключове місце серед них належить культурній політиці, бо саме вона, «використовуючи специфічні форми і методи впливу на громадську думку <...>, як ніякий інший інструмент «м'якої сили» здатна працювати на зміцнення міжнародного авторитету країни» [12, с. 6]. Яскравим прикладом цього стала доктрина «русского мира», в основі якої є випробувана часом ідеологема «Москва – третій Рим», проте кардинально трансформована до сучасних реалій і геополітичної мети російського керівництва.

Промоутером доктрини «русского мира» став президент Російської Федерації Володимир Путін. Саме він 21 червня 2007 р. видав Указ під № 796, де йшлося про створення державного фонду під назвою «Русский мир» [11]. І хоча доцільність його появи в цьому документі пояснюється передусім прагненням «популяризації російської мови» та задля «підтримки програм вивчення російської мови за кордоном» [11], більша половина його завдань полягає в просуванні за межами Російської Федерації російської державницької ідеології [5, с. 202].

Підтвердження цього знаходимо у висловлюваннях одного з розробників концепції «русского мира» Петра Щедровицького. Наприклад, за його словами, «русский мир» – це мережева структура великих і малих спільнот, які думають і розмовляють російською мовою» [17]. Але оскільки «на території, окресленій адміністративними кордонами РФ, проживає заледве половина населення російського світу», то визначальною рисою цієї ідеології є її спрямованість назовні, прагнення до розширення сфер впливу і в жодному разі – не обмеження його функціонування територією Росії та російським етносом: «Чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкішими є позиції Росії у світі. Основи стійкості та потрібності російська державність, що формується, може і повинна шукати в межах російського світу, в політиці конструктивного розвитку його світових мереж» [17].

Водночас російський інтелектуальний дискурс презентує й більш агресивні щодо інших країн інтерпретації сутності концепту «русского мира». Деякими російськими по-

літологами він, зокрема, розглядається як інструмент боротьби з «воинствующим украинством» і «безбожним белорусизмом». На їхнє переконання, «русский мир» повинен мати москвоцентричне облаштування, а такі держави, як Україна і Білорусь, – це «просто помилки історії, які необхідно якнайшвидше виправити» [12, с. 14].

Зауважимо, що в контексті існуючої в Росії так званої «симфонії церкви та держави» [15] суголосною позиції Кремля щодо інтерпретації доктрини «русского мира» стала пропагандистська діяльність керівництва Московського Патріархату. 3 листопада 2009 р. у Фундаментальній бібліотеці МДУ ім. М.В. Ломоносова відбулося відкриття III Асамблеї Русского мира. В урочистій церемонії її відкриття взяв участь патріарх Кирило, який представив у своєму програмному виступі церковне бачення «русского мира» та шляхи його зміцнення та розвитку. У ньому він, зокрема, наголосив на тому, що «ядром російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусія... – це і є Свята Русь. Саме це розуміння російського світу закладено в сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається Російською не за етнічною ознакою. Ця назва вказує на те, що Російська Православна Церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну та культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або ж принаймні як її суттєву частину» [3].

Ба більше, за словами патріарха Кирила, «... У простір пастирської відповідальності Російської Церкви входять не лише окремі країни історичної Русі, але й ті общини та спільноти людей, котрі пов'язують свою ідентичність із російською цивілізаційною традицією, однак живуть за межами її канонічної території і за межами канонічної території інших Помісних Церков» [10].

Отож з огляду на стрімкий розвиток демократичних процесів і соціальних зрушень, що охопили український конфесійний простір, цей державно-церковний проект був спрямований передусім на Україну. Сучасний вітчизняний релігієзнавець П. Павленко пояснює це тим, що «... з розпадом СРСР із союзних інституцій лише одна Російська Православна Церква зберегла і контролює весь простір колишніх царської, а опісля радянської імперій, а Патріарх Московський є його одноосібним правителем. Втім, щоб цей простір був підвладний йому не лише церковно-адміністративно, але контролювався ним ще й політично (тобто існуючі в межах цього московсько-православного простору підпорядковувалися Московському владі ще й держави і нації), українцям (і білорусам) підсовується доктрина «русского мира» [9, с. 97].

На цей очевидний факт вказує і те, що у висловлюваннях патріарха Кирила стосовно «русского мира» відсутні як посилання на Святе Письмо, так і згадки про Ісуса Христа. Це й зрозуміло, оскільки широкому загалу презентується не церковна програма, а російський політично-православний проект, що покликаний «відновити втрачений із розвалом СРСР колишній імперський простір і статус Росії на пострадянських територіях» [6, с. 281].

Акцентуємо на тому, що активне втілення в життя базових постулатів «русского мира» здійснюється насельниками Свято-Успенської Почаївської лаври – однієї із найбільших християнських святинь України. Оскільки ця обитель перебуває в підпорядкуванні УПЦ МП, саме тому його ченці, а також семінаристи перебувають під потужним впливом ідей цієї геополітичної доктрини.

Згідно з нею, кордони «русского мира» проходять там, «де, як острівки, стоять православні храми» [5, с. 202]. Тобто, як уточнює дослідник П. Павленко, межі «русского мира» сягають туди, де по закордонню стоять церкви МП. За його словами, не випадково УПЦ МП останнім часом стала «так жваво будувати каплички, церкви і храми по близькому і далекому своєму зарубіжжі. І дарма, що на щоденних служіннях ті культові новобудови є практично пустими: кожна новозведена церква – це ще один форпост «русского мира»,

ще один «кусок родної землі» [5, с. 202]. Думається, саме в цьому контексті треба розглянути спробу ще часів президенства В. Януковича передати Почаївську лавру у приватну власність МП. Як відомо, саме за його активного сприяння з'явився проект закону України «Про внесення змін до деяких законів України» (щодо повернення культових споруд релігійним громадам) № 1161 від 25 грудня 2012 р. Відповідно до нього, Почаївську лавру пропонувалося виключити з Переліку пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації, та передати її у власність релігійної громади УПЦ МП [8]. Однак оскільки, на думку експертів, «проблема повернення культових будівель і майна релігійним організаціям, у яких вона була примусово вилучена (проблема реституції), потребує комплексного вирішення Верховною Радою України шляхом прийняття спеціального закону, який регулював би питання повернення не окремих (конкретних) культових будівель та інших відповідних об'єктів, а всіх таких об'єктів» [1, с. 5], то цей проект закону України був відхилений і знятий із розгляду.

Проте це не завадило керівництву Почаївської лаври взяти чіткий промосковський курс і проводити широкомасштабну роботу з інкорпорації у свідомість вірян УПЦ МП провідних ідеологем «руського мира». Зокрема, захоплення населеннями Почаївської лаври «східним вектором» інтеграції України прослідковується у виявах їхніх сепаратистських настроїв, що активізувалися з початком військових дій на сході України. Саме на цьому ми зупинимось докладніше.

Нині спостерігається досить чіткий взаємозв'язок між тематикою і змістовним наповненням книг із Почаївської лаври та впровадженням ідеології «руського мира» у вітчизняний суспільно-політичний простір. Наприклад, за свідченням паломниці Галини, котра 2015 р. перебувала в Почаївській лаврі, на території цієї чернечої обителі здійснюється розповсюдження літератури, що пропагує цінності «Новоросії» та «руського мира» [13]. Жінка, маючи певні напрацювання в галузі історії та релігієзнавства, вирішила ознайомитися зі здобутками видавничої справи насельників Почаївської лаври. І відчула шок, «перечитуючи список використаних джерел книги «Розкольницькі рухи в українському православ'ї у XX – XXI століттях», де був вказаний сайт www.novorossia.org (книга видана, між іншим, за благословенням митрополита Почаївського)» [13]. Особливо її здивував рік випуску цієї книги, а також початку роботи сайту: 2009, «коли звичайному обивателю навіть і не снилась військова агресія Росії проти України і створення так званої «Новоросії». Закономірно, що в паломниці виникло питання: «Звідки ж «святі отці» знали про це і ще тоді користувались сепаратистським сайтом?!». Зрештою, жінка дійшла висновку, що «воно тепер і не дивно, чому УПЦ передала дві Кримські єпархії разом із майном Російській Православній Церкві, чим, по суті, визнала анексію півострова...» [13].

Гортаючи книгу І. Медведевої і Т. Шишової під назвою «В кильватере «Титаника»?», паломниця Почаївської обителі звернула увагу на таке висловлювання (тут і далі подаємо мовою оригіналу): «Говоря же о сверхзадаче «оранжевой» постановки, не нужно втягиваться в дискуссии: хороший Путин или плохой, стоит его защищать или не стоит. Эти дискуссии уведут в сторону, следовательно, тоже на руку манипуляторам. Защитить мы обязаны не конкретно Путина, а в его лице законную власть, воспрепятствовать предательскому перевороту, не дать разрушить Россию и Русскую Православную Церковь» [13]. А в іншому російськомовному виданні цілком у дусі концепції політичного православ'я стверджувалося таке: «Как нельзя разделить Пресвятую Троицу Отца и Сына и Святого Духа, это Един Бог, так нельзя разделить Украину, Россию и Белоруссию. Это вместе Святая Русь. Знайте, помните и не забывайте. В городе Киеве никогда не было Патриарха. Патриархи были и жили в Москве. Берегитесь самосвятской украинской группы (церкви)

и унии» [13]. Отож це дає підстави для твердження, що розповсюдження Почаївської лаврою антиукраїнських матеріалів є складовою частиною інформаційної війни, яка нині триває на території України.

Водночас історія одіозної німецької журналістки Маргарити Зайдлер, ім'я якої тісно пов'язане з Почаївською лаврою, теж є яскравим підтвердженням цього.

Маргарита Зайдлер – уродженка Віттенбергу (федеральна земля Саксонія-Анхальт), приїхавши на запрошення архімандрита Дмитра Шевкеника до Почаївської лаври, впродовж наступних 6-ти років проживала у м. Кременець у Богоявленському жіночому монастирі УПЦ МП. Упродовж 2012–2013 рр. вона працювала особистою помічницею керівника київської організації «Народний Собор» І. Друзя. Показово, що саме він «за декілька років до Євромайдану відчув, що в Україні розпочнеться громадянська війна. Тому сказав Маргариті, що до неї потрібно готуватися» [16]. Тож жінка почала вчитися стріляти, закінчила курси охоронців. Мала намір закінчити ще й курси снайперів, але не вистачило часу: почався Євромайдан. Під час нього Маргарита перебувала не на боці європейськи налаштованих українців, а «Беркуту»: купляла їм теплі речі, вогнегасники. Після Євромайдану Зайдлер із Друзем поїхали до Криму, де вступили в загін місцевої самооборони. Коли ж розпочалися військові дії на сході України, вони опинилися у Слов'янську. Тут Маргарита Зайдлер та Ігор Друзь «захищали Новоросію й православну віру від фашистів і західних окупантів» [16]. Думається, що саме в горнилі русофільського середовища Почаївської лаври плекалася антиукраїнська спрямованість діяльності Маргарити Зайдлер.

Черговим аргументом на користь твердження про те, що ченці Почаївської лаври підтримують окупаційні дії Росії на сході України, є такий епізод. Нещодавно широкому загалу стало відомо, що економ Почаївської духовної семінарії, ієромонах Кукша (Михайло Антонюк), який виконує також обов'язки військового капелана, є активним блогером і проросійським пропагандистом [2]. Погоджуємося з твердженням про те, що «важко уявити, як такий капелан налаштовує на боротьбу з російськими окупантами українських військовослужбовців, якщо позаочі називає їх «українськими фашистами». Таких «священників» до звичайних людей підпускати не варто, а до військовослужбовців і поготів» [2]. Отже, викладені вище факти промовисто свідчать про проросійську спрямованість позиції насельників Почаївської Свято-Успенської лаври, зокрема культивування в їхньому середовищі сепаратистських настроїв і підтримки окупаційних дій Росії на сході України.

Завершуючи тему війни на сході України та ставлення до неї ченців Почаївської лаври, звернемо увагу на таке. В очікуванні набуття Українською Церквою автокефалії у вітчизняному соціумі активно обговорюється питання майбутньої належності промосковських Києво-Печерської та Почаївської лавр. Предстоятель Української Православної Церкви Київського патріархату Філарет вважає, що вони належатимуть Українській Церкві. Про це він сказав під час інтерв'ю: «Є дві лаври: Києво-Печерська і Почаївська. Кому вони будуть належати? Українській Церкві, бо це українські святині і вони не можуть належати Російській Церкві» [14]. Однак така його заява викликала рішучий спротив УПЦ МП, оскільки, згідно з висловлюваннями її представників, «надання УПЦ автокефалії може призвести до кровопролиття», а передача Києво-Печерської та Почаївської лавр «може призвести до трагічних наслідків, оскільки віряни просто не віддадуть лаври» [4].

Думається, що нині УПЦ МП дійсно готова перейти до більш жорстких методів відстоювання власних інтересів. Підставою для такого висновку є те, що 25 серпня 2018 р. серед учасників Хресної ходи Кам'янець-Подільської єпархії УПЦ МП, яка рухалася до Почаївської лаври, були помічені десятки чоловіків, одягнених в однакові чорні футболки з написом «Приготовтесь к войне» [7]. Ось його повний зміст: «Приготовтесь к войне,

возбудите храбрых; пусть выступят, поднимутся все ратоборцы. Перекуйте орала ваши на мечи и серпы ваши – на копья; слабый пусть говорит: я силен» [7]. Як з'ясувалося, це – слова з книги пророка Іоїля (3:9-10), а тому порушення чинного законодавства не було зафіксоване. Працівниками відповідних служб була проведена лише бесіда та здійснена рекомендація змінити прочанам провокуючу на соціальний резонанс «форму одягу» [7].

Висновки. Отже, усе вищевикладене дає підстави для висновку про те, що концепція «русского мира» – це не що інше, як офіційна ідеологія Кремля, підхоплена та розвинута керівництвом Російської Православної Церкви. Сутністю цього релігійно-політичного конструкту є намагання Росії утримати пострадянський простір у сфері своїх геополітичних впливів.

З усією впевненістю можна констатувати проукраїнську спрямованість цього геополітичного проекту. Свідченням цього є перманентне акцентування його апологетів на невід'ємності України від Росії та їхній непорушній духовній єдності.

Одним із дієвих інструментів інспірації базових положень доктрини «русского мира» в український соціум є Почаївська Свято-Успенська лавра УПЦ МП. Зокрема, вагомим ретранслятором цієї ідеологічної конструкції є книговидавнича продукція обителі, що розповсюджується на її території й здебільшого містить світоглядні та ціннісні установки «русского мира». Водночас свідченням того, що керівництво та насельники Почаївської лаври є прибічниками «східного вектору» інтеграції нашої держави, є їхні антиукраїнські настрої, що виявляються в підтримці окупаційних дій Росії на сході України.

Список використаної літератури

1. Висновок на проект закону України «Про внесення змін до деяких законів України» (реєстр. № 2993 від 14 травня 2013 р, внесений народними депутатами України А.Л. Деркачем, Д.О. Шенцевим, С.Р. Гриневецьким та іншими). К., 2013. 5 с.
2. Військовий капелан УПЦ МП з Почаєва виявився сепаратистом? За Збручем: новинний портал. URL: <http://zz.te.ua/vijskovyj-kapelan-upts-mp-z-pochajeva-vuyavuvysya-separatystom/> (дата звернення: 23.07.2018).
3. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html> (дата звернення: 03.08.2018).
4. Надання Українській православній церкві автокефалії може призвести до кровопролиття, – УПЦ МП. URL: <https://ua.112.ua/suspilstvo/nadannia-ukrainskii-pravoslavniitserkvi-avtokefalii-mozhe-pryzvesty-do-krovoprollyttia-upts-mp-451900.html> (дата звернення: 03.08.2018).
5. Павленко П. Антиукраїнський світ «русского мира»: російський політично-православний проект знищення України. Українська Греко-Католицька Церква у контексті вітчизняної історії та сучасних суспільних реалій (до 150-ліття з дня народження митрополита Андрія Шептицького та 70-ліття з дня ув'язнення патріарха Йосифа Сліпого): матер. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Тернопіль, 24–25 квітня 2015 р.). Тернопіль-Київ, 2015. С. 201–205.
6. Павленко П. «Русский мир» як ідеологія російського неоімперіалізму: українські реалії. Волинський Благовісник. 2015. № 3. С. 281–286.
7. «Приготуйтеся до війни»: в УПЦ МП паломникам роздали футболки із закликом боротьби. URL: <http://expres.ua/news/2018/08/27/306495-prygotuytesya-viynu-upc-mp-palomnykam-rozdaly-futbolky-zaklykom-borotby> (дата звернення: 29.08.2018).
8. Проект закону про внесення змін до деяких законів України (щодо повернення культових споруд релігійним громадам). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45253 (дата звернення: 02.08.2018).

9. «Русский мир» Кирила не для України: зб. наук. ст. / Ред. кол.: А. Колодний, П. Павленко, О. Саган, Л. Филипович, В. Шевченко. Українська асоціація релігієзнавців. К.: УАР, 2014. 343 с.
10. Слово Святейшого Патріарха Московського и всея Руси Кирилла на відкритті IV Ассамблеї Русского мира «Учитель Русского мира: миссия, ценности» в Москві. URL: <https://mospat.ru/ru/2010/11/03/news29458/> (дата звернення: 01.08.2018).
11. Указ Президента Российской Федерации от 21 июня 2007 г. № 796 «О создании фонда «Русский мир»». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/25689> (дата звернення: 30.07.2018).
12. Україна та проект «Русского мира»: Аналітична доповідь / Національний інституту стратегічних досліджень, Відділ гуманітарної політики. К., 2014. 95 с.
13. У Почаївській лаврі поширюють ідеї Новоросії і сепаратизму. Реально: політика, факти, події. URL: <https://realno.te.ua/novyny/> (дата звернення: 03.08.2018).
14. Філарет розповів, кому належатимуть Києво-Печерська і Почаївська лаври після утворення української церкви. URL: <http://expres.ua/news/2018/06/14/298109-filaret-gozpoviv-komu-nalezhatymut-kyuevo-pecherska-pochayivska-lavry> (дата звернення: 01.09.2018).
15. Фоменко А. Концепція «русского міра» як прояв співпраці релігії та влади. Схід. 2018. № 3 (155). С. 61–66.
16. Чаленко А. Крестно-военный путь Маргариты Зайдлер. Украина.ру. URL: <https://ukraina.ru/interview/20140815/1010173954.html> (дата звернення: 28.08.2018).
17. Щедровицкий П. Русский мир и Транснациональное русское. URL: http://old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html (дата звернення 02.08.2018).

THE PRACTICE OF REALIZATION OF “RUSSIAN SPACE” DOCTRINE IN UKRAINE (AS EXEMPLIFIED BY THE HOLY DORMITION POCHAYIV LAVRA)

Viktoriya Rychko

*Rivne State Humanitarian University,
Historical and Sociological Faculty, Philosophy Department
Plastova str., 31, 33000, Rivne, Ukraine*

As modern native religious studies scholars confirm, in the whole Ecumenical Orthodox Christianity the idea of “Russian space” is the most aggressive form of confessional influence on forming internal and external policy of those countries where Russian have their national minorities. It is especially felt in Ukraine, where during the last years illegal realization of basic postulates of “Russian space” has been started. It is important to mark that the realization of fundamental statements of the “Russian space” ideology on the Ukrainian space is implemented not only by political institutions, but also by secret services of Russian Federation in the close contact with the Moscow Patriarchate, i.e. outside of Ukraine as well as inside – with the support and help of pro-Russia political forces, separate representatives of state power and also average citizens – followers and supporters of the idea of USSR renovation. It is worth to add to this list the majority of authority and also the part of priesthood and believers of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate).

Key words: doctrine “Russian Space”, political Orthodoxy, Ukrainian Space, Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate), Pochayiv Lavra.

УДК 231.01

ОСНОВНІ МОТИВИ ТРИНІТАРНОГО БОГОСЛОВ'Я ЮРГЕНА МОЛЬТМАНА

Федір Стрижачук

Центр дослідження релігії
Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

Тринітарне богослов'я Юргена Мольтмана було наслідком зустрічей із трьома явищами: політичне богослов'я, богослов'я хреста та православне богослов'я. Критика Е. Петерсоном політичного монотеїзму, полеміка М. Лютера із середньовічним богослов'ям слави та наголос православного богослов'я на божественних Особах у Трійці створили сильний імпульс для формування соціального тринітаризму Юргена Мольтмана.

Ключові слова: Трійця, монотеїзм, Юрген Мольтман, політичне богослов'я, богослов'я хреста, богослов'я слави, соціальна модель Трійці.

Вступ. Юргена Мольтмана часто називають богословом, якого найбільше читають. У 1964 році він привернув увагу публікацією книги *«Богослов'я Надії»*, яка стала імпульсом для виникнення нового однойменного богословського напрямку [1]. Його подальший внесок у християнське богослов'я був не менш інноваційний. Тринітарне богослов'я тюбінгенський богослов розвинув у монографії *«Трійця та Царство»* та інших роботах, які стали вододілом в історії богослов'я ХХ століття [2]. Разом з іншими сучасними богословами Мольтман робить наголос на важливості доктрини про Трійцю. Німецький богослов розвиває соціальну модель Трійці, в якій підкреслюється триєдність Бога Отця, Бога Сина і Бога Святого Духа. Соціальна модель доктрини про Трійцю, яку розвиває Мольтман, контрастує з психологічною моделлю Трійці, що в основному домінувала в західній богословській традиції. У критиці західної доктрини про Бога німецький богослов стає на сторону східного православного богослов'я. Він заявляє, що його доктрина про Трійцю розвивається відповідно до східної православної богословської традиції. Важливим елементом соціальної доктрини про Трійцю Мольтмана є концепція перихоретичної єдності божественних Осіб. Концепція перихореси запозичена з богослов'я Східної церкви. У статті буде представлена соціальна модель Трійці Юргена Мольтмана. У ній будуть досліджені основні мотиви, названі основні джерела, представлений зміст і особливі риси доктрини про Трійцю у Мольтмана.

1. Початки тринітарного богослов'я Ю. Мольтмана

Загально визнано, що Карл Барт ввів у сучасне богослов'я розуміння важливості доктрини про Трійцю як ключової доктрини для християнського розуміння Бога. Барт наполягав, що доктрина про Трійцю має бути відправним пунктом християнського богослов'я, тому що Бог відкрив Себе як Триєдиний в історії спасіння [3, с. 345–346]. Юрген Мольтман визнає, що він значною мірою завдячує Карлу Барту у своєму становленні як богослова. Він говорить «довгий час у мене було враження, що не може бути філософії після Гегеля, так само не може бути богослов'я після Барта» [4, с. 126]. Проте бартівська доктрина про Трійцю не була мотивом чи відправним пунктом тринітарного богослов'я Юргена Мольтмана. Ба більше: бартівська доктрина про Трійцю стала об'єктом критики в богослов'ї Мольтмана.

У книзі «Досвід богослов'я» Юрген Мольтман перераховує три шляхи, за якими він прийшов до тринітарного богослов'я [5, с. 303–308]. Першим шляхом було політичне богослов'я. Наприкінці 60-х років XX століття нове політичне богослов'я захопило увагу християнського світу. Стаття Еріка Петерсона «Монотеїзм як політична проблема» [6, с. 45–148] переконала Мольмана, що твердження монотеїзму «Один Бог» обов'язково тягне за собою твердження: «Один імператор» і «Одна імперія» [5, с. 303]. Критика унітарних тенденцій християнського монотеїзму є відмінною рисою богослов'я Ю. Мольмана. Німецький богослов вважає, що політична дія християн можлива лише тоді, коли вона мотивована вірою в триєдиного Бога. Він вважає, що доктрина про Трійцю руйнує монотеїстичний архетип величного всевладного монарха на небесах та його земних правителів, диктаторів і тиранів [2, с. 197].

Другим шляхом до тринітарного богослов'я була зустріч із богослов'ям хреста Мартина Лютера. Цей тип богослов'я Мольтман знаходить у Гейдельберзькій Диспутації Лютера 1518 року, де є формула «богослов'я хреста». Лютер використовує цей термін для вираження протестантського розуміння визвольної сили Євангелії. Мольтман зосередився на «богослов'ї хреста» після написання «Богослов'я надії». У «Богослов'ї надії» він робив наголос на воскресінні Христа та його значенні для християнської надії. У 1972 році Мольтман публікує книгу «Розп'ятий Бог», в якій зосереджує увагу на хресті Христа та його значенні [7]. Зазвичай коли богослов'я говорить про хрест Христа, воно ставить запитання: що хрест значить для людей? Так ставиться питання із сотеріологічної перспективи. Мольтман ставить питання з богословської перспективи. Він говорить: «Ми повинні запитати: що хрест Христа значить для Самого Бога?» [7, с. 201].

«Христос помер на хресті» – для Мольмана цей вислів є твердженням про Бога [7, с. 246]. Варрен Мак-Вільямс влучно зауважує, що «коли Мольтман розвиває своє розуміння страждань Бога, він завжди локалізує їх в контексті доктрини про Трійцю» [8, с. 42]. Страждання Христа та Його смерть на хресті є, перш за все, внутрішньо-тринітарною реальністю, а потім вони набувають сотеріологічного значення для світу.

Третім шляхом Мольмана до тринітарного богослов'я була зустріч зі східним православ'ям. Німецький богослов визнає вплив на себе православного богослов'я через Дімітроу Станілоуе. Станілоуе переконав Мольмана, що додаток *filioque* до символу віри є зайвим і шкідливим [5, с. 307]. Православна доктрина про Трійцю відкрила для Мольмана багатші відносини у Триєдиному Богові. Він також відкрив, що його концепція «страждань чутливого Бога» корелюється із «співчутливим Богом» православного богослов'я Дімітроу Станілоуе [5, с. 307]. У передмові до книги «Трійця та Царство» Мольтман визнає вплив православного богослов'я на своє тринітарне богослов'я. Він пише: «Православна традиція запропонувала більше підтримки для соціальної доктрини про Трійцю, ніж західна традиція» [2, с. 8].

Ці три шляхи до тринітарного богослов'я є не лише методологічними принципами або параграфами богословського методу. Вони є подіями в житті Мольмана. Ці шляхи є зустрічами-зіткненнями чутливого богослова з критикою монотеїзму, богослов'ям хреста та православним богослов'ям. Під час цих зустрічей Мольтман не зайняв гордовиту захисну позицію, навпаки, він був готовий вчитися у своїх співрозмовників. Ці три зустрічі Мольмана стали важливими мотивами для формування власної оригінальної богословської позиції.

2. Основні мотиви тринітарного богослов'я Ю. Мольмана

Три зустрічі Мольмана, які він називає трьома шляхами – політичне богослов'я, богослов'я хреста та православне богослов'я, – внесли визначальний вклад у форму-

вання основних мотивів його тринітарного богослов'я. У традиції християнського богослов'я Мольтман знаходить три протилежні позиції, всупереч яким він розвиває основні мотиви свого тринітарного богослов'я. Цими протилежними позиціями є монотеїзм, богослов'я слави та західне тринітарне богослов'я. Тринітарні концепції Мольтмана та їхні протилежності створюють такі протиставлення: тринітарне богослов'я проти монотеїзму, богослов'я хреста проти богослов'я слави, православний акцент на трьох Особах у Трійці проти західного акценту на єдності у Трійці.

2.1. Тринітарне богослов'я проти монотеїзму.

Мольтман вважає, що богослов'я не повинно цікавитися лише теорією про Бога, воно має завжди зосереджуватися на відношенні між богослов'ям та практикою, особливо політичною дійсністю. Німецький богослов стверджує, що «традиційний метафізичний монотеїзм» зазвичай підтримує політичну практику абсолютизму¹. Він досліджує історію політичних наслідків монотеїзму від Аристотеля, стоїків і ранніх християнських апологетів, де монотеїзм підтримує владу імператора та політику об'єднаної імперії, до сучасності, де він підтримує політику абсолютизму [2, с. 191–200].

Мольтман вважає, що ідеєю одного Бога генерує ідею універсальної об'єднаної держави. Бог монотеїзму є пантократором всесвіту, його основним атрибутом є влада над світом. Якщо земний правитель є видимим образом невидимого Бога, то він також визначається через свою владу над своїми підлеглими. Таким типом політичного богослов'я надає релігійну легітимізацію абсолютній владі, тиранії та насиллю [9, с. 12–14]. Крім того, Мольтман стверджує, що монархічний єпископат та його подальший розвиток у вчення та практику папського примату є також результатом метафізичного монотеїзму. Монотеїстичний спосіб мислення створює теологічну ієрархію: один Бог – один Христос – один Петро – один папа – одна церква. Мольтман визнає, що монархічний єпископат приніс єдність у церкву, але він вважає, що ціна усунення харизматичних пророків у такий спосіб була надто високою [2, с. 191–200].

Навіть більше, Мольтман вважає, що метафізичний монотеїзм винний у виникненні основних христологічних ересей. Аріанство Мольтман називає монотеїстичним християнством, а модалізм – християнським монотеїзмом [2, с. 132–137]. Аріанство відмовилося від божественності Христа для того, щоб залишити Одного Бога. Унаслідок цього аріанство помістило Христа у сферу міфічних проміжних істот-посередників і вважало Христа створеною напівбожественною істотою. Другою крайністю був модалізм. Його базовою ідеєю також був Один Бог, але спосіб гарантування неподільної єдності Бога був іншим. У модалізмі Христос був «розчинений» в Одному Богові. Загальний висновок про христологічні ересі у Мольтмана такий: «Монотеїзм є спільним для савеліанства та аріанства» [2, с. 136]. Проте христологічні ересі не є найгіршим наслідком монотеїзму. Політичні наслідки монотеїзму становлять основну проблему. Монотеїзм у своїх політичних наслідках є монархізмом, який легітимізує залежність, безпорадність і рабство.

За розумінням Мольтмана, альтернативою до метафізичного монотеїзму та його деструктивних політичних наслідків є християнська доктрина про Трійцю. Він вважає, що доктрина про Трійцю є істинною богословською доктриною свободи [10, с. 10–22]. Як богословська доктрина свободи, вона вказує на громаду людей без панування та підпорядкування. Доктрина про Трійцю руйнує монотеїстичне поняття величного вселенського

¹ Мольтман використовує термін «монотеїзм» у значенні «унітаризм» як протилежність «тринітаризму». Можливо, він був би менш вразливий до критики, якби використовував термін «унітаризм». Проте ми продовжимо використовувати термін «монотеїзм», тому що Мольтман у всіх своїх працях послідовно використовує саме цей термін.

монарха на небі та його божественних представників на землі. Вона долає релігійну легітимацію політичної суверенності. Земні правителі, диктатори та тирані вже більше не можуть знайти релігійне виправдання для політичного гноблення. Трійця не є архетипом могутніх цього світу [2, с. 197]. Трійдиний Бог корелюється до общини рівних, в якій люди перебувають у відносинах взаємності один з одним. Мольтман також говорить, що соціальна модель Трійці на залишає місця для «приватного індивідуалізму», навпаки, вона створює основу для розвитку «соціального персоналізму», або «персоналістичної соціальності» [2, с. 199]. Мольтман вважає, що християнська доктрина про Трійцю може відіграти важливу роль у формуванні справжнього гуманного суспільства.

2.2. Тринітарне богослов'я хреста проти богослов'я слави.

Наступний мотив тринітарного богослов'я Мольтмана був розвинений в його другій важливій монографії *«Розп'ятий Бог»* [7]. Тюбінгенський богослов вважає, що богослов'я не може бути чистою теорією про Бога, воно є знанням про Бога у розп'ятому Христі. Це знання є «критичною теорією Бога» [7, с. 69]. *Богослов'я хреста* – це доктрина, з якої випливає, що Бог у Христі був безсилий і розп'ятий звільняє людину від бажання мати владу та домінувати над іншими людьми. Коли людина бачить Бога в стражданнях і смерті Христа, вона звільняється від бажання самообожнення. Отож *богослов'я хреста* є богослов'ям звільнення. Мольтман стверджує, що *богослов'я хреста* було започатковане апостолом Павлом у полеміці про виправдання вірою проти виправдання ділами. Мартин Лютер далі розвинув *theologia crucis*, протиставляючи їй *theologia gloriae* середньовічної інституціалізованої церкви. За розумінням Мольтмана, *богослов'я слави* має два вираження: релігійні спекуляції в метафізиці та освячення ділами в етиці [7, с. 70]. *Богослов'я слави* виражається в людській занепокоєності про власне самообожнення через знання та діла. *Богослов'я хреста* руйнує *богослов'я слави* з його божками та претензією людини на божественність. Для Лютера *богослов'я хреста* було переважно питанням христології та сотеріології. Але це вже не так для Мольтмана, він говорить: «Ми можемо говорити про страждання Бога лише в тринітарних термінах» [2, с. 25]. *Богослов'я хреста* говорить про тринітарну подію на хресті. Річард Бокман зауважує: «У книзі *«Розп'ятий Бог»* богослов'я Мольтмана стає радикально тринітарним, оскільки він тлумачить хрест як тринітарну подію між Отцем і Сином» [11, с. 149]. Подія хреста залучає всі три божественні Особи: Бога Отця, Бога Сина та Бога Духа Святого. Доктрина про Трійцю та хрест Христа належать один одному. Мольтман говорить: «Матеріальний принцип доктрини про Трійцю є хрест. Формальний принцип *богослов'я хреста* є доктрина про Трійцю» [12, с. 16]. Мольтман вважає, що для розуміння того, що відбулося на хресті, потрібно говорити тринітарною мовою. Проте він дистанціюється від патріпасіонізму та богослов'я смерті Бога. Бог Отець не страждає на хресті та не помирає на хресті, але Він страждає через смерть Сина в безмежній скорботі любові [13, с. 53–54]. Подія хреста містить спільноту у роз'єднаності між Сином та Отцем і роз'єднаність у спільності. Хрест є Божа екзистенція в події Його любові. Під час цієї події на хресті між Ісусом та Його Отцем витікає Дух, Який є любов'ю [7, с. 244]. Хрест Христа є «одкровенням усієї Трійці» [7, с. 206]. Хрест Христа не є лише христологічною подією в історії спасіння, він є внутрішньо-тринітарною подією у самому бутті Бога. Мольтман не називає смерть Христа на хресті «смертю Бога», як це робили секулярні богослови 60-х років ХХ століття. Він вважає за краще говорити про «смерть у Богові» [12, с. 16]. Тож Мольтман робить наголос на внутрішньо-тринітарному характері смерті Христа. У монографії *«Трійця та Царство»* Мольтман продовжує розвивати тринітарне богослов'я хреста. Він відкидає аксіому грецької філософії про *apatia* Бога та постулює аксіому Божої «чутливості» [2, с. 24–60]. Він показує, що доктрина про

Трійцю, яка ґрунтується на біблійній історії, має відштовхуватися від аксіоми *Божої чутливості*. Хрест є досвідом, іманентним триєдиному Богу. На цій основі Мольтман розвиває свою соціальну доктрину про Трійцю.

2.3. *Акцент православного богослов'я на трьох Особах Трійці проти акценту західної церкви на єдності Бога.*

Весь характер тринітарного богослов'я Мольмана видає негативне ставлення до магістральної історії західного тринітарного богослов'я. Коли Мольтман представляє коротку історію тринітарних дискусій у західній церкві, він описує тринітарні ереси та ортодоксальні типи богослов'я під однією рубрикою «критика християнського монотеїзму» [2, с. 129–150]. Він навіть критикує тринітарне богослов'я Тертуліана як «християнський монотеїзм», що в термінах Мольмана означає «унітаризм». Мольтман вважає, що тринітарна диференціація Тертуліана потрібна йому лише для божественної ікономії. Бог Син є народженим, а Бог Дух Святий виходить від Бога Отця з метою творіння та вилуплення. Коли ці цілі досягнуті, божественні Особи повертаються до єдності [2, с. 138]. Урешті-решт, Мольтман робить висновок: «У цій ідеї категорія єдності домінує над тринітарністю» [2, с. 138]. Німецький богослов вважає, що тринітарна формула Тертуліана *una substantia – tres personae* започатковує богослов'я «Бога як найвищої субстанції». Згідно з цим богослов'ям, єдина, неподільна, гомогенна божественна субстанція створює основу для тринітарних Осіб, і вона логічно випереджає божественних Осіб. Богослов'я божественної субстанції було панівним у патристичному та середньовічному богослов'ї.

Навіть протестантська ортодоксія також пішла цим самим шляхом. Богословські трактати зазвичай починаються з аргументів на користь існування одного Бога, а потім розвивається доктрина про Трійцю. За розумінням Мольмана, такий порядок розгляду доктрин веде до концепції подвійної божественної єдності – єдності божественної субстанції та єдності божественних Осіб. У кінцевому підсумку це призводить до «дезінтеграції доктрини про Трійцю в абстрактний монотеїзм» [2, с. 17]. Наступні кроки західного тринітарного богослов'я Мольтман вважає також монотеїстичними. З часів появи німецького ідеалізму вже неможливо говорити про Бога як божественну субстанцію, Бог тепер розглядається як Абсолютний Суб'єкт. Тринітарна формула *una substantia – tres personae* була трансформована у формулу *one subject – three modes of being* (один суб'єкт – три модуси буття) [14, с. 289]. Тепер Бога треба розглядати як абсолютного досконалого Суб'єкта у Своєму бутті і Своєму одкровенні. Мольтман зауважує, що впливові богослови ХХ століття Карл Барт і Карл Ранер продовжили розвивати ідеалістичну концепцію Бога [5, с. 321]. Вони роблять наголос на суверенності та володарюванні Бога, будуючи основу для непорушної та абсолютної суб'єктивності Бога. У богослов'ї Барта три божественні Особи стають трьома модусами буття одного суб'єкта. Мольтман розглядає таке богословське мислення як відродження савеліанського модалізму, засудженого ранньою церквою [2, с. 139]. Мольтман розділяє погляди Барта щодо того, що Трійця має бути центральною для християнської віри, але, як зауважує Варрен Мак-Вільямс, «він [Мольтман] критикує Барта за недостатність його тринітарного підходу» [8, с. 42].

За розумінням Мольмана, католицький богослов Карл Ранер також перебуває в ризикованій близькості до ідеалістичного модалізму. Ранер змінює традиційну тринітарну формулу *una substantia – tres personae* на «єдиний божественний суб'єкт у трьох окремих способах існування» [15, с. 113–114]. Бог є потрібним самоодкровенням через Сина у Святому Духові. Мольтман бачить такий тринітарний процес самоодкровення як ідеалістичну доктрину відображення структури єдиного божественного суб'єкта [2, с. 148]. Ба більше:

Мольтман вважає, що ні Барт, ні Ранер не приділяють належної уваги історії міжособистісних відносин Сина, Отця та Духа Святого, як це засвідчено у Святому Письмі [2, с. 160].

Загальна оцінка Мольтманом західної богословської традиції є дуже критичною. Він вважає, що представлення тринітарних Осіб у гомогенній божественній субстанції або в єдиному тотожному божественному суб'єкті неминуче веде до редукції доктрини про Трійцю до абстрактного монотеїзму [2, с. 17–18]. Така метафізична монотеїстична концепція Бога веде до егоцентричного способу життя, деспотичних політичних ідеологій і несправедливих соціальних устроїв. Критичний імператив Мольтмана має таке форму: «Ми повинні позбутися концепції одної субстанції та концепції одного тотожного суб'єкта» [2, с. 150].

Із самого початку Мольтман критикує західну богословську традицію, яка починається з єдності Бога, а потім задається питанням про триєдність. Його підхід бере на озброєння зворотний порядок: «Ми починаємо з триєдності божественних Осіб, а потім задаємо питання про єдність» [2, с. 19]. Мольтман протиставляє свою соціальну доктрину про Трійцю до західного підходу до Трійці – психологічної доктрини про Трійцю. Він також визнає вплив східного православного богослов'я на його тринітарне богослов'я [5, с. 307]. Лоуренс В. Вуд доречно зауважує: «Мольтман аргументує на користь східного розуміння Трійці, тому що західна ідея божественної субстанції мінімізує персональні відмінності, які існують між трьома Особами Трійці» [16, с. 55].

Дункан Рейд у порівняльному дослідженні тринітарних моделей східного православ'я та західного богослов'я «*Енергії Духа*» говорить: «Православні мислителі відштовхуються від соціальної або плюральної моделі Трійці, на відміну від західного вихідного пункту в моделі єдності, яка знаходить свою нормативну аналогію в людському психе. Східне богослов'я завжди робить наголос на трьох іпостасях, на відміну від західної тенденції робити наголос на єдності сутності (або суб'єкта, починаючи з Просвітництва) [17, с. 78].

Отже, не викликає сумнівів, що Мольтман стає на сторону богослов'я східної православної церкви у своєму підході до розвитку доктрини про Трійцю. У дослідженні політичного та церковного монотеїзму він відверто представляє відмінності між західною та східною доктринами про Трійцю та стає на сторону Сходу [2, с. 199].

Між двома типами аналогії, які використовуються для змалювання образу Трійці – образ індивідуальної особи та образ спільноти, – Мольтман надає перевагу образу спільноти, який переважно використовується в східному тринітарному богослов'ї.

Висновки. З розглянутого нами очевидно, що основною рисою тринітарного богослов'я Юргена Мольтмана є акцент на плюральності у Трійці. Основний наголос його тринітарного богослов'я – це пріоритет трьох божественних Осіб.

Зіткнення Мольтмана з політичним богослов'ям, богослов'ям хреста та православним богослов'ям справили значний вплив на його тринітарне богослов'я. Критика політичного монотеїзму Еріком Петерсоном, полеміка Лютера з середньовічним *богослов'ям слави* та акцентування православного богослов'я на трьох божественних Особах у Трійці дали сильний імпульс для розвитку тринітарного богослов'я Мольтмана з наголосом на плюральності в Богові.

Список використаної літератури

1. Moltmann J. Theology of Hope: On the Ground and Implications of a Christian Eschatology. London: SCM, 1964. 344 p.
2. Moltmann J. The Trinity and the Kingdom: the Doctrine of God. Minneapolis: Fortress Press, 1993. 256 p.

3. Barth K. Church Dogmatics 1, 1. Edinburgh: T&T Clark, 1963. 503 p.
4. Moltmann J. History and the Triune God: Contributions to Trinitarian Theology. New York: Crossroad, 1991. 204 p.
5. Moltmann J. Experiences in Theology: Ways and Forms of Christian Theology. Minneapolis: Augsburg Fortress Publishers, 2000. 420 p.
6. Peterson E. Monotheism as Political Problem. Theologischen Traktate. Munich: Echter, 1951. P. 45–148.
7. Moltmann J. The Crucified God: The Cross of Christ As the Foundation and Criticism of Christian Theology. London: SCM Press, 1972. 346 p.
8. McWilliams W. The Passion of God. Macon: Mercer University Press, 1985. 208 p.
9. Moltmann J. Political Theology. Theology Today. 1971. № 28. P. 6–23.
10. Moltmann J. God Means Freedom. God and Human Freedom / ed. H.J. Young. Richmond: Howard Thurman Festschrift, 1983. P. 10–22.
11. Bauckham R. Jurgen Moltmann. The Modern Theologians: an Introduction to Christian Theology in the Twentieth Century / ed. David F. Ford. Oxford: Blackwell, 1996. P. 147–162.
12. Moltmann J. The Crucified God. Theology Today. 1974. № 31. P. 6–18.
13. Moltmann J. The Motherly Father: Is Trinitarian Patripassianism Replacing Theological Patriarchalism? God as Father. Edinburgh: T&T Clark, 1981. P. 51–56.
14. Moltmann J. The Fellowship of the Holy Spirit – Trinitarian Pneumatology. Scottish Journal of Theology. 1984. № 37. P. 287–300.
15. Rahner K. The Trinity. New York: Herder & Herder, 1970. 144 p.
16. Wood L. From Barth's Trinitarian Christology to Moltmann's Trinitarian Pneumatology. The Asbury Theological Journal. 2000. № 55. P. 51–68.
17. Reid D. Energies of the Spirit: Trinitarian Models in Eastern Orthodox and Western Theology. Atlanta: Scholars, 1997. 168 p.

MAJOR MOTIVES OF J. MOLTMANN'S TRINITARIAN THEOLOGY

Fedir Stryzhachuk

*Center for Religion Studies
of National Pedagogical Dragomanov University
Pyrogova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

Trinitarian theology of Jürgen Moltmann was the result of meetings with three phenomena: political theology, theology of the cross and Orthodox theology. Criticism by E. Peterson of political monotheism, M. Luther's polemic with medieval theology of glory and the emphasis of Orthodox theology on divine Persons in the Trinity created a strong impetus for the formation of social trinitarianism by Jürgen Moltmann.

Key words: Trinity, monotheism, Jürgen Moltmann, political theology, theology of the cross, theology of glory, social model of the Trinity.

УДК 911.321

**КУЛЬТУРА ЯК МОДЕРАТОР СУПЕРЕЧОК
ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ
В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Наталія Тарасова

*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
кафедра філософії і педагогіки
просп. Дмитра Яворницького, 19, 49000, м. Дніпро, Україна*

На методологічних засадах вчення Ф. Фукуями про ліберальну демократизацію постіндустріального суспільства досліджено фундаментальну роль культури в процесах сутнісних змін головних форм життєдіяльності соціуму. Виявлено суперечливе значення постіндустріальної культури як універсального чинника в ідентифікації суспільств різних національних культурно-історичних традицій.

Ключові слова: ліберально-демократична культура, глобалізація, постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство, національна ідентифікація, культурна багатоманітність.

Незаперечним фактом осмислення сутності сучасних суспільств (не виняток цьому також трагічно забарвлене українське суспільство) стало зростання критичних настроїв щодо визначення ролі в них спадку модерну, індустріальних технологій, раціональності, національної держави й національних спільнот. Новою точкою зіткнення соціально-філософського дискурсу стає проблема помітного зростання на тлі культурного урізноманітнення – прагнень до уніфікації й одноманітності культур.

Ще в кінці 90-х років минулого століття А. Турен у міркуваннях про спадок індустріалізму постіндустріальній спільноті зазначав: «Распространилась идея, что после нескольких веков резкого взлёта (take-off) наши общества достигли уровня, когда им снова следует больше заботиться о равновесии, чем об изменении... Такая радикальная критика идёт иногда вплоть до того, что призывает к попятному движению общества к «общине» и к разрушению всех политических агентов, обеспечивающих интеграцию и унификацию общественной жизни. Это соответствует некоторым важным тенденциям в самих наших странах, где наблюдается развитие всё более различных культур по отношению к другим культурам: молодёжной, «коммунитарной» или «маргинальной», культуры «третьего возраста», гомосексуальной и так далее. Не кажется ли, что после краткого, но интенсивного, разрушения «других» культур – локальных, региональных, этнических – появляется вновь почти всюду разнообразие <...> Технология и рационализация не кажутся сегодня больше силами освобождения, а скорее ставками битв и споров в современных обществах... Идея постсовременного общества является, значит, только знаком кризиса индустриальной культуры» [1, с. 31–32].

А вже на початку 2000-х, із розвитком інформатизації, Ф. Вебстер, говорячи про зміни в сучасних суспільствах, вказує на фокусування дискусій на культурній суперечливості нового суспільства. Оскільки, з одного боку, відчутні тенденції суспільства професійного й турботливого до всіх членів, появи високоосвіченої верстви інтелектуалів, але з іншого – стає реальністю посилення контролю громадянського життя, швидке розповсюдження

хвиль беззмістовних повідомлень, сенсацій і збільшення «фейкової» пропаганди. У цьому контексті культура втрачає свої традиційні винахідницькі й уявно-творчі сенси. Як пише Вебстер, «политические экономисты ведут разговоры о том, что в «электронной экономике» преимущество получает предприниматель, обладающий знаниями, которые позволяют «быстро соображать»; для тех же, кого волнует культура, киберпространство и виртуальная реальность представляются неудобным местом для работы воображения и изобретательской деятельности» [8, с. 6].

Думки А. Турена й Ф. Вебстера стали філософським прологом підсилення критичних настроїв, виникнення в науковій думці останніх десятиліть дискурсивної суперечки щодо ролі культури в суспільних змінах. З одного боку, формуються глобалістичні концепції, які заперечують національні культурні перспективи в сучасних спільнотах, успішність у них інтелектуальних інформаційних пошуків, віри в неповторне духовне та технічне майбутнє. З іншого боку, усвідомлюється невідворотність антиглобалістичних рухів, діяльності «відродження традицій», пробудження від «сну» збуджених світовим тероризмом старих національних ідентичностей, народження протестних національних ідентичностей у посттоталітарних країнах, розповсюдження стратегій формування національних ідентичностей як культурологічних проєктів.

Сучасні суспільства, українське зокрема, переживають напругу цих амбівалентних позицій, отримуючи різний за рівнем концентрації, змінюваний в часі характер співвідношення в духовному стані й життєдіяльності соціуму прагнень інформаційного універсальності та протилежних намагань – збереження національної неповторності й відмінності.

І це засвідчує динамічні сутнісні зміни в культурі, яка виступає одним із головних модераторів перетворень людини й суспільства інформаційної доби. Бо «культури – не статические явления, подобные законам природы; они – создание людей и находятся в процессе постоянной эволюции» [9, с. 237]. Фундаментальність у структурі національних культур відчуття національної ідентичності, соціальної рівності, схильності до утворення громадянського суспільства й історичного досвіду, релігії, соціальних і політичних інститутів, зрозуміло, піддає радикальним змінам у постіндустріальній культурі, передусім, ці засадничі аспекти. Для кожної спільноти, яка існує в ареалі своєї культури, неминуче виникають ускладнення в її соціально-антропологічній проєкції – самоідентифікації індивіда, культурних і соціальних ідентифікаціях провідних груп соціуму, в національній ідентифікації суспільства.

На цю діалектичну закономірність звернули увагу визнані зарубіжні дослідники постіндустріального й інформаційного суспільств – Д. Белл, Ф. Фукуяма, М. Кастельс, Ф. Вебстер, Е. Гідденс, А. Турен, У. Бек; дослідники цивілізаційних трансформацій перехідної доби – В.Л. Іноземцев, О.С. Панарін; українські дослідники теоретичних питань із моделювання інформаційного розвитку українського суспільства – В.М. Фурашев, Д.В. Ланде, О.М. Григор'єв, О.В. Фурашев; дослідники проблем української національної ідентичності – М.Т. Степико, М.І. Пірен, М.Ю. Рябчук, Л.П. Нагорна, М.А. Козловець, Д.М. Кравченко; та інші. З їхніх доведень саме культура сприяє набуттю вже постіндустріальним соціумом психологічної сутності «суспільства ризику», а інформаційним суспільством – економічного змісту «інформаційного капіталізму» й «електронної економіки», політичної специфіки «влади ідентичності».

І, безперечно, одним з інтелектуальних витоків філософських дискусій щодо «універсального – національного», на нашу думку, слугує філософія «кінця історії та останньої людини» Ф. Фукуями. Вона представляє в дещо іншому ракурсі ті «культурні суперечки капіталізму», які Д. Белл вважав джерелом ускладнень співвідношень між соціальною,

економічною, політичною та духовно-релігійною, моральною й естетичною сферами культури постіндустріального суспільства [2].

Тому метою розвідки є дискурс концептуальних ідей Ф. Фукуяма про засади ліберально-демократичної культури постіндустріального суспільства як універсальний чинник ідентифікації суспільств різних національних культурно-історичних традицій.

Вчення Ф. Фукуяма про ліберальну демократизацію постіндустріальних суспільств, антропологічним центром якої є універсальна за раціональною свідомістю людина, отримує частину інтелектуальних прибічників саме через універсальні культурні настанови. Тоді як другу частину дослідників цікавить доведення способів соціокультурного подолання напруженості суперечки між протоінформаційною універсалізацією й орієнтацією на традиції національної культури як умовою національної ідентифікації індивіда й суспільства.

Фукуяма стверджує, що прийняття суспільством ідеї ліберальної демократії, котра є вінцем людської еволюції, має стати головною метою та культурною «універсалією», спільним знаменником різних за традиціями, власною історією, політичними системами суспільств постіндустріальних часів (зокрема, авторитарних чи тоталітарних, а не лише демократичних). Тож ліберально-демократична культура осмислюється спільною ознакою універсальної культурної ідентифікації сучасних суспільств.

Необхідність її прийняття як єдиної для багатоманітної світової спільноти актуалізує вироблення різними за культурно-історичними традиціями суспільствами раціонального концепту, котрий підпорядковує колишні моральні й культурні уявлення шляхом відмови від багатьох духовних і культурних специфічних особливостей соціуму. Тож вияв діалектичних протиріч між культурною універсалізацією й національною культурою, між універсальними тенденціями ідентифікації і національною ідентифікацією – неминучий. Це передбачає боротьбу секулярних національних універсальних демократичних цінностей як цінностей «спільних інтересів» і специфічних, неповторних, часто не секулярних національних цінностей, між універсальною демократичною мораллю й етикою та своєрідними національними духовними уявленнями про добро і зло, які тривалий час служили добровільній етнокультурній ідентифікації цих суспільств.

Ліберальна держава, як підкреслює Фукуяма, намагається здолати, водночас підсилюючи, цю суперечку політичною гомогенізацією різних культурних традицій, а водночас трансформацією прив'язаних до них етнокультурних національних ідентифікацій суспільства. Як результат, суспільства отримують чималі ускладнення на шляху зміни духовних цінностей і духовних орієнтирів соціальної поведінки людей. Адже для ефективності демократії громадяни держав мусять відмовитися від соціального й етнокультурного минулого, від спадкової прив'язаності до своїх цінностей, проголосивши головними ключові для постіндустріальної культури демократичні цінності добродійності, толерантності, прагматизму, інноваційної відкритості, комунікативності, світоглядної світськості. Запоручка успішності суспільства – вироблення демократичної етики, заснованої на плеканні «патріотизму» щодо демократичного способу життя, на почутті гордості за ліберальні засади оновленої політичної системи.

Соціально-філософські й соціологічні дослідження М. Кастельса, Ф. Вебстера, Е. Гідденса, У. Бека в аспекті демократизації різних суспільств доводять, що це – складний процес, оскільки потребує серйозної трансформації масової свідомості в суспільствах із різними політичними й соціальними, релігійними й моральними традиціями. Більшість сучасних суспільств невідворотно спіткає переживання кризових станів самосвідомості, кризи національних тотожностей й опір ліберальним культурним цінностям [3; 7; 8; 10]. Те ж саме зазначає і Фукуяма, говорячи, що «ліберальное государство, вырастая из традиции

Гоббса и Локка, вступает в затяжную борьбу с собственным народом. Оно стремится гомогенизировать разнообразные традиционные культуры и хочет, чтобы граждане заменили их долговременным расчётом своих интересов. Вместо органической моральной общности со своим языком «добра и зла» надо усвоить новую совокупность демократических ценностей, быть «участником», человеком «рациональным», «секулярным», «мобильным» [9, с. 326].

Відповідно, боротьба в процесі адаптації традиційних цінностей до цінностей універсальних демократичних найбільш відчутна в культурній площині, що може спричинити чимало значних ускладнень з усталеними духовними уявленнями, звичками і навичками людей. По-перше, це ускладнення, визначені характером національної свідомості – сумісністю чи несумісністю з лібералізмом рівня прагнень самовизначення, свободи та громадянських прав, незалежності й суверенітету; наявністю чи відсутністю спільного відчуття національної єдності до появи демократії; рівнем впливовості на основні групи суспільства націоналізму або етноцентризму, які, на думку Фукуяма, не сприяють визнанню різними групами суспільства прав одне одного, а отже – і спільному відчуттю єдиної нації [9, с. 402–415].

Другого роду культурними перешкодами стають духовно-ціннісні суперечності демократичної й релігійної свідомості в тих суспільствах, де релігія не здатна бути толерантною або егалітарною, виявляючись не принадною задля зближення лібералізації й демократичної секуляризації з релігійними цілями.

Як зазначає Фукуяма, найбільш успішними в демократизації через відсутність суперечок із релігією виявляють себе суспільства з католицькими ціннісними орієнтирами в європейських і неєвропейських країнах, а також суспільства протестантизму, який, як нам зрозуміло, через паритетність світських індивідуальних засад у вірі, в плеканні індивідуальних свобод вибору й мислення, через заохочення підприємницької економічної ініціативи стає навіть «допомогою» в демократизації. Успішність у цьому властива і суспільствам з ареалу традиційного сінтоїзму та буддизму, чії релігійні традиції не суперечать універсальним демократичним цінностям, і суспільствам розповсюдженого індуїзму та конфуціанства, що демонструють сумісність із різноманітними формами секулярної діяльності.

Зворотні тенденції виявляють, на думку Фукуяма, суспільства ортодоксального іудаїзму та фундаменталістського ісламу, цінності та норми релігійної поведінки яких не завжди сумісні з універсальними демократичними. Це – наслідок ортодоксальності й негнучкості, схильності до «тоталітарності» в контролюванні релігійними правилами щоденного життя людини, її соціального й приватного існування. Потенційно сумісні з лібералізмом, вони, однак, важко погоджуються з принципом визнання загальних прав і прав на свободу совісті, а тому становлять духовну підставу для культурних ускладнень демократизації [9, с. 327–329].

Третім ускладненням виступає генетична схильність чи несхильність до ліберальності домінантних культурних традицій, соціальної структури й навичок мислення суспільства. Такого роду перешкодами Фукуяма розглядає абсолютистські традиції (Португалії та Іспанії), традиції класового розшарування й вкорінені навички свідомості залежних «рабів» і вільних «хазяїв» (у Бразилії й Перу, в інших країнах Латинської Америки), тоталітарні традиції в суспільствах радянського минулого [9, с. 333, 404–405].

Водночас універсальна демократична культура може надати великий позитивний узгоджувальний потенціал. Серед найзначніших можливостей – здібність суспільств самостійно, без державного керівництва, створити свою нову, універсальну, внутрішню соціальну спільність – громадянське суспільство як сферу «штучного об'єднання» спільноти. Це дає на громадянських засадах здійснити конструктивне культурне ідентифікування

суспільства шляхом самоуправління, «знизу догори». Як уважає Фукуяма, множинністю органів місцевого самоврядування й приватних об'єднань, які слугують школами свободи та самоврядування. Громадянське суспільство як соціальний інтеграл сучасних суспільств робить демократію найбільш ефективнішою.

Хоча тут також можливі суперечки, обумовлені 1) характером і типом влади попереднього суспільства (спроможними чи не спроможними до модернізації політичними системами); 2) послідовністю чи непослідовністю впровадження універсальної ліберально-демократичної культури шляхом злиття з давніми національними традиціями. (Зокрема, інтеграції з національною цінністю патріотизму, який підсилює в демократичній культурі «...тимотическую привлекательность для охватываемых ею групп и привязывает эти группы к демократическим институтам прочнее, чем если бы они участвовали в этой демократии с самого начала») [9, с. 333]; 3) ускладненням через специфічність і різність попередніх культур, їхню відмінну історичну генезу, їхню схильність чи не схильність до узгодження із секулярними ліберально-демократичними цінностями.

Хоча Фукуяма висловлює застереження щодо перебільшення значення ролі культури як єдиноможливого й визначального фактора в процесах демократизації суспільств постіндустріальної доби. Подібно до беконівських «оман» процесу наукового пізнання він аргументує існування культурно-демократичних «оман», в які не варто впадати.

Перша – перебільшення культурологічних факторів у ліберально-демократичній універсалізації – омана «фетишизації» національних аспектів культури, що веде до етніцизму, націоналізму або навіть нацизму та сприяє непорозумінням у суспільстві, конфліктним руйнаціям самого суспільства. У цьому сенсі важливо не перебільшувати ролі сукупних культурних ознак (національної єдності, економічної розвинутості, протестантської гомогенності). Саме так сталося, на думку Фукуяма, в нацистській Німеччині, де націонал-соціалізм став «викидом» надзвичайного національного честолюбства, того «гімотичного самоствердження», яке загальмувало раціональні важелі почуття взаємної поваги в суспільстві, принісши фашистське поневолення народам Європи, руйнацію й масові знищення людей не-арійських груп [9, с. 333].

Друга омана – спроби культурної демократизації без політичної культури, шляхом автономізації політики від культури. «Прозора» мудра державна діяльність, що сприяє свідомим політичним рішенням, має відповідати критерію глибокого знання національної психології – «вміння перетворювати невисловлені схильності народів у стійкі політичні інститути», вміння «підтримувати символічну спадкоємність» й використання цього у розбудові належних і стабільних політичних інститутів [9, с. 333].

Омана третя – необхідність культурних факторів демократизації як така. Умовність у постіндустріальних умовах кордонів між політикою й культурою свідчить лише на користь відносності ролі культурних факторів демократизації. Як зазначає Фукуяма, до культурних передумов демократизації за всієї їхньої важливості треба ставитися досить критично, оскільки не всі суспільства мають культурні передумови раціонального мислення. У цьому, на його думку, певна обмеженість ліберального раціоналізму, навіть суперечливість раціоналізму універсальної демократичної культури з «важливістю народів та їхніх культур» у перспективі розвитку сучасних суспільств. Обмеженість раціональних підходів і раціональних ліберальних інститутів підкреслює їхню залежність від істотних у людині й певних формах національних культур ірраціональних духовних чинників, ірраціонального «тімосу» (честолюбства), ірраціональних почуттів (патріотизму, релігійних почуттів, інстинктивної етнічної належності, ставлення до традицій тощо), які є не меншим, а може, і більш сильним чинником національної ідентифікації.

Тому культурологічні проекти демократичної універсалізації, на думку Фукуями, не завжди доречні в певних суспільствах, передусім у суспільствах ірраціональних за сутністю провідних форм культури, оскільки демократія є породженням раціонально-політичного універсалізму, що «підходить» для більш широкої людської особистості, загальної для різних культур» [9, с. 335]. Отже, універсальна позиція не може бути прийнята як єдиноможлива для існування й розвитку сучасних суспільств як тотожних за ліберально-демократичною культурою, а лише у збалансованому врахуванні з протилежною позицією щодо визнання важливості в різних суспільствах, які модернізуються, культурної специфіки й відмінності, традиції яких продовжують триматися нерідко на спільності ірраціональних чинників єдності.

Зважаючи на вищерозглянуті думки Фукуями, можемо зазначити, що причини напружень в українському суспільстві між напрямками ліберально-демократичної універсалізації та специфікою розгортання української національної ідентифікації мають культурну природу. Тривалий час ціннісна невизначеність заважала збалансуванню процесу інтеграції універсальних ліберально-демократичних цінностей із традиційними національними культурно-історичними цінностями, обтяжуючи свідомість громадянського суспільства, спрямовування його соціальної діяльності. Подолання «пасток ціннісних розмежувань» у процесі національного ідентифікування українського суспільства сприяють встановленню «культурного плюралізму» [4–6], а водночас – усвідомленню суперечливого й руйнівного значення перебільшень ідентифікаційної ролі національного культурного самоствердження й почуття національної неповторності. Адже культурне спонукання правого радикалізму, екстремізму та націоналізму (відродження яких спостерігається під впливом міграційних хвиль в Європі), розгортання їх в інформаційному середовищі небезпечно запереченням ключових універсально-демократичних цінностей ліберальної культури – життя, щастя, єдності свободи й обов'язку, прав людини.

У ряді релігій цінності й етика складно сполучаються із демократичним впровадженням універсальних культурних цінностей православ'я, про яке не згадав свідомо чи несвідомо у своїй роботі Фукуяма. Культурні ускладнення в цьому процесі в українському суспільстві підсилені поліконфесійною духовно-ціннісною диференціацією. Як свідчать соціологічні й соціально-філософські дослідження, у вітчизняній релігійній свідомості зараз переважає принцип міжконфесійного протиставлення за принципом «свої – чужі», «близькі – ворожі», що не сприяє релігійній ідентифікації [4, с. 104]. Важлива передумова цього – фактор відсутності помісної української православної церкви, її певної закритості до раціональних ліберальних цінностей, перебільшення етатичних орієнтирів у служінні не «духовній державі», а світській, маніпулювання релігійною свідомістю в досягненні політичних цілей.

У ситуації перетворення політики на «електронну демократію» значною культурною загрозою може стати, за термінологією Фукуями, культурна демократизація «з чорного входу» – нелегітимні, не громадянські форми демократизації [9, с. 334–335]. Тому важливим чинником універсальної культурно-демократичної ідентифікації українського суспільства має виступити політична культура еліт, заснована на етичних цінностях чесності й відкритості, її розвитку, пов'язана з національними культурними традиціями механізмом спадкоємності.

Інформаційна взаємодія сучасної політики з культурою в українському суспільстві здатна забезпечувати ефективність культурологічних проектів національної ідентифікації політики, спираючись на досвід сучасних західних і не західних суспільств. Наприклад, культурними політиками зараз створюються нові традиції, звички, ритуали і навіть самі

культури. Широкий сплеск процесів побудови нових культур в Азії, Східній Європі, країнах пострадянського азійського простору, хвиля комеморативної політичної державної й громадянської діяльності у «класичній» Західній Європі спрямовуються на відродження національного духу, всупереч процесам економічної глобалізації й духовної та культурної універсалізації (про що свідчать, зокрема, дослідження французької ідентичності під проводом П. Нора).

Культурною перешкодою українського суспільства в усвідомленні універсальних ліберальних цінностей слугували ще донедавна традиції політичного тоталітаризму, на подолання яких із часів здобуття незалежності спрямовуються економічні, політичні й правові реформи, підсилені культурологічними проектами національної ідентифікації. Специфіку культурних ускладнень тут становить розгортання національної ідентифікації як процесу, інтегрованого з інформатизацією, необхідною цивілізаційною вимогою культурної, соціальної й економічної модернізації. Це – конструктивний процес, але із збереженням соціально-еволюційних властивостей і динаміки синергетичних систем. Очевидно, він є феноменом темпоральним, тривалим, процесом асиметричним; із періодичністю соціокультурних спадів і підйомів, вибуховим зламом старих системних показників, переживанням кризових станів та їх подоланням на новому етапі суспільних трансформацій; процесом із конструктивно змінним ритмом балансу між орієнтованістю на посилення/зменшення ролі традиційної культури або інноваційної динаміки інформатизації; процесом із можливістю втручання непередбачених, випадкових факторів, які мобільно змінюють траєкторію ідентифікування; процесом із впровадженням для посилення ефективності – раціоналізованої комеморативної політики, скоригованої з державною політикою на інформатизацію.

Культурні й освітянські програми національної ідентифікації в українському суспільстві, хоча й здійснюються складно, доцільні. Адже спираються на традиційний досвід етнокультурних духовно-ціннісних, морально-етичних, релігійних, соціальних і художньо-естетичних механізмів уявного єднання національної спільноти, що підсилюється сучасними політичними механізмами ідентифікації. Проблемою ж упровадження універсальної ліберально-демократичної культури є суперечливість соціального суб'єкта – формування універсальної за раціональним мисленням і національно визначеної людини інформаційної доби. Людини, що в суспільній діяльності реалізувала б не «калейдоскопічні» смисли мультикультурного комунікативно-сітьового простору та власної маргіналізованої ідентичності, а цінності культурно неповторної особистісної цілісності.

Висновки. Процес ідентифікування людини в постіндустріальному й інформаційному суспільстві супроводжується протиріччями універсального – національно специфічного, які ускладнюють самоідентифікування людини й національне ідентифікування суспільства. Розгляд процесів культурних трансформацій, культурних суперечок і культурних «оман» ліберально-демократичної універсалізації в сучасній цивілізаційній суспільній формації, наданий Фукуямою, може служити «альфою» дослідників соціальних і культурних особливостей розгортання інформатизації в сучасних суспільствах. Їхній резонанс відчутний у нових теоретичних платформах розвитку, загальних для передових західних суспільств, в індивідуальних ментальних картах діяльного опрацювання інформаційного курсу модернізації. Головні ідеї теорії ліберально-демократичної культури важливі багатом сучасним суспільствам, зокрема українському, яке в процесі раціоналізації власної інформаційної моделі потребує освоєння теоретичного світового досвіду, в оптимізації специфічних ускладнень процесів національної ідентифікації, накладених на важкі зміни цивілізаційного характеру.

Водночас не меншу значимість отримує й осмислення в порівняльному аналізі ідей Ф. Фукуяма з міркуваннями, зокрема, М. Кастельса, Ф. Вебстера, Е. Гідденса, У. Бека [3; 7; 8; 10] про можливість подолання суперечливих посткризових, «репресивних», «протестних» національних ідентифікацій суспільства в інформаційному розвитку, перетворення їх на несуперечливі «культурологічні проекти». Але це – справа наступної нашої теоретичної розвідки, яка ставить такі питання: Як мережева комунікація сприяє в інформаційному суспільстві ускладненому протіканню процесів культурних і соціальних ідентифікацій? Як самовизначитись людині в контексті плюралізму породжених інформаційною культурою тенденцій: 1) мультикультуралізму; 2) вибіркової індивідуалізації культурних і соціальних орієнтирів; 3) локалізації, обмеження вузькими інтересами, значеннями й ціннісними смислами групи (субкультурації); 4) культурної маргіналізації ідентифікацій?

Список використаної літератури

1. Турен А. Возвращение человека действующего. М.: «Научный мир», 1998. 204 с.
2. Белл Д. Культурні суперечності капіталізму. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. К.: «Либідь», 1996. С. 251–275.
3. Мануэль К. Информационная эпоха. М.: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
4. Кравченко Д. Національна ідентичність українців: соціокультурний вимір. *Versus: науковий журнал МНДПУ ім. Б. Хмельницького*. 2015. № 1(5). С. 99–105.
5. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 272 с.
6. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К.: НІСД, 2011. 336 с.
7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. М.: «Прогресс-Традиция», 2000. 383 с.
8. Фрэнк У. Теории информационного общества. М.: «Аспект Пресс», 2004. 400 с.
9. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ; Полиграфиздат, 2010. 588 с.
10. Гидденс Э. Социология. М.: «Эдиториал УРСС», 2005. 632 с.

CULTURE AS A MODERATOR OF THE LIBERAL-DEMOCRATIC UNIVERSALIZATION SUPERVISION AND NATIONAL IDENTIFICATION IN THE POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Natalia Tarasova

*National Technical University “Dniprovsk Polytechnic”,
Department of Philosophy and Pedagogy
Dmitry Yavornytskyi ave., 19, 49000, Dnipro, Ukraine*

On the methodological basis of the doctrine of f. Fukuyama about the liberal democratization of post-industrial society investigated the fundamental role of culture in processes essential changes of the main forms of activity of the society. The contradictory importance of post-industrial culture as a universal factor in the identification of societies of different national cultural and historical traditions is revealed.

Key words: liberal-democratic culture, globalization, post-industrial society, information society, national identity, cultural diversity.

УДК 111.12

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНОГО РАКУРСУ ДОСЛІДЖЕНЬ У СОЦІАЛЬНІЙ ІСТОРІЇ

Тетяна Чаркіна

*Харківська гімназія № 65
Харківської міської ради Харківської області
вул. Менделєєва, 22, 61000, м. Харків, Україна*

Вивчення культурно-антропологічного ракурсу досліджень історії сприяє вивченню шляхів розвитку та становлення історичного пізнання, його оформлення в соціальній історії.

Дослідження полягає у вивченні проблем формування культурно-антропологічного ракурсу досліджень у соціальній історії: історичних шляхів, етапів еволюції історичного пізнання, особливостей у різних країнах.

Унаслідок дослідження встановлено, що «соціальна історія» відкрила нові перспективи для вивчення історичного поступу суспільства, які значно розширили предмет і методи історичного пізнання, наситили історію новими фактами, пізнавальними можливостями, «людськими ресурсами», що дало можливість вивчати її більш об'єктивно та всебічно.

Ключові слова: соціальна історія, філософсько-антропологічний підхід, історичне пізнання, антропологічний підхід, мікроісторія.

Постановка проблеми. Сучасною тенденцією історичного пізнання є міждисциплінарний підхід, у межах якого здійснюється всебічне вивчення історичних подій. Цей підхід актуалізує історичні дослідження в аспекті соціальних процесів, які відбувались в історії.

Проблемам досліджень у соціальній історії надається особливе значення. Зміни в бутті та поглядах людини в різні часи цікавили науковців і суспільство. Вивчення проблем формування культурно-антропологічного ракурсу досліджень історії дасть змогу вивчити шляхи розвитку та становлення історичного пізнання, його оформлення в соціальній історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найвідомішими представниками соціальних досліджень в історії є Ф. Бродель, Е. Хобсбаум, Ч. Тіллі, П. Стірнз, А. Гуревич [1; 2], Т. Зелдін [3] та інші. Автори використовували методологічний інструментарій різних суспільних наук, внаслідок чого виникли такі субісторичні дисципліни, як мікроісторія, історія повсякденності, історична соціологія, гендерні дослідження та інші. Ж. Ле Гофф [4] поєднав вивчення менталітету, матеріального життя, повсякденності навколо поняття «антропологія». П. Берк і Б. Лепті [5] наполягали на фокусуванні уваги дослідника на конкретних антропологічних об'єктах вивчення, на невеликих соціумах, всебічному відображенні в них ролі людини; описі механізмів соціальної взаємодії в соціумах. Проблемні питання досліджували такі вітчизняні автори: Л.П. Рєпіна [6; 7], В.А. Смолій [8], Г.Д. Казьмирчук [8], В.О. Крупина, В.М. Горобець, наголошуючи на міждисциплінарному підході.

Мета статті полягає у вивченні проблем формування культурно-антропологічного ракурсу досліджень у соціальній історії: історичних шляхів, етапів еволюції історичного пізнання, особливостей у різних країнах.

Виклад основного матеріалу. Пізнання історії як соціальної взаємодії людей виявлялося у різні часи в специфічних формах, обумовлених особливостями історичного буття. В історичних дослідженнях XIX ст. виникла полеміка, яка гостро поставила питання про

особливості історичного розвитку кожного народу, кожної нації. Головні ідеї були сформовані істориками «німецької історичної школи в політекономії» (представники Ф. Ліст, А. Мюллер та інші), які розвивали думку про суспільні, природно-географічні, національно-історичні та інші інтереси нації. Вчені вважали, що недоречно говорити про створення загальної для всіх країн і народів теорії суспільного розвитку, бо кожна країна у своєму розвитку неповторна, кожна має свої особливості.

Представники «історичної школи» звернули увагу на надмірну абстрактність і необґрунтований універсалізм суспільних наук, що претендували на розкриття єдиних і загальних для всіх часів і народів «природних» законів, які управляють господарськими та суспільними процесами. За такого підходу зовсім не враховувалися особливості історичного розвитку окремих країн, їхні національно-культурні традиції, конкретні умови, в яких формуються господарські інститути, та способи їх функціонування.

Представник «історичної школи» німецький історик, філософ, соціолог М. Вебер органічно поєднав історичні та соціологічні методи аналізу суспільних процесів, розглядав історію та соціологію як напрями єдиного наукового інтересу. Важливим методом соціального пізнання у М. Вебера виступали ідеальні типи. Вони не мають емпіричних прообразів у самій реальності та не відбивають її, а є розумовими логічними конструкціями, що створюються дослідником; формуються за допомогою абстрагування окремих рис реальності, що вважаються дослідником найбільш типовими. Ідеальні типи – це загальні поняття, в яких зафіксовані в словесній формі найсуттєвіші властивості об'єктивної реальності в очищеному від випадковостей вигляді. Завдання науки якраз і полягає в розробленні таких ідеальних типів – наукових понять. Потім вони використовуються пізнанням як масштаб для співвідношення та порівняння з ними соціальної реальності. М. Вебер запропонував типологію соціальних дій, типів держави та раціональності. Він оперував такими науковими поняттями (ідеальними типами), як «капіталізм», «бюрократія», «релігія». Вчений уважав, що зміна ціннісних переваг соціального філософа (і соціолога) визначається «інтересом епохи», тобто усвідомленням соціально-історичних обставин, у яких він живе [8].

На ґрунті творчого переосмислення доробку М. Вебера у 1960-х рр. сформувалася парадигма нової соціальної історії. У процесі розвитку історичного пізнання, міждисциплінарної взаємодії, запозичення істориками методів і прийомів соціології, економіки; інтеграції з антропологією та соціальною психологією з'явилась культурна антропологія.

XX ст. характеризувалось рухом за аналітичну міждисциплінарну історію, збагачену теоретичними моделями та дослідницьким інструментарієм суспільних наук, а не тільки гуманітарного пізнання. Тому нова соціальна історія стала досліджувати історичне минуле, поглиблюючись у внутрішній стан суспільства, його окремих груп і відносин між ними.

Про соціальну історію як окрему дисципліну почали говорити починаючи з 20–40-х рр. XX ст. Вона виникла внаслідок спроб досягти певного теоретико-методологічного синтезу історії та соціології. Соціальна історія – це історія суспільства та історія соціальних структур, процесів та явищ, яка об'єднує широкий спектр досліджень найрізноманітнішої тематики, спільним для яких є погляд на історію із соціального та соціокультурного кутів зору. Інтерес до вивчення соціальних взаємозв'язків проявився внаслідок розвитку так званої «історії знизу», або «історії народу». Поступово відокремлюючись від політичної та економічної історії, соціальна історія сформувала власні напрями досліджень: гендерна історія, робітнича історія, історія родини, повсякденності і так далі. Становлення та розвиток соціальної історії пов'язані з оновленням методологічного інструментарію історичної науки, рухом за аналітичну міждисциплінарну історію.

Завданнями історичного пізнання стали інтерпретація історичного минулого в ракурсі соціальності, дослідження внутрішнього стану суспільства, його окремих груп і відносин між ними, заглиблення в соціальні проблеми.

Еволюція історичного пізнання в соціальній історії має декілька етапів. Виділимо основні з них.

1) Перший етап – 1960-і рр. Інтерес до вивчення соціальних відносин виникав у рамках історико-соціологічних досліджень. Історичне пізнання було спрямоване на вивчення історичного суспільства як цілісності. Історично-порівняльний метод дослідження в галузі суспільних наук набув великої популярності, відродився інтерес до історичної та порівняльної соціології, до спадщини Макса Вебера. Історичний і соціологічний підходи розглядалися як два напрями наукового інтересу, а не як дві різні дисципліни. Макс Вебер (1864–1920) – найвизначніший соціолог, історик XIX – початку XX ст. – вважав, що соціологія та історія не тільки не є окремими науками, але взагалі не можуть бути розмежовані.

2) Другий етап – 1970-і рр. Унаслідок репрезентативності історичних досліджень розширилося поняття соціальної історії. Предметом дослідження дисципліни стали такі мікроструктури: сім'я, община, спільноти. Класовому підходу соціальна історія протиставила підхід дослідження соціальних структур, проміжних шарів і верств населення. Це дало змогу історикам вивчати соціальні суперечності, що мали вплив на історичний розвиток держав, впливали на політику, релігію, ідеологію, морально-етичні норми.

Сфера людської свідомості стала предметом досліджень учених внаслідок радикальної зміни проблематики досліджень, спрямованих на виявлення соціального виміру історичного процесу. Прихильники й теоретики соціальної антропології звинувачували представників соціально-структурної історії в ігноруванні гуманістичної сторони історії та закликали відмовитися від надособистісних (або безособових) структур і процесів та повернутися обличчям до звичайної людини. Наприклад, у соціально-історичних дослідженнях виникли дві парадигми: соціологічно-орієнтована соціально-структурна історія та антропологічно-орієнтована соціально-культурна історія. Однак історична антропологія зайняла панівне становище, бо вона поєднала історичну дійсність, пов'язала її з людською свідомістю, буттям.

3) Третій етап (1970-і – 1990-і рр.). У цей період розвитку історичного пізнання в соціальній історії з'являються методи дослідження, які були запозичені з антропології та соціальної психології. Наприклад, культурна антропологія стала одним із напрямів історичного пізнання. Філософське осмислення людини стало неможливим поза філософським осмисленням культури. Розкриваючи способи ставлення людини до світу, воно дало змогу осмислювати власні цінності, особливості внутрішнього світу. Погляд на минуле з позицій діючих осіб став домінантним в історичному пізнанні. Історія ментальностей започаткувала вивчення людей в історії, їхніх специфічних рис, світосприймання, життєвого устрою, масової свідомості.

Соціальна історія стала провідною галуззю конкретних досліджень в історичному пізнанні: більшість нових галузей міждисциплінарних досліджень у гуманітарному пізнанні перепліталися саме в її руслі. На її підґрунті розвивалась історія масових громадських рухів, яка вимагала формування історичної самосвідомості народів, стимулювання інтересу до вивчення минулого різних верств населення, народів «без історії» або «захованих від історії». Рух за народну історію призвів до виділення таких субдисциплін, як «робоча історія», «гендерна історія», «етноісторія», «локальна історія», «історична демографія», «усна історія», «історична екологія», «історія сім'ї», «історія сексуальності», «історія зло-

чинності», «історія дозвілля», «історія дитинства», «соціальна історія релігії», «селянські дослідження» тощо.

Антропологічний поворот в історичному пізнанні виражався в досягненні суб'єктивних поглядів певної соціальної групи та з'ясуванні системи ідей, поглядів, понять, що лежать в основі будь-якої людської дії. Але він не супроводжувався необхідною теоретичною роботою, яка могла б сприяти практичному втіленню досягнень різних дослідницьких підходів.

Історики соціальної історії розходилися в розумінні її предмета та методів. Різність теоретико-методологічних поглядів зумовили різні підходи до змісту, завдань дослідження та суспільної функції соціальної історії. Одні дослідники розглядали соціальну історію як проміжну галузь між історією економічною та політичною, обмежували її завдання вивченням соціальної структури у вузькому сенсі – соціально-структурна історія. Інші – прагнули досягнути людське суспільство в його цілісності – соціально-культурна історія.

«Нові соціальні історики» вивели вивчення феномена соціального на мікрорівень, звернувши увагу на етнічні, релігійні, групові, сільські, міські та сусідські спільності, сім'ю, шлюб і так далі. Такі вчення відобразили уявлення про інтегративну природу соціальної історії.

У наукових дискусіях кінця ХХ ст. яскраво проявилися різні тенденції у визначенні предмета та змісту соціальної історії. Статус соціальної історії відображався в суб'єктивних оцінках. Але існували також об'єктивні труднощі, тому що міжлюдські, міжособистісні стосунки – це інтегративна сфера, яка є складною щодо дослідження. Вона виступила галуззю історичного пізнання про певну сферу історичного минулого, галуззю знань про всілякі сфери соціальних відносин. Також вона стала провідною формою існування історичної науки, побудованої на міждисциплінарній основі.

Історичне пізнання в соціальній історії означило питання нескінченної фрагментації об'єкта дослідження, сформовану традицію проблемного викладу матеріалу та відходження від питань політичної історії. Провідну роль у цьому процесі відіграли історики ментальностей. Вони пов'язали політичну історію із соціальною за допомогою політичної культури, що містила уявлення про владу в масовій свідомості, ставлення людини до політичної системи і таке подібне.

У різних країнах існують свої специфічні риси історичного пізнання, які відображають особливості історичних традицій у національних дослідженнях, вплив зовнішніх факторів, особливості розвитку країн і народів. Наприклад, особливістю соціальної історії в Англії є авторитет й активність соціальних істориків марксистської орієнтації; вікові традиції різних шкіл локальної історії та історичної географії. Англійська історія народної культури досліджувала проблеми повсякденної свідомості на основі соціально-антропологічного підходу та використання фольклорних і локально-історичних джерел.

Локальні, або мікрокосмічні, дослідження підготували оновлену, більш досконалу базу історичних розвідок на національному рівні. Наприклад, відомий англійський учений К. Райтсон у праці «Англійське суспільство: 1580–1680 рр.» (1982 р.) провідне місце відводив сім'ї, локальній общині та системі соціального поділу на національному рівні. Він висвітлює суспільні відносини й започаткував інтегральну модель «нової соціальної історії» Англії. Соціальний історик Ч. Фіт'ян-Адамс започаткував нову теоретичну модель, яка враховувала соціально-просторові структури різного рівня та ступеня інтеграції: ядро общини; общину як єдине ціле (сільську і міську); групу сусідських общин; широку область із загальною соціокультурною характеристикою; графство; провінцію, регіон. В основі цієї моделі – концепція соціального простору, який охоплює сфери соціальних контактів.

Німецькі історики Г. Ротфель і Т. Шідер застосовували теорію «ідеальних типів» М. Вебера. Але в німецькій «соціальной історії» довго зберігалися елементи ідеологічно-історизму з його політичними впливами та наданням великого значення особистостям. Під впливом англо-французької історіографії склалася школа «повсякденної історії», яка відобразила прагнення повернутись до наративної розповіді й розповіді про «маленьку людину». Провідні вчені німецької «соціальной історії» – Ю. Коцка, Ю. Рюзен, Р. Козеллек, Г. Пуле, В. Моммзен, Т. Ніппердей та інші.

Історичне пізнання в соціальной історії поєднало демократичний, локальний і соціокультурний аспекти дослідження. У працях локальних напрямів аналізувались демографічні показники, структура сім'ї, порядок і правила спадщини, родинні та сусідські відносини, соціальна та географічна мобільність, статеві характеристики, локальні політичні структури. Дослідження такого типу розширили можливості для комплексного підходу в історичному пізнанні. Його прибічники спирались на те, що реальність людських відносин може бути зрозумілою лише в рамках соціального життя.

Мікропідходи ґрунтувались на деталізації та індивідуалізації досліджуваних об'єктів. Вони ставали дедалі більш популярними, оскільки висвітлювали знання, яких не вистачало у макроісторичних дослідженнях; вказували на ненадійність макроісторичних показників, затушовування широкої панорами історичного минулого, зведення до вузького ракурсу історичного світобачення. Перехід досліджень на мікрорівень – це перехід до антропологічної версії соціальной історії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Культурно-антропологічний ракурс дослідження в соціальной історії дав можливість для наповнення її людським змістом. Унаслідок становлення й розвитку «соціальной історії» або «нової історичної науки» відкрилися нові перспективи для її вивчення, які значно розширили предмет і методи історичного пізнання, наситили історію новими фактами, пізнавальними можливостями, «людськими ресурсами», що дало можливість для її об'єктивного та всебічного вивчення.

Список використаної літератури

1. Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология. Вопросы философии. 1988. № 1.
2. Гуревич П.С. Философская антропология. М.: «Вестник», 1997. 448 с.
3. Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая. THESIS. 1993. Т. 1. Вып. 1.
4. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2000. 327 с.
5. Лепти Б. Общество как единое целое: о трех формах анализа социальной целостности. Одиссей: Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. М., 1996.
6. Репина Л.П. Новая историческая наука и социальная история. М: Издательство ЛКИ, 2009. 320 с.
7. Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. Социальная история: Ежегодник, 1997. М., 1998.
8. Соціум: альманах соціальной історії. Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; голов. ред. В.А. Смолій. К., 2005. 304 с.
9. Вебер М. Избранное. Образ общества: сборник работ. М.: «Юрист», 1994. 702 с.
10. Людтке А. Что такое история повседневности?: Ее достижения и перспективы в Германии. Социальная история: Ежегодник, 1998/99. М., 1999.
11. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального. Социальная история: Ежегодник. 1998/99. М., 1999.
12. Историческая наука в XX веке: историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М., 2002.

FORMATION OF CULTURAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECT OF RESEARCH IN SOCIAL HISTORY

Tatyana Charkina

*Gymnasium 65 Kharkiv,
Kharkiv city council of Kharkiv region
Mendeleyeva str., 22, 61000, Kharkiv, Ukraine*

The study of the cultural and anthropological aspect of historical studies helps to study the ways of development and formation of historical knowledge, its design in social history.

The aim of the research is to study the problems of the formation of the cultural-anthropological aspect of research in social history: historical paths, stages of the evolution of historical knowledge, and peculiarities in different countries.

The study found that “social history” opened up new perspectives for studying the historical progress of society, which greatly expanded the subject and methods of historical knowledge, saturated history with new facts, cognitive capabilities, “human resources”, which made it possible to study it more objectively, comprehensively.

Key words: social history, philosophical-anthropological approach, historical cognition, anthropological approach, microhistory.

УДК 1(091):001

**АРИСТОТЕЛЬ – ЗАСНОВНИК НАУКИ
(СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ
НАУКОВОЇ ПРОГРАМИ МИСЛИТЕЛЯ)**

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук
бул. Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

Досліджено твори давньогрецького філософа Аристотеля, присвячені вивченню живої природи. Проаналізовано соціокультурні передумови творчості мислителя. На цій підставі робиться висновок про необхідність вважати Аристотеля засновником низки конкретних наук, зокрема біології та зоології, та нового на той час епістемного способу теоретизування.

Ключові слова: Аристотель, біологія, зоологія, наука, філософія, епістемний спосіб теоретизування.

У зв'язку з осмисленням місця та ролі науки в житті сучасного людства, її неоднозначних взаємозв'язків і взаємовпливів з іншими сферами суспільного життя є актуальним звернення до історичних витоків становлення наукового способу осягнення людиною світу, формування науки як такої.

Яскравою сторінкою у книзі, що описує формування та розвиток науки, є могутній спадок видатного філософа Аристотеля, який, будучи сином свого часу, увібрав і відобразив у своєму вченні соціокультурні та епістемологічні особливості переломного періоду давньогрецького суспільства.

У своєму дослідженні ми ставили перед собою завдання розглянути та спробувати оцінити ту частину величезного творчого спадку Аристотеля, яка пов'язана із вивченням ним живої природи (біологічні та зоологічні твори), і у зв'язку з цим констатувати заслугу видатного філософа як засновника низки конкретних наук та одного з першовідкривачів нового на той час способу теоретизування (епістемного), а отже, і засновника науки як такої.

Дослідженням творчої спадщини Аристотеля займалось не одне покоління видатних філософів. Серед них найбільш відомими є імена таких дослідників, як А. Боннар, Р. Брамбо, Ж.-П. Вернан, О.І. Герцен, А.Ф. Лосєв, А. Койре, Б. Рассел, А.Н. Чанишев та інші.

Аристотель розробляв свою наукову програму на зламі двох епох: античної класики та еллінізму. Це був період занепаду давньогрецької цивілізації. Суспільства в такий час намагаються віднайти нові методи мислення, створюють нові світи поезії або мудрості, «придумують все нові й нові докази для надії та впевненості. Періоди занепаду – це також періоди відкриттів; цивілізації скоріше змінюються, ніж помирають, їх існування – безперервне відродження» [1, с. 16].

Дух пізньоантичної епохи яскраво виразили зміни місця та ролі театру в грецькому суспільстві. Громадянська й виховна роль класичної трагедії відходить у минуле. У драматургії накреслюється тенденція до «реалізму». Вона помітна вже у творах Еврипіда, спираючись на які Аристотель писав свою «Поетику». Інтерес драматурга зміщується від долі героїв до їхніх характеристик, від масштабних епічних сцен до конкретних життєвих ситуацій. Як

зауважує А.Боннар, «Еврипід наблизив своїх героїв до життя, вони у нього – живі люди зі своїми бажаннями, пристрастями, суперечностями, достоїнствами та недоліками» [1, с. 20].

У «новій комедії» (Менандр, Діфіл, Філемон) дія набуває іншого навантаження, ніж у класичній драмі: за її допомогою розкриваються психологія та характери героїв, глядач вводиться у світ повсякденності, дрібних проблем пересічних громадян, їхніх дружин, слуг. Менандр не стільки засуджує недобрий характер своїх героїв, скільки співчуває їм, захоплюється природними стосунками персонажів.

Отож у процесі формування мотивів ідеології еллінізму відбувалось поступове зміщення ціннісних орієнтирів у світогляді людей тієї епохи. Зміцнюються реалістичні тенденції в культурі пізньоантичного періоду, що виявилось у відході людини у сферу приватних інтересів, космополітизмі. У пізнанні відбувається зрушення пріоритетів із сфери всезагального до конкретних способів його виявлення.

Давньогрецька цивілізація IV–III ст. до н.е., деградує, водночас здійснювала глибокий переворот у суспільстві та мисленні. В цю епоху занепаду наука виявилась одним із небагатьох видів людської діяльності, котрий ще прогресував. В астрономії, біології, механіці були сформульовані гіпотези, котрі (оскільки в римську епоху і в середні віки наукова думка стримувалась) знову будуть поставлені вченими Відродження й будуть ґрунтуватись на досвіді та розумі.

Унікальність філософії Аристотеля зумовлена як особливостями та тенденціями переломної епохи, так і його своєрідним становищем в еволюції давньогрецької думки. З одного боку, він був представником певної філософської традиції, а з іншого – виступав як систематизатор усіх основних шкіл і напрямів, підбиваючи у своєму вченні підсумок цілому періоду розвитку тем і проблем, сформульованих мислителями до нього, і використовуючи їхні способи міркувань. Водночас він розвиває цілий ряд підходів, котрим немає навіть віддалених аналогів у творчості попередників.

Спеціалісти, маючи на увазі останню обставину, виділяють такі особливості його способу теоретизування, як універсалізм, енциклопедичність, системність, методологічна орієнтація, епістемний спосіб філософування, принципово нове ставлення до емпіричних досліджень тощо.

Як відомо, у Стародавньому світі весь наукоподібний розвиток зосереджувався у філософії. У суворому сенсі слова Стародавній світ не мав науки про природу; йому було притаманне прагнення про все дізнатись, пояснити явища, зрозуміти навколишній світ. Однак стародавні природодослідники зазвичай обмежувались цим благородним прагненням і будували поверхневі теорії. Стародавній світ не умів спостерігати, досліджувати явища; отож його природознавство складалось із загальних поглядів, на подив правильних, і з розрізнених фактів, часто випадкових і відірваних від цілого та погано досліджених. Для нього наука була дилетантизмом, художньою потребою, а не жагучим прагненням істини. Наприклад, у Плінія, як і в Лукреція, спостерігаємо співчуття до природи та поетичне її споглядання. Наприклад, Пліній у своїй «*Historia Naturalis*», описуючи сонце, називає його божеством, що все бачить та чує, все оживляє, а землю називає матір'ю милосердною, яка годує нас, захищає, а після смерті ховає у своїх надрах останки.

Як зазначає О. Герцен, лише одна галузь природознавства, тісно пов'язана з математикою та яка мимовільно спонукає спостерігати, – астрономія – набула найбільш наукоподібної форми [2, с. 185].

Не вивчати природу, а насолоджуватись поетичним її розумінням – ось чого хотіли стародавні греки. Однак, спрямовуючи погляд у минуле, ми бачимо як великий виняток – мислителя, який з усього є великим представником Стародавнього світу – Аристотеля. Його

загальний погляд на природу відомий, але він великий також як спостерігач-дослідник. Він залишив могутній спадок із творів, які часто мали енциклопедичний характер. Праці Аристотеля, що дійшли до нас, за змістом поділяються на кілька груп: логічні трактати, біологічні трактати («Історія тварин», «Про частини тварин», «Про виникнення тварин», «Про рух тварин»), трактат «Про душу», про «першу філософію», що розглядає суще як таке (згодом отримав назву «Метафізики»); етичні твори – «Нікомахова етика», «Евдемова етика»; соціально-політичні та історичні твори («Політика», «Афінська політія»).

Зазвичай Аристотеля називають «батьком логіки». Менше знають цього філософа як засновника наук біології та зоології. Значення біології у загальному ансамблі робіт Аристотеля найперше вимірюється фактичним обсягом біологічних трактатів: вони становлять третину зібрання його творів. Вражає багатство відомостей, їхня ретельність і здебільшого їхня точність. Його енциклопедична «Історія тварин» (10 книг) налічує опис 500 видів тварин. У книзі «Про частини тварин» (4 книги) Аристотель прагне не лише подати порівняльну анатомію тварин, але й показати в узагальненому вигляді функції тіла тварин і пояснити основи механізму їхніх органів. «Про виникнення тварин» (5 книг) – трактат про різні способи розмноження тварин та їхню ембріологію.

Окрім цих трьох робіт – найбільш значимих як за обсягом, так і за змістом – варто згадати декілька творів на теми психолого-біологічні: «Про відчуття і те, що відчувається», «Про сон і неспаннє», «Про тривалість і короткість життя», «Про молодість і старість», «Про життя і смерть». Усі твори Аристотеля свідчать про спостережливість, здоровий глузд і наукову думку їхнього автора. Аристотель відштовхується від фактів, порівнює, намагається зрозуміти та пояснити.

Для Аристотеля-науковця не існувало малозначимих тем або неприємних для відчуттів об'єктів дослідження. Він пояснював: «...Лишається сказати про природу тварин, не упускаючи по можливості нічого – ні менш, ні більш цінного, бо спостереження навіть за тими з них, котрі неприємні для чуттів, природа, яка їх створила, надає все ж невимовної насолоди людям, здатним до пізнання причин, і філософам за суттю...» [1, с. 104]. Вчений закликає не нехтувати вивченням незначних тварин, бо, на його думку, у кожному витворі природи можна знайти щось, варте подиву.

Аристотель виступає апологетом реального спостереження живої природи, адже до нього це заняття вважалось майже непристойним, низьким порівняно зі спостереженням за небесними тілами, зірками (вони були більш шляхетним матеріалом для дослідження, ніж наповнені слизом і калом живі організми). Аристотель же міркував, що черв'як – не менш божественний, ніж Сиріус. Як справжній учений, він проголошує рівноправність і зірок, і живих істот як об'єктів для дослідження.

Відомо, що О. Македонський у своїх численних походах не забував висилати цілі загони воїнів для ловлі звірів і відправляти їх своєму вчителю. На цьому матеріалі Аристотель займався порівняльною анатомією; він працював над побудовою стрункого ряду розвитку тваринного царства; його поділ тварин (так звана «драбина тварин») існує до наших днів.

Аристотель уперше узагальнив біологічні знання, накопичені до нього людством, розробив систематику тварин, визначивши в ній місце людині, яку він назвав «суспільною твариною, наділеною розумом», описав близько 500 форм, розділивши їх на дві великі групи (за сучасними уявленнями – хребетні та безхребетні). Античний учений висловив також певні здогадки, які нагадують еволюційну теорію.

З ім'ям Аристотеля пов'язані також конкретні наукові відкриття в галузі біології. Наприклад, жувальний апарат морських їжаків називається «аристотелів ліхтар». Філо-

соф розрізняв орган і функцію, пов'язавши перший із матеріальною причиною, а другу – з формальною та цільовою. Ученому належить відкриття принципу кореляції, вираженого у формулі: «Що природа відніме в одному місці, те вона віддає іншим частинам» [3].

Отже великого енциклопедиста давнини Аристотеля можна вважати засновником біології та зоології як наук. Однак Аристотелю можна надати першість також як засновнику науки як такої. Він винайшов новий, невідомий стародавньому світу епістемний спосіб теоретизування.

Безпосередні попередники Аристотеля Платон і Сократ розвивали так званий софійний спосіб філософування. Філософія розумілась як «поліфонічний феномен». Філософія – це завжди багатоголосся, живий, принципово незавершений діалог. Кожен учасник розвиває свою думку, відстоює свою принципову позицію, приходиться і йде зі своїми основними установками, але йде, беручи до уваги інтенції своїх опонентів. У бесідах Сократа та текстах Платона спосіб викладу – діалогічні розмірковування. Своєрідну форму має також результат: рішення у власному сенсі слова відсутнє. Цьому відповідає і певний літературний жанр – діалог. Отже, злитими в одне виявляються стиль теоретизування, особливості вчення, характер результатів і жанр викладу.

Інший вигляд має творчість Аристотеля, для якого характерний так званий епістемний спосіб теоретизування. У ньому передбачається можливість отримання однозначного істинного результату. Спосіб міркування – монологічний. Принципово інша форма розроблення проблеми (історія питання, постановка проблеми, аргументація «за» та «проти», рішення тощо). Звідси велика увага до термінології, фразеології, дефініцій, стрункості та різнобічності висвітлення. Цьому відповідає також літературна форма творів, котра тяжіє до стилю енциклопедичних статей.

Під час порівняння особливостей літературного складу творів цих двох мислителів встановлюємо, що в Аристотеля думки не поєднуються з міфічними образами фантазії, відсутня драматична жвавість описуваних розмов, натомість присутнє сухе, суворе логічне дослідження, що ґрунтується на зібраних фактах. Дивна поезія, художній драматизм, невизначеність і сум'яття напівпоетичних міркувань Платона змінюються в Аристотеля ясністю зріло обдумані думки. Однак, говорячи про сухість форми творів Аристотеля, не варто забувати, що до нас не дійшло жодного з тих його творів, які були написані в популярній формі [4].

Аристотелівський стиль філософування вирізняється також особливим поглядом на зв'язок теоретичних конструкцій з емпіричними дослідженнями. Перші не мисляться у відриві від останніх.

Якщо розглядати платонівський та аристотелівський підходи до інтенції пізнання як епістемологічних домінант, то очевидним є таке. Для «лінії Платона» характерна націленість на душу і Божественну істину, а не на світ. Це можна назвати дедуктивізмом або раціоналізмом. Для «лінії Аристотеля» первинною є увага до світу речей, і саме пізнання істини врешті залежить від знайомства з навколишнім світом. Такий підхід можна назвати індуктивізмом або емпіризмом. Саме ця парадигма забезпечила перехід через Відродження до новоевропейського наукового мислення, хоча чергування названих підходів мало свій історичний ритм.

Порівнюючи вчення Платона та Аристотеля, бачимо, що перший поетично поринає в невидимий світ ідей і вважає філософію засобом очищення душі та втілення її прагнення до неба. Якщо для Платона емпіричне дослідження – лише неважливий вступ до умоглядних філософських міркувань, то критичний розум Аристотеля займався переважно емпіричним дослідженням світу явищ, вивчав природні факти, прямував шляхом індукції (від часткового до загального) та завданням філософії вважав пізнання істини. Як учений, Аристотель дослі-

джував природу, землю, явища, що її наповнюють, систематизував набуті про них відомості та шляхом ясних, суворо логічних висновків і доказів виводив загальні закони.

Аристотелю була притаманна надзвичайна жага пізнавати світ загалом, оволодівати ним, пізнавати природу та сутність, котру вона втілює в собі. Як відомо, пристрасне бажання пізнавати й поширювати знання є ключовою ознакою кожного вченого. Зважаючи на сказане, Аристотеля, поза сумнівом, можна вважати вченим, котрий вплинув на формування та розвиток світової науки. Його ім'я очолює ряд мислителів, яким удалось відкрити спосіб виробництва логічно обґрунтованого, доказового знання.

Підтверджуючи внесок Аристотеля у процес становлення світової науки, О. Герцен писав: «Власне від Аристотеля до «великого відновлення» наук у XVI ст. наукоподібного руху не було, незважаючи на те, що людство в цей проміжок часу зробило колосальні кроки, які привели його до нового світу мислення та діяльності» [2, с. 155].

У зв'язку з народженням власне наукового знання Аристотель пропонує новий підхід до інтерпретації філософії. Платонівське розуміння філософії як умоглядного пізнання різних сутностей було модифіковане Аристотелем, котрий вказував на три «умоглядні науки»: «фізику», «математику», «першу філософію». Аристотель, по суті, знав і користувався поняттям «предмет науки» та розрізняв науки не лише за їхніми функціональними особливостями, специфічністю засобів дослідження тощо, але й в аспекті розрізнення їхніх предметів. Він особливо виділяв «першу філософію» як науку про всезагальне або про суще як таке.

Інший аспект аристотелевого розуміння філософії пов'язаний із розкриттям питання, хто такий філософ. У трактуванні Аристотеля філософ – це той, у кого найвищою мірою розвинена потреба «чистого», «незацікавленого» пізнання. Чисте споглядання є для філософа внутрішньою потребою його душі, а сам процес – найвищим блаженством. Водночас філософ – не просто адепт чистого споглядання, він – людина, мудрість якої наповнена безумовним пануванням розуму над чуттєвими принадами та враженнями. І насамкінець філософ – це той, хто до глибокої старості зберігає здатність дивуватись, у повсякденному і звичному бачити незвичне й неочікуване [5, с. 153].

Отже, у творчості Аристотеля як представника переломної епохи давньогрецької культури переплелись дві тенденції. З одного боку, Аристотель як мислитель був сформований і спирався на могутню філософську традицію, що виразилось у підсумуванні та узагальненні ним ідей попередників. З іншого боку, Аристотель виступає новатором і, по суті, очолює низку мислителів, що передвіщають інтенції нової (елліністичної) епохи, яка зміцнила реалістичні тенденції. Якщо говорити про Аристотеля як засновника нової науки, то він визначив для себе пріоритет переходу від всезагального до конкретних способів його виявлення. Це виявилось у його прагненні досліджувати різні прояви природного життя, зокрема варинного світу. Могутні наслідки цього прагнення дають нам підстави говорити про Аристотеля як засновника біології та зоології. Однак Аристотель виступає також як фундатор науки як такої, оскільки формує новий спосіб теоретизування, який спирається на універсалізм, системність, методологічну орієнтацію, принципово нове ставлення до емпіричних досліджень. Відкритий Аристотелем новий, епістемний спосіб теоретизування орієнтує науковця-філософа на отримання однозначного, істинного результату (знання), розроблення проблеми, що передбачає її історію, постановку, аргументацію та рішення, на розуміння пізнання як переважно емпіричного дослідження світу явищ, на вивчення природних фактів шляхом індукції.

Ми торкнулись лише окремої сторони стилю теоретизування Аристотеля. Однак висловлене, на наш погляд, дає змогу розглядати цей підхід як перспективний напрям інтерпретації творчого спадку великого давньогрецького мислителя, що дає можливість по-новому переосмислити його внесок в історію світової культури та науки зокрема.

Список використаної літератури

1. Боннар А. Греческая цивилизация. Т. 2 / Пер. с франц. О.В. Волкова. М.: «Искусство», 1992. 269 с.
2. Герцен А.И. Письма об изучении природы. М.: Изд-во политической литературы, 1946. 315 с.
3. Аристотель Сочинения: в 4-х т. М.: «Мысль», 1975–1983.
4. Платон і Аристотель – порівняння. URL: <http://moyaosvita.com.ua/filosofija/platon-i-aristotel-porivnyannya>.
5. Драч Г.В. Аристотель и проблемы древнегреческой философии. Вопросы философии. 1985. № 7. С. 151–155.

**ARISTOTLE IS THE FOUNDER OF SCIENCE
(SOCIO-CULTURAL AND EPISTEMOLOGICAL DETERMINANTS
OF THE THINKER'S SCIENTIFIC PROGRAM)****Svitlana Shevchuk**

*Zhytomyr National Agroecological University,
Department of Social Sciences
Staryi blvd, 7, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

Works of ancient Greek philosopher Aristotle devoted to the study of wildlife have been investigated. Socio-cultural preconditions of the thinker's creative work have been analyzed. On this basis, it has been concluded on possibility and necessity to consider Aristotle a founder of a number of specific sciences, in particular, biology and zoology, and of a new, at that time, epistemic method of theorizing.

Key words: Aristotle, biology, zoology, science, philosophy, epistemic method of theorizing.

УДК 130.2

**ЕСТЕТИКА ТІЛЕСНОСТІ В МОДУСІ БОЛЮ
(ЗА РОМАНАМИ КНУТА ГАМСУНА «ГОЛОД»
І ТОМАСА БЕРНХАРДА «ХОЛОДНЕЧА»)**

Наталія Шолуха

*Харківська державна академія культури,
факультет управління та бізнесу, кафедра філософії та політології
Бурсацький узвіз, 4, 61057, м. Харків, Україна*

Розглянуто біль як передумову психоемоційної цілісності суб'єкта в романах К. Гамсуна «Голод» і Т. Бернхарда «Холоднеча». Змістом естетики в модусі голоду стала динаміка суб'єкта й жага до життя. Модус холоднечі зумовив есхатологічну світоглядну парадигму. Естетика тілесності в модусі болю зображена як механізм вписування суб'єкта в повсякденність.

Ключові слова: біль, естетика тілесності, повсякденність, суб'єкт, творчість.

Постановка проблеми. Зумовленість культури початку ХХІ ст. надмірністю соматичної складової легалізує собою філософські рефлексії про модуси тілесності. Теоретичним підґрунтям такої ситуації є відхід від ідеалістичної позиції щодо редукованості суб'єкта до гносеологічної функції, остаточно оформленої декартівською думкою. Гуманітарні катастрофи ХХ ст. наочно продемонстрували неможливість подальшого теоретичного та методичного «замовчування» тілесності під час вирішення антропологічної проблематики. Досвід ХХ ст. і рефлексія над ним, що триває в ХХІ ст., зумовили акцентуацію уваги не просто на естетиці тілесності, а на тому, як вона маніфестована в парадигмах ненормованих станів насолоди, сп'яніння, екстазу, болю. Больовий модус естетики тілесності у розвідці стане призмою погляду на буття суб'єкта й локусом його психофізіологічної цілісності, за конструювання якої відбувається самоусвідомлення й вписування в контекст культури.

Евристично насиченим є вивчення естетики тілесності в модусі болю із залученням фактичного матеріалу з художньої літератури. Яскравим прикладом є наукова увага до роману «Нудота» (1938 р.) французького філософа-екзистенціаліста Ж.-П. Сартра, де феноменологічні студії Е. Гусерля втілено в художній образності як самоусвідомлення через негативний досвід нудоти, що має не фізіологічний, а психосоматичний характер, чим доводиться, що пізнання відбувається із залученням тіла. Тоді як здатність змістовно збагатити дослідження феномена естетики тілесності демонстрували такі представники художньої літератури, як І. Дюкас, Ш. Бодлер, А. Рембо, К. Гамсун і Т. Бернхард.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософська експозиція тілесності як чуттєво-раціональної форми сприйняття світу крізь призму болю представлена, перш за все, працею Ф. Ніцше «Ессе homo, як стають самим собою» [4], де больові відчуття вперше подано як конструктивний досвід самопрезентації й чинник посилення творчості. У ґрунтовній праці «Надзирати і карати. Народження тюрми» М. Фуко [6] показав механізм переходу від фізичного болю до психологічного тиску як ситуацію народження політичного контролю через тілесність. Страждання, біль і смерть як негативні стани тілесності в біоетичних вимірах розкрито О. Поповою [5], а в літературний площині тілесність у модусах еротизму й мортальності як діалектично пов'язаних показано в розвідці І. Галуцьких, але не через характеристики пер-

сонажів, а на рівні стилістики [2]. Тоді як багаж філологічних розвідок за тематикою творів К. Гамсуна й Т. Бернхарда демонструє ігнорування проблеми естетики тілесності, тим більше в стані болю. Отже, теоретичні засади й проблемне поле дослідження естетики тілесності в модусі болю наявне у філософському дискурсі, проте семантика образів К. Гамсуна й Т. Бернхарда ніяк не залучена. Заповненню означеної лакуни присвячена розвідка.

Метою статті є осмислення концепцій естетики тілесності в контексті больового досвіду в романах К. Гамсуна «Голод» і Т. Бернхарда «Холоднеча». Отож необхідно встановити статус болю в романах, виокремити повсякденні практики героїв як базу для формування естетичних концепцій тілесності, показати спільні та відмінні риси в естетиці больового досвіду героїв романів, експлікувати моделі естетики тілесності в модусі болю за романами К. Гамсуна «Голод» і Т. Бернхарда «Холоднеча».

Виклад основного матеріалу. Естетика тілесності, що пронизана больовим станом як онтологічно фундуєчим для суб'єкта, вибудовує світоглядні системи в романах норвезького письменника Кнута Гамсуна «Голод» (1890 р.) й австрійського письменника та драматурга Томаса Бернхарда «Холоднеча» (1963 р.). Арт-практики як форма діяльності та біль як онтологічна передумова існування є спільним місцем для героїв обох романів. Також персонажів об'єднує високий інтелектуальний розвиток і фінансова обмеженість. Герой Гамсуна – це молодий письменник, який через брак замовлень зuboжив до рівня закладання одягу в ломбард, втратив житла й неможливості щоденного харчування, тому його супроводжувало майже невгасиме почуття голоду. Тоді як герой Бернхарда – літній художник із достатнім для життя рівнем фінансів, якого переслідувало гіпертрофоване почуття холоднечі.

Онтологічно та антропологічно голод і холоднеча присутні в тілесності персонажів: конструюють світогляд, зумовлюють поведінкові моделі, забезпечують якісно новий рівень існування. Обидва персонажі існують у форматі страждання, коли фізичний біль виснажує психологічно, займає весь внутрішній світ суб'єкта, занурює його в стан, у якому емоційний фон є похідним від фізичного дискомфорту, а психологічний дисбаланс негативно впливає на соматіку. Проте така ненормованість активує продуктивне мислення, креативне бачення, забезпечує пік самоусвідомлення, стимулює несамовиті монологи та вчинки, що додають колориту обох романам і стають ілюстративним матеріалом для тези про суб'єкта як такого, що існує виключно у формі тілесності, в межах якої ліквідується дихотомія свідомості й тіла. Психоемоційна цілісність суб'єкта зумовлена саме болем, через який тіло й світогляд набувають нерозривного зв'язку. Підтвердження такого висновку знаходимо у Ф. Ніцше, який із власних тривалих больових нападів викристалізував конструктивну думку: «Тільки хвороба привела мене до розуму. Абсолютна ясність, прозорість, навіть надмірність духу <...> уживалися в мені не тільки з найглибшою фізіологічною слабкістю, але й з ексцесом почуття болю. Серед катування триденного безперервного головного болю <...> я мав ясність діалектика *par excellence*, дуже холоднокровно розмірковував про речі, для яких за більш здорових умов не знайшов би в собі достатньої витонченості та спокою, не знайшов би зухвалості скелелазів» [4].

Естетика тілесності, відповідно, постає як конструкт, орієнтований не тільки на візуалізацію внутрішнього світу через зовнішній, а на нерозривну цілісність, в якій зовнішнє так само важливе, як і внутрішнє, адже є його продовженням.

Проте чи однакові моделі поведінки можна простежити, спираючись на ідентично ненормовані тілесні стани? Відповідь на таке запитання буде негативною. Для роз'яснення варто виокремити низку повсякденних практик, які стануть каркасом поведінкової моделі кожного з персонажів: ставлення до природи, матеріальної культури, людей, своєї творчості, а також ставлення до життя й смерті.

Сприйняття природи є першим чітким показником відмінності між двома персонажами. Очіма героя К. Гамсуна мальовничо зображуються як урбаністичні пейзажі, так і паркові та лісові краєвиди. Зокрема, читаємо в романі: «Я сперся на підвіконня й подивився вдаль. Без сумніву, день буде ясний. Прийшла осінь, дивовижна, прохолодна пора, все змінюється, квітне, в'яне. На вулицях вже піднявся шум, він манить мене вийти з дому» [3]. Тобто голод не нівелює жагу до життя, а легалізує настанови, спрямовані на набуття чуттєвого досвіту, пошуки позитивних вражень, споглядання світу.

Ілюстративними є епізоди, коли через відсутність можливості сплатити за житло герой мав ночувати просто неба в лісі – через захопливі описи нічного лісу, вікових ялин, густих кущів формується сприйняття природи через категорію прекрасного. Також важливим є контактність із природою в щоденних практиках – бажання виходити на вулицю, бачити небо, сонце, відчувати пориви вітру, мокнути під дощем. Тобто суб'єкт зображено як частину природи.

Натомість у уста героя Т. Бернхарда вкладено авторську концепцію альтернативного погляду на природу Австрії. Всупереч традиційному позитивному зображенню буколических пейзажів своєї країни, Бернхард описав природу як джерело гнилої людства: «Люди завжди кажуть: гора впирається в небо, ніколи не скажуть: гора впирається в пекло... Все є пеклом. Небо й земля, земля й небо є пеклом. Розумієте? Тут одне пекло, що нагорі, що внизу! Ну й природно, ніщо ні в що не впирається. Ніякої грані нема» [1]. Головним у такій концепції природи є те, що вона виступає джерелом болю у світі: «Є певний больовий центр, з якого походить все... Цей центр болю – в центрі самої природи. Природа будується на багатьох центрах, але переважно на больовому. Він, як і інші центри природи, будується на надболі, він стоїть, можна сказати, на монументальному болю» [там само].

Погляд героя Бернхарда на природу деформований його свідомістю й реалізований тілесними практиками прогулянок лісом, який ставав для художника метафорою власного підсвідомого в негативному значенні – як чогось ганебного, страхітливого, джерелом темного боку особистості. Пригнічений стан, у якому герой перебував уже тривалий час, він сам називав «експедиціями в первісні ліси самотнього буття» [1]. Отож щоденні тривалі прогулянки лісом були мазохістським жестом вичерпання власних фізичних і психологічних сил, напруження травмованої ноги всупереч інстинкту самозбереження. Читаємо в романі опис художника під час таких прогулянок: «Він спирався на палку, якою сам себе підганяв, викликаючи асоціації з перегоном скота, але при цьому був і погоничом, й палкою, й забійною худобою водночас» [там само]. Тобто прогулянка ставала актом самозневажливого аналізу, під час якого входження в ліс було втіленням заглиблення у власне підсвідоме. Фізичний біль поставав каталізатором психологічного дискомфорту. Природа обрамлювала таке самознищення, поглиблюючи трагічність ситуації.

Ставлення обох героїв до світу матеріальної культури є ілюстрацією їхнього вміння отримувати насолоду від контакту з речами, уваги до предметів щоденного вжитку – меблів, столових приборів, книг, одягу тощо. Опис матеріального світу, в якому жив герой Гамсуна, здійснено в похмурих тонах: старі меблі дешевих кімнат, знебарвлені від часу шпалери, посірілі від пилу штори, скрипучі від старості половиці підлоги та ліжко. Перша зі згаданих у романі кімнат описана як «схожа на трухляву, огидну труну; тут не було ні гідного замка на дверях, ні пічки» [3]. Драматизм атмосфери посилювався частим присмерком і холодом через нестачу коштів на свічки та вугілля. Проте в описі інтер'єрів фігурували речі, які слугували маркерами вагомості матеріального світу для героя. Наприклад, рознервувавшись, герой сів у червоне крісло-гойдалку та заспокоювався – улюблене місце ставало чинником психологічного комфорту.

Натомість герой Бернхарда демонстрував нехтування матеріальною культурою. Речі слугували непомітним фоном, на якому розгорталася драма його особистості, й за допомогою яких реалізовувалися побутові потреби. Свідомість героя не виокремлювала якихось предметів із похмурого й трохлявого інтер'єру як приємні для ока, знакові, важливі або такі, що символізували затишок чи безпеку. Ілюстративним у цьому сенсі є опис героєм його піджака: «Мій артистичний піджак... – матеріалізований крах. Знімаючи його, я звільняюся від цього краху» [1]. Тобто семіотичне кодування предмета гардеробу мало негативний конотат, але герой продовжував його одягати. Знімання давало певне психологічне розвантаження, однак повернення до цього піджака було так само актом мазохізму, як і в ситуаціях із прогулянками лісом.

У ставленні до людей максимально чітко розкривається психологія обох героїв, через яку вимальовуються їхні естетико-антропологічні погляди. Молодий письменник у романі Гамсуна був орієнтований на людей, відчував потребу в спілкуванні, яке посідало одне з провідних місць в його ціннісній шкалі. Жага до спілкування супроводжувалася радикалізованим почуттям такту й порядності. Бажання не причинити шкоди, залишити по собі позитивні враження, зберегти репутацію порядної людини були основною мотивацією героя у взаєминах. Наприклад, усупереч голоду, герой повернув гроші, коли випадково в магазині йому дали решту за покупку, якої він не робив. Коли ж йому запропонували аванс за ще невидану статтю, він розцінив це як зловживання щодо редактора: «Здавалося, що любов'язність цього чоловіка безмежна, я не міг її не оцінити. Краще померти з голоду. Й я пішов» [3]. Фізіологічні потреби, відповідно, не заперечували, а посилювали етичні настанови письменника.

Однак, незважаючи на жагу до спілкування, письменник болісно сприймав естетичну недосконалість людини. Його пригнічувало чісь фізичне каліцтво. Наприклад, у героя пропав апетит, коли побачив жінку з одним зубом, що стирчав із рота. А каліка, який ніс якісь речі на плечах, стимулював до таких думок: «Я відчуваю як він поступово псує мій радісний настрій і разом із тим затьмарює чистий, прекрасний ранок своєю потворністю. Він був схожий на величезну скалічену комаху» [3].

Щодо стосунків із жінками поведінка героя так само демонструвала піднесений тон. В ідеалізованих тонах герой описував дівчину, в яку закохався: «Красива? Та вона прекрасна, спокусливо ніжна! Очі як оксамит! Руки наче яшма! Один її погляд спокушував мене, як поцілунок, коли вона кликала мене, її голос, як струмінь вина, п'янив душу... Вона, скажу я вам, небесне створіння, вона подібна до казки» [3].

Натомість очима художника в романі Бернхарда можна бачити етично та естетично відштовхуючі портрети. Яскравим прикладом служить опис господині готелю, що зраджувала чоловікові та годувала клієнтів собачим м'ясом. Загалом, характеристика героєм людей у місцевості, де розгорталася подія роману, така: «Люди тут далеко не з кращих... Вони доволі низькорослі. Немовлям затикають рота «горілчанним кляпом»... Плодять потвор. Атрофія мозку – звична справа... У більшості – вроджені каліцтва. Всі зачаті в п'яному угарі... Тяжкі побої та просто розпушта й розпушта щодо самої природи – звичайна річ... Скотина живе краще. Тут радіють свинячому приплоду, а не народженню дитини. Люди вмирають від виразки шлунку. Туберкульоз вганяє їх у таку зневіру, з якої вони вже не виходять... Я ще не бачив у цій місцевості жодної красивої людини» [1]. Отож моральна неповноцінність людства передавалася в романі через категорії потворного та ничого в антропологічних характеристиках і відображала ставлення суб'єкта роману до людей. Ця естетична позиція дає змогу здійснити зіставлення з кантіанською категорією піднесеного як захоплення спотвореними предметами, сма-

кування естетичної та етичної недосконалої. Підтвердженням такої тези є слова героя: «Скажу вам чисту правду: вишукане в людях завжди було мені гидким... Протягом всього життя в часом тону в простонародному брудному світі. Я завжди відчував себе його частиною... Коли був бідним, я був іще людиною, якій здавалося, що вона чогось варта, навіть якщо я жив у бруді й сам був брудним» [1].

Окремо варто навести пасаж, який ілюструє присутність жінок у житті художника: «Одного ранку, коли він дізнався про свою смертельну хворобу, він зачинив усе, що мало затвори, а наостанок зачинив двері за своєю хатньою робітницею. «Вона плакала, – згадував він... – Я не можу повернутися, навіть якщо хотів би: у мене все позаду... Насправді в мене ніколи нікого не було, окрім моєї хатньої робітниці. Я давно помер для всіх, окрім неї» [1]. З цих скупих слів про драму власного життя стає зрозумілим, що весь досвід спілкування художника з жінками зводився до стосунків зі служницею, без передачі почуттів, закоханості, причарованості.

Філософія творчості суб'єктів обох романів демонструє їхнє ставлення до власної діяльності на мистецькій ниві, а також рефлексію щодо феномена мистецтва загалом. Наприклад, герой роману К. Гамсуна був на стадії формування власного стилю й шукав роботу клерка або журналіста, де його письменницькі здібності були би затребувані. Письменництво мало для нього терапевтичний ефект, а стан, в якому він перебував під час роботи, радикально відрізнявся від буденного: «В мені наче джерело забило, одне слово тягне за собою інше... в голові в мене миготять репліки і події, я відчуваю себе абсолютно щасливим... Я сповнений усім цим, захоплений темою... Цей дивовижний стан триває, триває нескінченно довго» [3]. Бажання писати, нові задуми сюжетів, ідеї для статей і замальовок зумовлювали притуплення базового почуття голоду – тіло поступалося місцем свідомості. Психосоматична цілісність руйнувалася тим, що голод приглушував свій тиск за умов інтелектуальної роботи. Мистецтво, відповідно, ставало ліками від голоду. Підтвердження такого висновку знаходимо у словах героя: «Це повторювалося день у день: мені варто було пам'ятати про їжу, але я постійно забував» [3]. Певний час герой вбачав перспективу в такій діяльності, вважаючи, що письменництво може стати його професією, яка годуватиме й приносить славу: «Рідко приходив у зневіру від редакторської відмови. Я намагався переконати себе, що коли-небудь мені пощастить» [там само].

Творчість для героя роману Бернхарда була вже пройденим етапом. Упевненість у тому, що його життя, позбавлене сенсу, от-от обірветься, призвела до досить символічного акту: за сюжетом герой матеріалізував ідею смерті власного мистецтва шляхом спалення всіх своїх картин. На час розгортання подій всі думки й жести художника являли собою реквієм за творчим минулим. Про саме мистецтво герой висловлювався з позицій розчарування в його функціональності: «Художники, митці – ці діти мінливості, едемської безсоромності, улюбленці розпусти... Я не хочу більше мати справи з художниками і мистецтвом – величним мертвонародженням, найграндіознішим зі всіх викиднів» [1].

Ставлення героїв обох романів до життя й смерті чітко демонструють їхні загальні світоглядні позиції. Письменник із роману К. Гамсуна залишався життєлюбом протягом усього сюжету, а бажання мати прибуток змусило його залишити письменництво та найнятися юнгою на корабель. Таке рішення редукувало голод від онтологічного рівня до антропологічного, що зруйнувало цілісність суб'єкта, поставивши її під сумнів. Легалізація психофізіологічної цілісності через модус болю легалізувала вітальність як домінуючу складову в структурі суб'єкта.

Натомість персонаж роману «Холоднеча» ненавидів життя, все живе й себе зокрема. Акт суїциду був для нього впорядкуванням стосунків зі смертю: «Смерть – звільнення від усього, перш за все – від мене самого» [1]. Добровільний відхід від життя ставав апофеозом естетики тілесного болю: стражденне життя завершувалося насильницькою смертю. Однак психосоматичну цілісність було збережено лише через мортальність.

Тож естетика тілесності в модусі болю за романом Гамсуна не набуває цілісності, але має прагматичний потенціал, адже забезпечує життєву стратегію самовдосконалення. Тоді як модель, запропонована Бернхардом, є герметично цілісною, але деструктивною для її носія. Модифікація тілесності в парадигмі болю активізувала заперечення суб'єктом базових екзистенційних настанов.

Висновки з дослідження й перспективи подальших пошуків. Встановлено статус болю в романах як онтологічний і такий, що є чинником формування свідомості. Домінування голоду (Гамсун) і холоднечі (Бернхард) робить існування героїв максимально усвідомленим і забезпечує психоемоційну цілісність. Як базу для формування естетичних концепцій тілесності в романах виокремлено низку складових культури повсякденності, які показали естетику больових досвідів героїв романів як діаметрально протилежну одна одній. Естетика тілесності в режимі голоду (Гамсун) продемонструвала тілесні практики налаштованості на життя, комунікацію, творчість і контактність із природою. Тілесні практики за моделлю, зумовленою холоднечею (Бернхард), постали як орієнтовані на смерть, відлюдництво, бездіяльність і конфронтацію з природою. Експлікація моделей естетики тілесності в модусі болю за романами показала, що естетичні моделі лягли в основу етичних парадигм героїв і зумовили два різні світогляди – орієнтований на життя (Гамсун) і такий, що відторгнув життя (Бернхард). З якими філософськими концепціями припустимо порівнювати літературні моделі тілесності в модусі болю та набуття цими моделями продовження в літературі й філософії є перспективним напрямом для подальших досліджень за цією темою.

Список використаної літератури

1. Бернхард Т. Стужа. URL: <http://www.rulit.me/books/stuzha-read-267043-1.html> (дата звернення: 17.08.2018).
2. Галуцьких І. Еротизм та мортальність людського тіла в текстовому відображенні художньої тілесності в англійській літературі постмодернізму. Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: «Філологія. Мовознавство». 2015. Т.253. Вип. 241. С. 31–35.
3. Гамсун К. Голод. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=36118&p=1 (дата звернення: 17.08.2018).
4. Ницше Ф. Ессе homo, как становятся самим собой. URL: http://www.lib.ru/NICSHE/esse_homo.txt (дата звернення: 17.08.2018).
5. Попова О. Телесность в модусах боли, страдания, смерти: биоэтический ракурс. Философская антропология. 2015. Т. 1. № 2. С. 146–164.
6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ad Marginem, 1999. 479 с.

**CORPOREITY ESTHETICS IN THE MODE OF PAIN
(IN NOVELS BY KNUT HAMSUN “HUNGER”
AND THOMAS BERNHARD “FROST”)**

Nataliia Sholukho

*Kharkiv State Academy of Culture,
Faculty of Management and Business,
Department of Philosophy and Political Science
Bursatsky descent, 4, 61057, Kharkiv, Ukraine*

The pain is considered to be a prerequisite for the formation of the esthetic corporeity models in novels by Knut Hamsun “Hunger” and Thomas Bernhard “Frost”. The esthetic corporeity in the mode of hunger maintenance was the dynamic of subject and a thirst to life. The mode of frost predetermined the eschatological outlook. The esthetic corporeity in the mode of pain is shown to be a mechanism of fitting the subject to everyday life.

Key words: pain, corporeity esthetics, everyday life, subject, creativity.

УДК 32.329

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ГІПЕРРЕФЛЕКСІЯ: СОЦІАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ТРАВМАТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Ярослава Яковлєва

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Історичне знання схильне до ідеологічного спотворення. Минуло 33 роки з дня трагічної аварії на Чорнобильській АЕС, але досі ми не знаємо достеменної правди про події та наслідки квітня 1986 року. Стаття про «чорнобильську» культурну травму, комеморацію історії, глорифікацію трагедії та віктимний патріотизм у контексті історичної пам'яті українців.

Ключові слова: Чорнобильська трагедія, «місце пам'яті», культурна травма, соціальна пам'ять, комеморальна історія, «суспільство ризику».

Чорнобильський «інцидент» породив унікальне середовище для наукових, культурних і філософських експериментів. Аварія на Чорнобильській АЕС протягом континуального періоду вважається синкретичним чинником завершення ХХ століття. Вона не тільки раз і назавжди поклала кінець ідіолатрії сили «мирного атома», але й стала тим когнітивним дисонансом, що призвів до розпаду тоталітарного СРСР.

Крім того, цей техногенний колапс, як і відкрита ним сила впливу радіації, створили найбільш радикальний прецедент трагедії людського існування. Сама словосполучка «чорнобильська трагедія» стала номінальною, аксеологічним висловлюванням, в якому відобразилось глибинне переживання людиною своєї кінцівки.

Набувши культурного «образу» та величезної кількості семіотичних інтерпретацій, ставши символом епохи та національним аспектом пам'яті, Чорнобильська аварія, на думку німецького історика Анни-Вероніки Вендланд, активно входить до національного нарративу українського етносу. Дослідник відстоює позицію, що Україні, як фактичній «батьківщині» Чорнобильської аварії, найпростіше ввести цю історичну подію до своєї національної історії.

Феномен чорнобильського питання в Україні, на її погляд, полягає в тому, що в глобальному розумінні зруйнований вибухом 4-ий блок ЧАЕС став емблемою руїни й кінця ХХ століття, своєрідною скарифікацією загальносвітової екології та історії, тоді як сама постчорнобильська доба в національній історії України стала початком державного піднесення [2, с. 158].

Іншою характерною рисою чорнобильського нарративу в Україні є те, що пам'ять про аварію на ЧАЕС щорічно виливається у своєрідній ритуалізованій формі «ювілейних дат». І тут Чорнобиль, за словами Вендланд, відіграє функціональну роль «національної трагедії» другої половини ХХ століття, так само як Голодомор і жахіття Другої світової війни відіграють таку роль для першої його половини. У цій функції Чорнобиль відіграє екс-посттелеологічну роль каталізатора: цю подію можна тлумачити як катастрофу радянської системи та передвісницю розпаду СРСР або ж як імпульс до масової мобілізації проти урядової політики втаємничення, замовчування й залякування, який, щоправда, спрацював із запізненням, проте розвинувся до рівня національного руху – «from Chernobyl to sovereignty».

Зі здобуттям незалежності Україна не лише отримала загальний соціально-політичний дисбаланс, але й потрапила у межі так званої духовної кризи нації. Українцям, як багатьом іншим пострадянським народам, довелося творити державу у стані розрухи ідеологічних цінностей СРСР, правомірна руйнація яких спричинила алогізм надбання нового національно-духовного тла, що потребувала формування нових моральних пріоритетів нації. Передусім, прояв таких процесів призвів до нагальної актуалізації історичної науки в Україні та культурного новоутворення національно-українського нарративу.

Логічною реакцією вже «пострадянської» наукової спільноти на ситуацію, яка склалася в межах нового українського простору, було очевидне долучення своїх наукових кіл до загальних тенденцій європейської культурологічної та історичної думки, котра ще з початку 1980-х років відкрито фокусувала свою увагу на концептуалізації пам'яттєвого дискурсу історії та кристалізації ідей так званих «студій пам'яті». Українська національна історія, як і сама історична наука, викривлена «радянським» періодом, неймовірно вдало підпадала під ракурс західного «пам'яттєвого буму» «ери комеморації». Тож завдяки посиленій роботі новітніх україністичних шкіл історичне культурне тло України як незалежної держави стало активно соціалізуватись, набувати національно-ментального характеру та виокремлюватись у певний гуманістичний ідентифікаційний вимір наукового знання.

Відтепер провідною та єдальною категорією історії стає «пам'ять», дискусії про яку швидко оминули межі лише академічної спільноти та вийшли на широкі простори суспільного життя.

Понині Чорнобильська аварія й «зона відчуження» усталено асоціюються зі ставленням українців до радіації. Показовим є також те, що зазвичай Чорнобильську аварію та чорнобильську «зону відчуження» ототожнюють як нероздільне ціле, як причину та її наслідок, котрі ведуть до єдиного культурно-історичного результату. Чи є таке бачення доцільним чи ні – питання й досі відкрите, але, на нашу думку, розділення цих нововикникень в історії України варто розглядати окремо. Саме тому вважається, що ця аварія стала подією планетарного значення, однак не тільки завдяки сукупності всіх своїх безпрецедентних наслідків – технологічних, ядерно-радіологічних, медичних, екологічних, але й через своє есхатологічне, футурологічне значення.

Говорячи про культурологічний аналіз феномена Чорнобильської аварії та чорнобильської «зони відчуження», ми вважаємо, що саме семіотичний підхід є найбільш раціональним для подібної інтерпретації проблемного кола питань, котрі виникають у контексті постчорнобильського простору, бо, завдячуючи, власне, потужним процесам переосмислення та образотворення Чорнобильської трагедії в межах української й світової культури, які спостерігались у хронологічному співвідношенні останньої чверті років, це соціо-історичне явище набуло ряду філософо-мистецьких канонізованих семіотичних ознак, а фактична чорнобильська «зона відчуження» у свою чергу сама по собі вже стала семіотичним знаком, утворивши повноцінну, нову «знакову систему» в глобальному значенні.

Після вибуху 4-ого енергоблоку на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року в українській мові, наприклад, найбільш вживаними (у чорнобильському контексті) стають такі поняттєві одиниці, як «чорнобильці», «ліквідатори», «радіація», «рентген», «зона відчуження», «самосели» тощо.

Авжеж, ці мовні одиниці переважно не є нововведеннями. Однак спільними та головними для них рисами стали їхні нові семантичні означення та розуміння. Наприклад, слово «ліквідатор» починає стійко асоціюватись із відвагою та сміливістю вчинків тих, хто проводив дезрадіаційні роботи на території навколо Чорнобильської АЕС; відтепер «ліквідатор» є синонімом слова «герой». У свою чергу слово «чорнобильці» нині трактується

лише у своєму звуженому сенсі та безпосередньо ототожнюється із переселенцями із «30-км зони»; «чорнобильець» є синонімом слова «жертва» («постраждалий»).

Дійсним мовним і геокультурним нововведенням стало впровадження до українського дискурсу словосполучення «зона відчуження». Семантично воно набуло ознак й асоціацій із «катастрофою», «екологічним лихом», «зоною», «смертю», «покинутістю», «болем», «жахом», «холодом», «руїною», в певному сенсі – «відродженням» тощо. Семіотично найчастіше «зона відчуження» символізує розпад, чи то пак злам Радянського Союзу, кінець «холодної війни», «смерть мирного атома», завершення ХХ століття й доби індустріалізації, початок постмодернізму в Україні тощо.

У загальному семіотичному контексті «зона відчуження» й понині має образне навантаження категорій трагедії, катастрофи, катаклізму, війни, національного (глобального) лиха, людського нещастя, боротьби за виживання, «чужості», котрих вона набула в процесі переосмислення Чорнобильської аварії світовою спільнотою.

Тим паче, що сама ситуація порушення культурної цілісності та розриву органічного зв'язку людини з природними підставами життя інтерпретується культурологами як ситуація відчуження. *Відчуження* – це процес перетворення різних форм людської діяльності та її результатів у самостійну силу, панівну над нею та ворожу їй. Відчуження – це механізм, пов'язаний із низкою проявів, а саме безсиллям особистості перед зовнішніми силами життя, уявленням про абсурдність існування, втратою людьми взаємних зобов'язань щодо дотримання соціального порядку, а також запереченням панівної системи цінностей, відчуттям самотності, виключенням людини з громадських зв'язків, втратою індивідом свого «я», руйнуванням автентичності особистості.

Повертаючись до ідей «*нвої історії*», сфокусуємо свою увагу на інсайті чорнобильської «зони відчуження» як «*місця пам'яті*». Термін «*lieu de mémoire*» («*місце пам'яті*»), запропонований французьким істориком П'єром Нора, означає, перш за все, «те, що залишилось»; це крайня форма комеморативної свідомості, яка сама викликає історію, оскільки не знає її [3, с. 22]. Тобто «місцем пам'яті» можуть бути пам'ятники, історичні особистості, інститути, або – як у нашому випадку – події. Наприклад, Нора говорить про «місця пам'яті», тобто ті реальні місця, де відбувалися ті чи інші історичні події. Одним із таких місць пам'яті в Україні є «зона відчуження», на території якої трапився вибух 4-ого енергоблоку ЧАЕС у квітні 1986 року.

Отже, вибух на 4-ому енергоблоці Чорнобильської АЕС став історично-культурним й інформаційно-психологічним шоком для світової спільноти.

Показово, що процес психосоціальної адаптації людей до звістки й наслідків цих трагічних подій відбувався під впливом представників наукової інтелігенції. Затребуваність теми Чорнобильської аварії визначається тенденціями розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання, проблеми якого знайшли відображення у фундаментальних філософських концепціях й етнософічних особливостях історичного мислення пострадянського культурного регіону. Проблематика дослідження обумовлена трьома віхами буденних реалій українського простору: сучасними завданнями національного відродження України, що передбачає філософське осмислення історії загалом; кризою континуумального співіснування нашої держави з Чорнобильською «зоною відчуження» як іміджевим «місцем пам'яті»; унікальністю історико-культурного досвіду, отриманого українським народом внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Екологічне та історичне самовизначення Чорнобильської аварії як транснаціональної трагедії призвело до постановки міждисциплінарної проблематики пізнання причин і наслідків цієї катастрофи, серед яких помітно виокремилась проблема розуміння значу-

щості «антропоморфного впливу» як чинника, що виражає ставлення людини до граничних із нею екосистем і глобальних проблем існування Землі загалом. Отже, культурне переосмислення Чорнобильської трагедії кінця XX століття (підсумок якого пропонується дослідником розглядати як певний соціально-культурний феномен), насамперед, сформувало принципово нову соціально-екологічну орієнтацію проблематики наукових пошуків, відповідно, відкривши перспективи її розвитку в аспекті соціальної антропології та філософії культури.

З іншого боку, взаємозв'язок філософського й історичного знання в питаннях розуміння сутності Чорнобильської аварії стали пріоритетними для процесу утворення унікального семіотично-ментального «чорнобильського простору», віднедавна відкритого для культурологічної інтерпретації, що само по собі породжує можливість «чорнобильського дискурсу».

Отже, у соціально-філософському контексті розгляд питання вагомості факту Чорнобильської аварії в процесі формування сучасної української ідентичності неодмінно необхідно починати з понять «культурної травми», яка завжди має певну передісторію, що підсилює її актуалізацію, а також «соціальної пам'яті», яка завжди має певний соціальний фон, адаптований під потреби ментальності носія.

Культурна травма, перенесена в пострадянські роки, що, у свою чергу, для України також стали постчорнобильськими, породила посттравматичні феномени, появу яких можна розглядати як окрему стадію процесу адаптації українців до наслідків аварії на ЧАЕС. Вони виступили у вигляді рефлексії подій, що відбулися, і змін у соціальній ідентичності, змінених структурі ціннісних орієнтацій, детально вивчених у вітчизняній соціальній філософії.

Сьогодні можна виділити два основні аспекти кризи соціальної ідентичності українців XXI століття: перший – «криза втрати», що виник унаслідок Чорнобильської аварії, і другий – «криза входження», природно пов'язаний із розпадом СРСР. Названі «кризи» безпосередньо соціально залежні від культурних гіперрефлексій на глобальну трансформацію світової історії, що завершують період тотальності своєї комеморації та меморалізації.

Перші симптоми «чорнобильської травми» у сфері соціальної структури проявилися в порушенні раніше усталених соціальних зв'язків. Змінена «постчорнобильська» структура суспільства та нові «пострадянські» економічні відносини «застали зненацька» більшу частину населення України, повністю перевернули звичну стратифікацію суспільства. Виникли нові впливові соціальні групи автоматично впровадили принцип «травмуючої історії» в усі сфери культурної адаптації до традицій нового соціуму, який, у свою чергу, став володарем трансформованої, травмованої соціальної пам'яті.

Важливо зауважити також те, що саме поняття культурної травми, введене Петером Штомпкою, було розроблено ним як поняття, яке саме по собі соціологічне. Під культурною травмою він розуміє стан напруги, пов'язаний із соціальними змінами, пережитими групою або цілим суспільством. Соціальна зміна, пов'язана з травматичними подіями, характеризується ознаками несподіванки, екзогенності, радикальності та сприймається як щось шокує, відразливе [5, с. 8].

Відповідно, під час такого розгляду співвіднесення феномена «чорнобильської» культурної травми з близькими йому за змістом феноменами заслуговує на окрему увагу. Необхідно, з одного боку, зіставити феномен культурної травми з такими поняттями, як психічна травма, посттравматичний стрес, віктимізація, тобто явищами, вже глибоко вивченими в психології; а з іншого боку, з такими поняттями, як «місце пам'яті», ревіталізація, культурний шок, тобто явищами, актуальними для кроскультурного контексту соціальної філософії та культурології.

Незважаючи на практично піввіковий часовий проміжок, топос пам'яті про аварію на Чорнобильській АЕС не втрачає своєї актуальності. Але, що характерно, донині українці по-різному сприймають контекст і значимість подій квітня 1986 року – навіть ті, хто безпосередньо є «живим носієм» соціальної пам'яті про аварію – ліквідатори, чорнобильці, історики, – не дійшли згоди й універсального комеморального розуміння суті Чорнобильської трагедії.

Соціальна пам'ять про Чорнобиль як категорія українських гуманітариських пошуків пройшла довгий шлях концептуалізації, що супроводжувався кардинальними історико-культурними та екологічно-економічними зрушеннями в Україні, котрі зазнали змін від різкого «входження» інформаційного плюралізму та активної реновації ментально-психологічних взаємозв'язків уже у глобальному дискурсі незалежних країн.

Отож річ не в тому, що «чорнобильське» минуле перестає бути актуальним елементом сучасного соціального ландшафту української культури, а в тому, що в останні роки мнемонічна гіперрефлексія пам'яті про Чорнобильську аварію дедалі більше перегукується з посиленням акцентуванням на темі глобального екологічно-політичного потрясіння, а не на лінії глорифікації національного культурно-травматичного досвіду загалом.

Звісно, героїчну складову «чорнобильського питання» неможливо применшити, проте варто зауважити, що до ліквідації була аварія, якій передувала «холодна війна» та складна історико-політична ситуація, і, зрештою, неймовірно складний науково-технічний експеримент, тобто повноцінний історико-цивілізаційний період розвитку людства у XX столітті. Тому досить природно, що з плином часу – особливо якщо взяти до уваги те, що XXI століття стає преміальним часом для розвитку штучного інтелекту та сфери ІТ, – історична «перемога людини над силою вивільненого атома» у 1980-х поступово нівелюється перед глобальною імплементацією ідеї «перемоги людини на космічних теренах».

Ця тенденція свідчить про те, що з появою Інтернет-ресурсу та новітніх технологій соціальна пам'ять у загальному розумінні втрачає свою статичність і стає рухомию і динамічно мінливим явищем, котре цілком логічно досліджувати в контексті національних соціально-політичних процесів, що протікають у глобальних умовах суспільства ризику.

Суттєво, що вже на початку 90-х років XX століття Ульріх Бек діагностував, що соціальні та економічні процеси непомітно втратили свою результативність – замість виробництва суспільних благ вони стали створювати ризики. Неможливість бути усуненим зі сфери ризику, не випробувувати на собі негативні наслідки вже запущених чужою волею процесів дала змогу німецькому філософу і соціологу проголосити настання «суспільства ризику» [1, с. 46]. У соціально-філософському аспекті сутнісними сьогоденними характеристиками такого типу соціального устрою є, з одного боку, нездатність суспільства змінити характер сформованих процесів відтворення соціального, а з іншого – прагнення закласти в оцінку ефективності цих процесів потенційні ризики й домогтися їх мінімізації.

Зрозуміло, що значною мірою глобалізація ризиків, що ставить будь-яке суспільство незалежно від його розвитку в певні рамки постійних загроз, не тільки вимагає інституційної космополітизації, але й змушує до формування нових форм мислення, створює глобальний світогляд, адаптований до різноманітних національних ідентичностей. При цьому цілком природно, що такий світогляд стикається з усвідомленим прагненням як окремих індивідів, так і цілих спільнот, котрі тяжіють до збереження існуючої соціальної ідентичності. Отже, можна констатувати, що «суспільство ризику» діагностують концептуальні зміни характеру самої людської цивілізації, в якій будь-яке явище являє собою потенційну загрозу, а минуле, як і раніше, залишається найважливішим джерелом легітимації соціальних інститутів, котрі спираються на поняття історичного пріоритету, даючи змогу вважати соціальну пам'ять невід'ємним елементом сучасного соціального устрою.

Крім того, одним із ціннісних векторів соціальної пам'яті в сучасній епосі стає функціонування національних ідентифікаційних ризиків як джерела комерціалізованих образів. Образи минулого стають товаром, вимірюються категорією корисності. Це говорить про те, що глобалізація мнемонічної діяльності за допомогою телебачення, електронної мережі та інших технічних засобів призводить до репродукції соціальної пам'яті у світовому масштабі.

Отже, від соціальної пам'яті масову свідомість вирізняє не відповідність історичній дійсності, а вміння розважати споживача, пропонуючи йому минуле як упізнаваний товар. У подібних умовах зникає дилема справжньої та фальшивої соціальної пам'яті, яка гостро стояла для М. Гальбакса, який прагнув очистити пам'ять від суб'єктивних нашарувань і зробити її верифікованим науковим джерелом, а проблема вибору того чи іншого типу пам'яті стає справою інтерпретації історичних подій у контексті максимальної зручності для сучасного стану справ [4, с. 13].

Обсяг знань про минуле, їх поширеність, ступінь інтересу сучасного світу до минулого свідчать про наявність у людині та суспільстві глибокого інстинкту, прагнення, незважаючи на руйнування, зберегти принаймні можливість історичного континууму. У цьому плані до минулого однак всі держави, політичні партії та окремі особистості. Така вірність справі збереження творинь минулого ще ніколи не була настільки загальною та очевидною як сьогодні. «Європа стає чимось на зразок великого музею історії західної людини, що володіє симптомом волі до збереження» [6, с. 361].

У контексті переосмислення Чорнобильської аварії труднощі, які переживає нині українська національна соціальна пам'ять, викликані не тільки зовнішніми натиском із боку глобальних тенденцій світового розвитку, але й певним дискомфортом, котрий виник у процесі самоідентифікації з національною спільністю – багато в чому через те, що соціальна пам'ять унаслідок бурхливих подій останнього чверті століття виявилася заплямованою фактами, які потребують швидше забуття, ніж свідомого запам'ятовування.

Під ідентифікаційними ризиками розуміються потенційні загрози існуванню певної соціальної групи, що викликаються створенням або підтриманням соціальної пам'яті, що провокує конфлікти з іншими соціальними групами. Отож, говорячи про вагомий факт Чорнобильської аварії на тлі формування української національної історії, треба визнати те, що для сучасної історико-державницької моделі України чорнобильська культурно-ментальна гіперрефлексія стала ідентифікаційною основою для формування фундаментальних шаблів соціальної пам'яті українців у контексті ревіталізації державної культури та комеморалізації національної історії. Однак віктимізований досвід аварії на ЧАЕС у 1986 році став домінантним комплексом ідентифікаційних ризиків постмодерної самоідентифікації пострадянської генерації українців, котрий постійно трансформує співвідношення «Україна – Чорнобиль».

Підсумовуючи, треба зазначити, що становлення української соціальної мнемологічної традиції безпосередньо залежить від гіперрефлексії українського соціуму на травматичні наслідки пострадянської доби. Проте, беручи до уваги наявність культурно-філософського феномена «30-км зони», а також «культурної травми» Чорнобилю на тлі української історії, котрі стали прямою підставою входження українського контексту до глобальної парадигми «суспільства ризику» та стали первинним підґрунтям для виокремлення тематики «мнемонічної культури» в Україні, створивши умови для філософсько-антропологічних досліджень «пам'яттєвого дискурсу» в пострадянському регіоні загалом, можемо констатувати, що Чорнобильська аварія створила соціально-філософський фундамент для розвитку напряму української «індустрії пам'яті», на базі якої активно розвиваються мистецька та туристична індустрія країни.

Список використаної літератури

1. Бек У. Общество риска. На пути к новому модерну. М., 2000. С. 46.
2. Вендланд А.-В. Повернення до Чорнобилю. Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис. 2011. № 18. С. 151–187.
3. Нора П. Всемирное торжество памяти. Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3. С. 206–207.
4. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. М.: «Новое издательство», 2007. С. 13–14.
5. Штомпка П. Социальное изменение как травма. Социологические исследования. 2001. № 1. С. 6–16.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 361–362.

**CHERNOBYL HYPERREFLEXIA:
SOCIAL MEMORY IN THE CONTEXT OF THE TRAUMATIC HISTORY****Yaroslava Yakovlieva**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Historical knowledge is prone to ideological distortion. It's been 33 years since the tragic accident at the Chernobyl nuclear power plant, but we still do not know the true truth about the events and consequences of April 1986. This article is about the Chernobyl's "cultural trauma", comemorial of history, the glorification of the tragedy and victim patriotism in the context of the historical memory of Ukrainians.

Key words: Chernobyl tragedy, "place of memory", cultural trauma, collective memories, history commemoration, "society of risk".

УДК 1(091):141

ГНОСЕОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ УТОПІЙ

Надія Ярема

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
філософський факультет, кафедра філософії та соціології
вул. Шевченка 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна*

У статті визначено гносеологічну цінність утопій на основі розгляду основних типів утопії. Розгляд цієї тематики зумовлений значним інтересом і поверненням у суспільній свідомості до утопічних конструювань, намаганнями реабілітувати утопію та виявити її прогностичний і конструктивний потенціал.

Ключові слова: утопія, антиутопія, соціальний лад, соціальна утопія, ідеальне суспільство, «фабрики утопій».

Утопія як феномен філософсько-соціологічної думки виступає одним із варіантів пошуку шляхів удосконалення світу, є спробою втілення певних суспільних ідеалів у життя. У вітчизняній науковій думці дослідженням утопії як феномена європейської культури у філософсько-антропологічному розрізі займається дослідник Петрушенко Оксана Петрівна. Розглядаючи поняття утопії у філософсько-культурологічному контексті, вона робить висновок про те, що утопія є явищем багатовимірним, багатогранним і пов'язаним із досить великою кількістю аспектів суспільного буття [8, с. 656]. Досить виразною особливістю утопії виділяється те, що картини досконалого стану суспільства та людини були надзвичайно ідеалізованими; досить часто прямо засвідчувалось, що описаний у певному утопічному творі стан речей – це, безумовно, найкращий із того, про що можуть мріяти люди, проте він нереальний і нездійснений.

Термін «утопія» часто на буденному рівні, у дискусіях, під час обмірковування та планування певної діяльності розглядається та оцінюється як щось зайве, непотрібне, недоречне, коли йдеться про змалювання та окреслення втіленого у дійсність певного ідеалу. Якщо той чи інший проект під час обговорення назвали утопічним – значить він безглуздий і недоцільний, неполадний. Він не стосується реального ходу історії, вирішення практичних проблем, наявного людського буття. Проте, як зазначає О.П. Петрушенко, історичний досвід показує, що утворення суспільної думки та культури не бувають однозначно зайвими та надлишковими [4, с. 65]. Утопічні ідеї породжуються певними соціальними потребами, обставинами й надалі відіграють свою роль у житті як суспільства та соціальної групи, так і окремої людини.

Люди завжди мріяли про гармонію, порядок, красу, достаток, досконалість. Думки про ідеальне суспільство, якому б усі ці риси були притаманні, вони прагнули втілити у своїх фантастичних проектах. І таке суспільство уявлялося досить строкато і по-різному. Укладач «Каталогу утопій» В.В. Святловський писав: «...число відомих нині творів типу «утопій» доходить майже до двох тисяч...» [10, с. 35].

Дослідник О.П. Петрушенко так визначає утопію: «це жанр літературних і соціально-гуманістичних творів, а також тип свідомості, що протиставляє належний, омріяний чи бажаний стан речей у суспільстві, державі, соціумі наочній реальності, наголошуючи на безумовній перевазі першого над другим» [3, с. 68].

Коли йдеться про значення терміна «утопія», важливо підкреслити, що сьогодні він уживається переважно у трьох найбільш усталених значеннях. По-перше, це позначення певного культурно-історичного феномена, а саме – фіксованих у різний спосіб уявлень про досконале, належне, довершене суспільство. По-друге, утопією називають ті плани та проекти, які не можуть бути втіленими у дійсність. По-третє, терміном «утопія» позначають також будь-які ідеї, думки або уявлення, які занадто далеко відриваються від дійсності або не узгоджуються із реальним станом речей. За всієї, як інколи видається, наближеності наведених тут значень, вони все ж не є тотожними, хоча, поза сумнівом, постають лише різними сторонами утопічних уявлень про суспільство. Певною мірою кожне з цих значень набуло відносно самостійного змісту. Коли ми маємо справу із проектами ідеального суспільства (або держави), то до них можуть бути застосовані всі три значення терміна «утопія», проте можна говорити і про утопічність певних інженерних рішень (у другому значенні) та про утопічність деяких наукових гіпотез (у третьому значенні) [3, с. 67].

Російський учений Е.С. Долгіна, осмислюючи термін «утопія» у світовій літературі в межах дослідження російської літературної утопії, зазначає неможливість однозначного трактування терміна «утопія». Висловлює припущення, що неможливість спроб формулювання завершеного та чіткого визначення утопії пов'язана найперше з тим, що воно ефемерне і чітко не окреслене, а звідси неможливо його чітко визначити та сформулювати [2, с. 2].

Неоднозначність трактувань, на думку дослідника утопії Е.Я. Баталова, пов'язана також зі спробами осмислення цього поняття на основі різних методологій, коли за основу беруться то генетичні особливості утопії, то її соціальні функції, то структурні особливості та формальні ознаки. Отож Е.Я. Баталов доходить висновку, що «в сучасній соціології та філософії відсутня загально визнана концепція утопії, а її генеза, структура та функції, як і раніше, залишаються предметом дискусій» [1, с. 12].

Характер утопічних творів, їхній зміст, структура тексту та позиція авторів приводять до висновку про багатоманітність утопій, про наявність різних видів утопічних творів. Відповідно, вивчення та аналіз утопії як такої вимагає виділення та окреслення хоча б найважливіших видів утопії, які були створені у минулому та продовжують існувати й створюватись сьогодні.

Розповсюдженням і широковживаним є лінгвістичний (етимологічний) аналіз терміна «утопія», який дає змогу етимологічно урізноманітнити його значення. Термін «утопія», запроваджений, як відомо, Т. Мором, і саме цей автор пропонує неоднозначне прочитання та трактування цього терміна: утопія, тобто неіснуюча країна; удепотія – країна, існування якої абсолютно неможливе; евтопія – щаслива, блаженна країна. Поява негативних утопій призводить до розширення переліку термінів-назв: з'являються терміни какотопія (грец. какос – поганий, топос – місце), дистопія (лат. дис – не, грец. топос – місце), антиутопія (грец. «анти» вказує на протилежність) – щось протилежне утопії, контрutoпія, яку деякі автори трактують як окремий напрям утопічної думки [9, с. 64].

Те, що зображує позитивна утопія, хоча й не існує у реальному житті, сприймається та оцінюється із схваленням як такий соціальний проект, що може людину зацікавити, привернути її увагу, запропонувати замислитись над соціальною та антропологічною проблематикою, змусити сказати щось на зразок «Так, це було б добре», вплинути на подальшу суспільну діяльність або на організацію власного життя. Крім того, така утопія пов'язана з принципово позитивним світосприйняттям, з вірою у те, що, хоча в реальному житті й спостерігаються певні негативні та навіть жахливі соціальні явища, життя хоча б у правильній думці можливо організувати так, щоб воно було щасливим, справедливим, людяним [6, с. 323].

Антиутопія покликана загострити певну соціальну ситуацію, викликати відразу до неї, запропонувати читачеві однозначно негативний висновок чи наслідок щодо певних соціальних явищ і процесів. У межах антиутопії життя виглядає як безвихідне, гнітюче, і найбільше, на що може сподіватися людина, – це фізично вціліти у межах цього соціуму або втекти від нього. Тут думки не спрямовуються на сподівання чи можливість бодай уявної реорганізації соціуму, на зміну існуючої системи влади та на зміну стереотипів мислення, що домінують у зображуваному суспільстві. Найголовнішим здобутком антиутопії, за словами О.П. Петрушенко, є те, що «антиутопія описує прояви суспільної психології та суспільної свідомості загалом, які пов'язані із певними соціальними стереотипами і не піддаються деструкції або зміні через пояснення окремої людини» [6, с. 327]. Окрема людина може переконати лише іншу окрему людину (і то часто з ризиком для власного життя), але змінити систему вона не може в принципі. Антиутопії притаманне світосприйняття песимістичне, присмеркове, без сподівання на райдужні перспективи.

Отже, соціальну утопію можна визначити як такий образ суспільства, що постає результатом – позитивним чи негативним – спроб організувати його розумно, раціонально та справедливо як для всіх членів суспільства, так і для суспільства загалом. У випадку позитивної утопії розумність і справедливість розглядаються виключно позитивними для людини та суспільства, у випадку ж негативної, навпаки, як найбільша для них загроза. Варто особливо підкреслити, що соціальна утопія, на відміну від політичної (або державницької), цікавиться не управлінням, не законодавчою чи виборчою системами, а облаштуванням приватного життя людей – їхнім житлом, способом життя, діяльністю, дозволями, сімейними стосунками. У соціальних утопіях часто фігурують поняття, які складно визначити через об'єктивні критерії, а тому можна їх трактувати як досить суб'єктивні та аксіологічні: йдеться про «справедливо – не справедливо», «розумно – не розумно», «добре – погано». Навіть якщо намагатися знайти об'єктивні критерії для визначення цих понять, різні історичні епохи та різні автори можуть пропонувати різні критерії для їх тлумачення. Наприклад, «справедливим може бути визнане як те, що сприяє укріпленню спільноти (суспільства загалом, певної соціальної групи), так і те, що відповідає інтересам окремої людини (навіть якщо вся спільнота при цьому щось втрачає)» [8, с. 658].

Формування певних уявлень і поглядів щодо належного способу життя в суспільстві може відбуватися як на основі теоретичних міркувань і вивчення спеціальної літератури, так і внаслідок спостережень на рівні буденного, повсякденного життя. Тому соціальна утопія існує на двох рівнях – як народна утопія і як авторська, тобто внутрішня класифікація соціальних утопій здійснюється за авторством, за творцем.

Народна утопія відображала та виражала уявлення народу про справедливе або блаженне суспільство. При цьому народна утопія не спиралася ні на теоретичні міркування, ні на концептуальне конструювання. Вона виходила з традицій і соціально-політичних мрій і марень певної соціально-політичної групи, певного етносу, певної релігії, певної культури щодо належного існування та взаємовідносин людей у суспільстві. Ці утопії апелюють до побутових подробиць із життя окремої людини [8, с. 656].

Інший напрям соціальної утопії, що належить до запропонованої класифікації, – це авторська утопія. Сюди варто зарахувати ті утопії, які були створені окремими авторами. Більшість літературних і публіцистичних утопічних творів потрапляють саме в цю групу.

На межі XIX і XX століть відбувається посилення інтересу до соціальної утопії. Це виражається, по-перше, в активному дослідженні текстів утопій, що були написані в попередні епохи, та в аналізі їх змісту, а по-друге, починається дослідження ролі та місця соціальних утопій у суспільному житті.

Імовірно, більшість антиутопій теж доцільно зарахувати до розряду соціальних утопій, бо у них ідеться про приватне життя людей або про життєве самопочуття людини в умовах утопічного соціуму як такого соціуму, що зреалізував певний утопічний проект; і основна колізія тут – якраз протиріччя між соціумом і людиною із її природними потягами та приватним життям.

Досить близькою до соціальної утопії є політична утопія, яка теж оперує поняттями справедливості та несправедливості, але цікавиться, перш за все, особою правителя, законами, державним апаратом тощо. Як відомо, сфера політичного життя стосується характеру та способів реалізації державної (публічної) влади та управління суспільством. Тому природно, що політична утопія описує спосіб політичного правління або діяльність правителя, які забезпечили б найкращий стан політичної ситуації в державі. Сюди ж належать утопії, які містять докладний опис законодавчої та виконавчої системи уявного суспільства, змальовують звичаї та правила, що покликані зробити найбільш оптимальним функціонування суспільства як державної системи. До таких політичних утопій, що описують належний стан правління та суспільства як організації, можна зарахувати «Державця» Н. Макіавеллі, «Книгу буття українського народу», складену членами Кирило-Мефодієвського товариства/братства (авторство М. Костомарова у спеціальній науковій літературі переважно фігурує як припущення, а не як однозначний історичний факт); уявлення про «добраго царя» у російському селянстві; створення образу «освіченого монарха» у представників французького Просвітництва XVIII століття [6, с. 328].

Соціальна та політична утопії часто настільки тісно пов'язані між собою, що їх досить важко розмежувати. Проте оскільки соціальна утопія пов'язана передусім із життям суспільства як спільноти, політична – з державою, а філософія, політологія та соціологія безумовно й небезпідставно розмежовують поняття суспільства та держави, нам здається виправданим і доцільним розмежувати ці види утопій.

Естетичні утопії та їх дослідження дають змогу визнати, що утопічність як уявлення про належне, яке співвідноситься з певними цінностями, взагалі характерна для мистецької діяльності з її прагненням втілити в життя досконалий задум митця [7, с. 247].

Близькою до естетичної утопії можна вважати етичну утопію як уявлення про те, що можна вдосконалити життя людей через пропагування та запровадження певних етичних норм. До етичної утопії можна зарахувати також уявлення про можливість всезагальної та повної реалізації певного окремо взятого морального принципу (справедливості, гуманізму, правди тощо). Можна також зазначити наявність стійких уявлень про те, що історією рухають саме моральні чинники, тому врешті історія йде або до повної реалізації морального ідеалу, або, навпаки, через нехтування ним – до кінця світу (російська релігійна філософія кінця XIX – початку XX століття) [7, с. 253].

На кінці XIX – на початку XX століття сцієнтистська утопія зближується з науковою фантастикою (часто твори, що фактично належать до сцієнтистської утопії, позначають терміном «концептуальна фантастика»). Тут ми можемо спостерігати і позитивну, і негативну утопії. Остання зустрічається навіть частіше, бо, на думку авторів, розвиток науки та техніки, можливо, й звільнить людство від деяких старих проблем, але одночасно створить нові, ще складніші. Можливо, є сенс виділити у масиві сцієнтистської утопії такий її підвид, як технократична утопія: ідеться про соціально-філософську позицію, що намагається подавати прогрес техніки та технології як не лише провідну силу соціального поступу, але ще й про таке перебільшення їх виключно позитивного впливу на всі сфери суспільного життя, внаслідок якого перспективи людства бачаться виключно у райдужному світлі, а самі ці перспективи набувають окреслень такої суспільної форми життя, коли всі члени

суспільства повністю і без перешкод задовольняють всі свої потреби, коли в суспільстві усуваються майже всі негативні явища, зокрема хвороби, старіння та інше [4, с. 45].

Зазначення основних видів утопії даю можливість, на нашу думку, по-перше, утвердити певну основу для класифікації величезної кількості утопій, які створені протягом попередньої історії. По-друге, ця класифікація дасть змогу і надалі орієнтуватись у світі утопії, «розкладати по полицях» ті утопії, які ще, безумовно, будуть створювати нові автори в майбутньому. По-третє, на цю класифікацію можна накладати також ті, про які йшлося вище (наприклад, утопії, які за основною класифікацією є соціальними, можуть поділятися на позитивні та негативні). При цьому треба пам'ятати, що класифікація на дві групи без будь-яких інших градацій не є власне класифікацією в повному значенні цього слова.

Сучасні дослідження свідомості та пізнання дають змогу стверджувати, що ідеалізація (за Е. Гусерлем – ідеація) постає такою процедурою людського мислення, яка неодмінно присутня в усіх, навіть дуже простих, процесах пізнання. Образ дійсності у свідомості людини, як би ми його не тлумачили, постає формою репрезентації дійсності, а тому він неодмінно несе у своєму змісті відношення його змісту до буття – як до буття взагалі, так і до буття для свідомості. Таке відношення не може набувати характеру чуттєвих сутностей, оскільки буття не є чимось чуттєвим, що існує поруч із численними чуттєво наданими речами [9, с. 84]. Зв'язок утопії з раціоналізацією та ідеалізацією дійсності підтверджується також спеціальними дослідженнями історії формування та структури науково-теоретичного мислення [9, с. 87].

Ольга Седакова, говорячи про книгу Андреа Ріккарді «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви», пише: «Тема кризи невідступна. Ми всі сьогодні відчуваємо кризу, яка стосується, можливо, самих основ людського життя. Я б назвала її кризою історичної надії. Особиста надія ніколи не покине віруючого, це ми знаємо. Але те, що ми втратили «колективно», всі разом (можливо, не всі зі мною в цьому погодяться), – це історична надія. У нас (у нашій цивілізації) немає думки про майбутнє» [11].

Висловлюючи думку про цінність утопії, Ольга Седакова зазначає: «Що мене вразило серед висловлювань Папи, які наводить Ріккарді, це тема утопії, утопічного горизонту, необхідного людині. Ця тема здається девальвованою. Вона небезпечна, і ХХ століття показало, до чого призводять утопії. Ми в Росії в якомусь сенсі – жертви однієї з утопій. І після всього цього знову говорити про утопічний горизонт! Але насправді ця втрата майбутнього, про яку ми говорили, втрата історичної надії пов'язані з тим, що у нас немає тепер загальної невтленої (нездійсненої) мети. Може, в невтленості саме її суть, тому що горизонт – лінія, якої немає: вона віддаляється в міру наближення. Але горизонт необхідний, ним створюється людський простір: всі здійсненні цілі реалізуються завдяки цій недосяжній лінії. Наприклад, Данте мету своєї «Комедії» визначив так: «Вивести людство з його нинішнього стану злиденності та привести до стану щастя». Утопія! Жодному автору наших днів у голову не прийде така амбіція: новий Результат свого роду. Але тільки завдяки такому розмаху в такому горизонті і могла реалізуватися така річ, як «Божественна комедія». Вона стала можливою в горизонті неможливого. Ми опинилися у світі без горизонту, без точки сходження неба та землі. Чи вдасться все-таки змінити це становище або ж це історичний фатум, для мене залишається відкритим питанням» [11].

Соціальні утопії є надзвичайно цінними. За твердженням Е. Тоффлера, варто було б створити «фабрики утопій» для того, щоб утопії існували не просто на рівні окремого твору, ідей, думок окремого автора. А щоб впроваджувалися в життя цілісно: щоб режисери, сценаристи, актори та інші професіонали, разом працюючи, представляли широким верствам можливі варіанти розвитку суспільства і в такий свій спосіб доносили та зображували усі деталі можливого облаштування життя [12, с. 507–512].

Отже, утопія як соціокультурне явище набуває статусу однієї з найактуальніших тем для пізнання, вона виступає одним із способів пошуку шляхів удосконалення світу, є спробою втілення певних суспільних ідеалів у життя. Як зазначав англійський дослідник Ісайя Берлін, утопії мають неабияку цінність, бо ніщо так, як вони, не розширює уявні кордони людських можливостей. Будь-який майбутній соціальний лад мислиться максимально наближеним до ідеально-бажаного, а тому несе на собі певний відбиток утопізму. На основі висловлених в утопіях ідей можна зробити висновки про певний рівень бачення шляхів вирішення тих чи інших суспільних завдань, актуальних питань. Пізнавальна цінність утопії дає змогу побачити в ній проєкт можливого проєктування кращого майбутнього. У різні історичні періоди утопія набувала різних форм, зазнавала поширення та злетів. Також були й періоди, коли розгорталася гостра критика утопій та утопізму, коли утопія зазнавала спростувань, навіть морального засудження. З'являється також принципово новий її напрям – антиутопія (негативна утопія), яка постає моделюванням реалізації утопічних розробок, завдання яких бачиться в певних застереженнях щодо втілення утопічних ідей у соціальну практику. Проте з початку XXI століття знову спостерігаємо певне повернення в суспільній свідомості до утопічних конструювань, намагання реабілітувати утопію, виявити її конструктивний і прогностичний потенціал, враховуючи застереження як критиків утопічного, так і мислителів-антиутопістів. Значною мірою це може бути пояснено тим, що численні розробки належного або найкращого суспільного устрою, запропоновані утопічними творами, й надалі залишаються стимулом, ідейним ґрунтом пошуку відповідей на питання про те, чи може людина за нових умов існування (таких як глобалізація, маніпулювання масовою свідомістю, пригнічення політичної активності особистості репресивними формами культури, криза концепції «громадянського суспільства» тощо) реалізувати свою сутність, власними зусиллями обирати цінності й захищати їх, вибудовувати своє життя та розпоряджатись ним.

Список використаної літератури

1. Баталов Э.Я. В мире утопии: пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах. М.: «Политиздат», 1989. 319 с.
2. Долгина Е.С. Осмысление термина утопия в современной литературе. Теория и практика современной науки. 2017. № 3 (21). URL: http://modern-j.ru/domains_data/files/21/Dolgina%20E.S.%20Statya.pdf.
3. Петрушенко О.П. Методологічні підходи до вивчення феномена утопії. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2005. № 525. С. 66–71.
4. Петрушенко О.П. Зміст та значення провідних соціальних функцій утопії. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2008. № 607. С. 65–69.
5. Петрушенко О.П. Утопія і наука: аспекти єдності та протистояння. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Філософські науки. 2009. № 636. С. 44–48.
6. Петрушенко О.П. Основні види утопії. Філософські пошуки. Львів; Одеса: Cogito – Центр Європи, 2009. Вип. XXXI. С. 318–329.
7. Петрушенко О.П. Утопія як естетичне явище. Філософські пошуки. Львів; Одеса: Cogito – Центр Європи, 2010. Вип. XXXII. С. 246–254.
8. Петрушенко О.П., Привалов Ю.А. Утопія соціальна. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; за заг. ред. В.І. Воловича. К.: «Укр. центр духов. культури», 1998. С. 655–658.
9. Петрушенко О.П. Утопія як феномен європейської культури: філософсько-антропологічний аналіз. Львів, 2013. 349 с.
10. Святловский В.В. Каталог утопий. М., Пг.: «Госиздат», 1923. 100 с.

-
11. Седакова О. О книге Андреа Риккарди «Удивляющий папа Франциск. Кризис и будущее Церкви». URL: <http://www.olgasedakova.com/Events/1840>
 12. Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 557 с.

GNOSEOLOGICAL VALUE OF UTOPIA

Nadiya Yarema

*Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy and Sociology
Shevchenko str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article identifies the epistemological value of utopias on the basis of consideration of the main types of utopia. Consideration of this subject is due to the considerable interest and returns in the public consciousness to utopian designs, attempts to rehabilitate utopia and to identify its predictive and constructive potential.

Key words: utopia, dystopia, social system, social utopia, ideal society, “utopia factories”.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.01(477)

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ СТРАТЕГІЇ: ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Лариса Абизова

*Донбаський державний педагогічний університет,
кафедра філософії, соціально-політичних і правових наук
вул. Г. Батюка, 19, 84116, м. Слов'янськ, Україна*

Досліджується проблема формування національно-державної ідеології в контексті радикального переосмислення соціокультурних проектів. Криза єдності українського суспільства інтерпретується як фактор, що не сприяє формуванню та здійсненню раціональної політичної стратегії держави і не дає можливості забезпечити державу від трагедій попередньої політичної епохи.

Ключові слова: влада, демократія, ідеологія, конфлікт, національна ідея.

Актуалізація проблеми формування національно-державної ідеології викликана не лише практичними потребами політичних реалій України, вона є наслідком теоретичного розвитку політичної науки в цілому. Процес створення раціональної демократичної моделі влади правової держави передбачає створення демократичних інститутів влади, підготовки законодавчої бази, регулювання національної політики, цілеспрямований вплив на формування політичної культури, що у свою чергу потребує ідеологічного підґрунтя. Політична наука формулює конкретні рекомендації, спрямовані на раціоналізацію політичного управління країною. Осмислення стратегії формування національно-державної ідеології має досить прагматичну мету, бо, за влучним зауваженням А.У. Гоулднера, «теорія полегшує пошуки деяких, але не всіх напрямків дії, і тим самим змушує нас змінити світ, або приймати його таким, яким він є, говорити йому ТАК чи НІ. Певним чином будь-яка теорія є скромним некрологом або молебнем за здоров'я конкретної соціальної системи» [4, с. 75].

Масштабні геополітичні зміни ХХІ століття, соціальні та військово-політичні кризи суттєво впливають на міжнародну політику і внутрішню політичні орієнтири країн. Період, який переживає наше суспільство, супроводжується конфліктами (Східна Україна, Закарпаття), пов'язаними з формуванням нових структур і систем. Відбувається крах старих і формування нових форм легітимізації влади, ціннісна переорієнтація, усвідомлення і формування особистісних, групових і національних інтересів, зміна комунікативної структури. Більшість нових держав, а Україна не є винятком, орієнтуючись на принципи європейської демократії, намагаються їх реалізувати у своїх умовах, копіюючи наявні політичні стандарти. Бажання дистанціювати українську політику й економіку від радянського минулого зробило європейський вибір невід'ємним елементом сучасної політичної риторики. Головним вектором соціокультурних трансформацій проголошено пострадянський, посттоталітарний, постколоніальний вектор, який апріорі повинен назавжди забезпечити державу від недоліків і трагедій попередньої політичної епохи. Американський професор політології Пол Д'Аньєрі виділив і проаналізував причини, які поки що не дозволили Україні розвинути достатній рівень демократичних процедур і піти шляхом ліберальної демократії. У своєму дослідженні «Зрозуміти українську політику: влада, політика і інсти-

туціональний дизайн» він називає такі причини невдач української політичної стратегії: фрагментарність і неефективність парламенту (нездатність парламенту сформувати одно-векторний курс державної політики, нездатність політичних сил до компромісів), інституційний дизайн (недосконалість усієї системи політичних інститутів) і «політика сили» (авторитарність влади), що по суті означає деяку дискредитацію самої ідеї демократії [10]. Означена ситуація є наслідком наявності гасел і відсутності програми національно-державного розвитку, що не сприяє продуктивним процесам державотворення або гальмує їх. «Державна стратегія і суспільна свідомість сучасної України зорієнтовані на реалізацію головної проблеми національного життя – самоздійснення у всіх розуміннях (політичному, економічному, культурному), але значною мірою, про що свідчить практика, це досягається радше завдяки натхненню, прояву «народного духу», а не раціонально обґрунтованим методам і програмам перетворень» [1, с. 75].

Метою статті є дослідження стратегії формування національно-державної ідеології в контексті трансформації українського суспільства, перспективи і ризику цього процесу.

Якість ідеології багато в чому залежить не тільки від об'єктивних факторів, а й від тих, хто її створює: ідеологів та політиків, національних лідерів і військових діячів, від їхнього світогляду, досвіду, амбіцій. Розмаїття політичних сил сучасного українського суспільства зумовлює додаткові важелі та механізми впливу на державну владу і політичні процеси. У статуті ЮНЕСКО зазначається, що війни починаються у свідомості людей. Ідеї «правлять» світом. Фраза, що стала майже банальною, проте, вірна за певної переінтерпретації. Ідеї набувають рушійного потенціалу, виростаючи до статусу ідеології, ідеологія – невидима сила, що єднає і спрямовує суспільство. Оскільки нові національні ідеології на цей час у стані становлення, спробуємо в даній роботі окреслити певні тенденції та моделі, у відповідності з якими вони формуються.

Наукові розвідки у вітчизняній соціогуманітарній площині М. Розумного, М. Обушного, Ф. Кирилюка, М. Михальченка, С. Телешуна, що присвячені формам національного державного будівництва, дослідження форм національної, культурної та релігійної ідентичності, які проведені Е. Смітом, Е. Шілзом, С. Коеном, інтерпретації проблеми самовизначення народів в умовах сучасного процесу глобалізації, що мають місце в роботах У. Бека, С. Хантингтона, Л. Халмана, М. Гоэла, Н. Лумана, Ф. Гринстайна, П. Д'Аньєрі, І. Валлерстайна, А. Гоулднера, слугуватимуть теоретичною базою даного дослідження.

Цілеспрямований характер політиці надають політичні програми, доктрини, ідеології як концентроване і систематизоване вираження цілей і цінностей в політиці. Критеріями раціональності політичних дій можуть служити ступінь їх усвідомленості, ефективність (порівняння мети з результатом) та відповідність цінностям, проголошеним і задекларованим політичними лідерами і політичними силами. Сучасна політична теорія, зіткнувшись із новими контекстами самовизначення народів і націй, вимагає переосмислення низки таких фундаментальних політологічних і юридичних категорій, як «автономія», «самоврядування», «децентралізація», «державний суверенітет», «нація», «право на самовизначення». Вибух етнічного сепаратизму, збройних конфліктів, політичної нестабільності, дисбаланс економічних і соціальних інститутів спровокували масові потоки вимушеної міграції, сьогодні «головна проблема в тому, як утримати розширення вірусу мікронаціоналізму, коли всі малі спільноти прагнуть проголосити себе народами, що мають право на самовизначення» [3, с. 164].

Пануюча в колишньому Радянському Союзі та країнах Східної Європи комуністична ідеологія на допускала національних претензій і розглядала націю як явище історичне, що мало з часом поступитися новій соціальній спільноті – радянському народу.

Межі між внутрішньодержавними національними утвореннями формувалися символічно, швидше для статистики народів, які обрали соціалістичний шлях розвитку. Історія начебто «законсервувала» невирішені проблеми на десятиліття. Внаслідок геополітичних зрушень кінця XX – початку XXI століття було дано старт процесу самовизначення держав («парад суверенітетів») і формування національних ідеологій. Сучасні теоретики й аналітики Заходу пов'язують зміну ситуації з радикальним переосмисленням ідеологічних проєктів, але, як стверджує Н. Луман, нові форми осмислення соціальної реальності все ще не сформувалися. «Стареча немічність впливових у минулому ідеологій прирікає сьогодні їхніх прихильників до творчості, але сама по собі не модулює нових пропозицій» [7, с. 200].

Головним орієнтиром для всіх нових пострадянських національних ідеологій стала національна традиція та традиціоналізм у трьох основних проявах: державному, релігійному, культурному.

Державний аспект полягає в ідеологічному пошуку історичного минулого як державного і самостійного. У праці «Національна ідентичність» Е. Сміт визначає основні елементи матриці національної самосвідомості, які, по суті, складають ядро будь-якого традиціоналізму і виступають своєрідними фільтрами, якісними параметрами самоідентифікації та самозбереження нації [8]. Традиціоналізм проявляється як консерватизм у ті моменти, коли існуючий споконвіку порядок відчуває загрозу змін, консерватор стоїть на варті існуючого ладу, він послідовно антиреволюційний. Варіантом прогресивного традиціоналізму є прагнення відтворити, відродити втрачене або знищене, існуюче колись положення речей шляхом корегування нового. Державний традиціоналізм у контексті серйозних історичних наукових досліджень готовий водночас до будь-яких обґрунтувань, обслуговуючих ідеологію. Традиціоналізм прогресивний і традиціоналізм консервативний проявляють себе по-різному і за різних умов, об'єднує їх апелювання до минулого як до єдиного джерела зразків і цінностей. В умовах потужної хвилі соціальної і політичної творчості в нашій державі з'ясування змісту та ролі традицій і традиціоналізму виступає способом осмислення власної історії та перспектив розвитку українського суспільства. Постає питання: український традиціоналізм сьогодні – це ядро минулого, незримі соціальні ланцюги чи спосіб десакаралізації минулого і потенція політичного, економічного, соціального та культурного злету України? Історія не пишеться з чистого аркушу, і минуле, в різних його іпостасях, визначає як сьогодні, так і майбутнє. Політичні сили правого і лівого гатунку, йдучи до влади, спекулюють на проблемі інтерпретації минулого, інколи ігноруючи норми наукової об'єктивності й коректності. У політичних іграх сьогодні використовують і князів Київської Русі, і українських гетьманів, і вояків УПА, і навіть український гопак та вишиванки. Минуле не можна пояснювати логікою політичної боротьби нашого часу, тим паче воно не повинно обслуговувати пристрасті цієї боротьби. Україна є регіоналізованою державою, на сході і заході має місце нетотожня оцінка минулого. Це факт, якого не треба боятися, його треба усвідомити, щоб ефективно рухатися далі, а не затримуватися назавжди в минулому, переконуючи сучасників-опонентів в їхній неправоті, претендуючи лише на власне «правильне» розуміння і використання минулого і соціальної спадщини.

Релігійний традиціоналізм покликаний у межах національної ідеології повернути мораль, моральність, чистоту і піднесеність духу предків, здатність усвідомлення власної нації, якщо вона тим більше має власну конфесію чи церкву. «Релігія відіграє ключову роль системоутворюючого фактора культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних і національних спільнот» [5, с. 63]. Прямо чи опосередковано релігія пов'язана з політикою, і чим більше релігія вкорінена в соціальну проблематику, тим більшою мірою вона може бути політизована. Релігія, що базується на основоположних догматах,

не може бути екстремістською, такою її роблять позарелігійні чинники – соціально-політичні та економічні компоненти. Релігійний традиціоналізм у сучасних конфліктах може бути небезпечним як вирішальний фактор перетворення протистояння у «війну за віру», у «священну війну», тому апелювання до релігійної проблематики вимагає від політиків як принциповості, так і особливої делікатності.

Культурний аспект або, точніше, культуротворчий фактор національних ідеологій виражається в орієнтації етносу на власні зразки культури, що відображають життя саме цього етносу. Важливий фактор культуротворчого аспекту – національна мова. Ренесанс національних мов – це культурне явище геополітичного порядку. Національна ідеологія говорить, проголошує себе передусім національною мовою. Отже, мова – це ще одна складова частина єднання.

Один із найважливіших елементів національно-державних ідеологій – національна ідея. На жаль, наука, навіть розробивши до чіткості таблиці множення поняття національної ідеї, не зможе вимагати від політиків і бюрократів дотримуватися змісту поняття, трансформуючи його у штамп офіційної мови. Поняття національної ідеї дуже швидко перетворилося з демократичної новації у своєрідну данину моді, а за участю офіційних політичних інтересів – навіть у деяку традицію. Про національну ідею говорять, її використовують в офіційній лексиці, вона емоційно надихає велику кількість людей. Поняття національної ідеї активно використовується, по-перше, в науці і культурі, тобто тема національної ідеї обговорюється на конференціях, висвітлюється в монографіях, підручниках, статтях, про неї дискутують представники творчої інтелігенції; по-друге, в політиці, адже немає жодної політичної сили, яка б не включала в програмні документи національну ідею, щоправда, питання про її зміст вторинний; по-третє, в адміністративно-бюрократичному апараті, коли функціонер-бюрократ демонструє формальну атрибутику прояву національної ідеї, в той час як сутність її є для нього малозначимим фактом. Державна бюрократія дуже швидко привласнює необхідні атрибути часу для своєї зовнішньої модернізації. З іншого боку, економічні невдачі влади, яка нібито керується національною ідеєю, суспільство може співвідносити саме з нею. Це особливо відчутно, коли примітивізм масової свідомості неупіах, а інколи і провали в економіці, прямо пов'язує з національною ідеєю. У молодих державах національна ідея зберігає емоційний заряд, ірраціоналізм і поетику. І якщо це з боку здається наївним, то тільки зайвий раз підтверджує, наскільки тема національної ідеї вихолощена ставленням суспільства до влади і вимагає окремого наукового обговорення [2].

Одна характеристика нових національних ідеологій заслуговує особливої уваги. Це специфічно проінтерпретована новими національними ідеологіями проблема національної гордості. Категорія «національна гордість» в її раціональному тлумаченні виражає насамперед гордість етносу за свій високий рівень життя, культуру, стабільний економічний і політичний стан. Історичне минуле виступає необхідною силою, що інтегрує феномен національної гордості. Факти минулої історії виступають як заклики до вирішення колишніх суперечок. У нових національних ідеологіях поняття «національна гордість» більш ірраціоналізоване, і будь-яка дія оцінюється як воля до свободи, до існування. При цьому негативні оцінки національних діячів і рухів абсолютно неприпустимі. Національна гордість може містити виправдання будь-яким вчинкам, спрямованим на благо нації. Часто національні ідеології ідентифікують національну гордість із войовничими характеристиками предків. Ірраціонально-алогічне тлумачення фактів минулої історії надає їм життєву силу і некритично осучаснює. Проте було б абсолютно невірним говорити тільки про політичний ірраціоналізм у національній гордості, залишивши без уваги ті його сторони, які орієнтовані на соціотворення. Не можна сподіватися, що національна інтелігенція і духовенство

можуть розвинути ідею насильства до заперечення правомірності й необхідності національної боротьби. Найчастіше представники інтелігентських кіл закликають до мирного, дипломатичного вирішення проблеми, але при цьому виступають проти будь-яких компромісів, інтерпретуючи потенційні поступки як зраду національних інтересів. Нові національні ідеології у своєму крайньому вираженні вимагають від індивідів підтвердження своєї національної ідентичності не формальним пред'явленням графі «національність», а деякими діями-ініціаціями, своєрідною «клятвою» на вірність нації.

У сучасному світі налічується близько двохсот держав і п'ять-сім тисяч (у залежності від методик підрахунку) етнічних груп [11, с. 2], реалізація права на самовизначення кожної може призвести до повного перекроювання політичної карти світу, що, до речі, прогнозується деякими дослідниками. Так американський вчений С. Коен допускає, що пройде 25–30 років, і кількість держав світу збільшиться відсотків на п'ятдесят. Більше 300 незалежних держав з'явиться на мапі світу. Важливу роль у філософсько-політичному дискурсі сучасності відіграє спроба визначення конфлікту, який буде визначати найближче майбутнє. На думку У. Бека, домінантним стане конфлікт «між країнами, регіонами і групами, які стоять на шляху до сучасності, і тими, які на основі досвіду сучасності намагаються цей проект релятивізувати і реформувати. Це буде конфлікт між двома типами сучасності» [6, с. 114]. При цьому треба мати на увазі, що несучасними можуть виявитися цілі країни, які всупереч своїм прагненням стати повноцінними членами Євросоюзу, зі своїми мало-сучасними поглядами і ціннісними орієнтаціями виявляються не готовими відповідати на виклики нової епохи.

Підсумовуючи, зазначимо, що виваженої національно-державної ідеології в Україні немає. Очевидно, що вона буде формуватися в контексті боротьби і компромісів. Чим швидше викристалізується ідеологія, тим швидше заповниться вакуум у свідомості громадян України. Ідейно-політичні орієнтації суб'єктів політики мають трансформуватися у відповідні політичні стратегії. Елементом політичної доктрини сучасної української держави повинна бути раціоналізація політичного управління на основі обґрунтованих стратегій державотворення, які повинні в ідеалі давати можливість планувати і прогнозувати політичні процеси, мінімізувати політичну упередженість, володіти якістю системності та наступності, а не обслуговувати миттєві інтереси окремих політичних сил. З огляду на раціональні та ірраціональні аспекти політики все ж можна стверджувати, що державні політичні стратегії повинні бути раціонально контрольованими, піддаватися науковому аналізу, відповідати перспективному проекту реформ. Майбутнє України, сучасна державна стратегія потребують науково-технічних, економічних, освітніх, ідеологічних новацій, саме вони, ґрунтуючись на єдності державного, релігійного і культурного пріоритетів, можуть забезпечити соціальний поступ українського суспільства і мають бути предметом сучасних наукових і громадсько-політичних дискусій.

Список використаної літератури

1. Абизова Л. Традиції в контексті нового соціально-політичного простору України. Українознавчий альманах. К., 2013. Випуск 11. С. 9–11.
2. Абизова Л. Українська інтелігенція та парадигма національної ідеї у сучасному інтелектуальному контексті. Українознавчий альманах. К., 2013. Випуск 14. С. 100–102.
3. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб.: Экономика, 2001. 238 с.
4. Гоулднер А. Наступающий кризис западной социологии; пер. с англ. СПб.: Наука, 2003. 575 с.

5. Калач В. Політекономічний аналіз трансформаційних процесів українського суспільства. Українознавчий альманах. К., 2011. Випуск 5. С. 63–65.
6. Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури; пер. з польськ. Р. Харчук. К.: Основи, 2000. 196 с.
7. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. Социо-логос.: Антропология. Социология. Метафизика. М.: Прогресс, 1991. С. 194–215.
8. Майкл Паренти. Демократия для избранных; пер. с англ. В.Н. Горбатенко. М.: Поколение, 2006. 416 с.
9. Сміт Е. Національна ідентичність; пер. з англ. П. Тарашук. К.: Основи, 1994. 223 с.
10. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design. NY, London, 2007. 299 p.
11. Stavenhagen R. Ethnic Conflicts and National-State. L.: The Guilford Press, 1996. 203 p.

UKRAINIAN POLITICAL STRATEGIES: THE PROBLEM OF NATIONAL-STATE IDEOLOGY FORMATION

Larysa Abyzova

*Donbass State Pedagogical University,
Department of Philosophy, Socio-Political and Legal Studies
G. Batyuka str., 19, 84116, Slovyansk, Ukraine*

The problem of national-state ideology formation in the context of Ukrainian society transformation and radical re-thinking of ideological projects is researched. It has been found that political strategies should enable planning and forecasting political processes, minimize political bias, and meet reform projects. The crisis of unity in Ukrainian society is interpreted as a factor that does not contribute to the formation and implementation of a rational political strategy of the state.

Key words: power, democracy, ideology, conflict, the national idea.

УДК 329.058

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНОГО КОНФЛІКТУ

Володимир Головченко

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук, кафедра політології та державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті досліджується процес протікання внутрішньопартійних конфліктів, їх сучасна природа, типологія та вплив на еволюцію партії. Сучасний процес партійного будівництва характеризується загостренням відносин у середині партій, виникненням внутрішньопартійних конфліктів. Шляхи подолання цих негативів полягають у демократизації політичного життя, будівництві партійної діяльності на засадах внутрішньопартійної демократії, високої партійної дисципліни.

Ключові слова: партійні конфлікти, внутрішньопартійні конфлікти, партійна демократія, політична партія, еліта.

Громадянське суспільство в Україні вимагає переходу до пропорційної виборчої системи з відкритими списками. Відповідно зростає не тільки вага партій та їх очільників, а також партійного активу і партійних мас, загострюючи відносини у партії. Однак партійні еліти, зазвичай, уникають публічного розголосу, приховуючи природу, причини, особливості розв'язання конфліктів та їх вплив на подальшу партійну перспективу. Короткотривалість та нестабільність партій дезорієнтує громадян, проблематизуючи сталість політичного розвитку. Низька довіра та слабе залучення громадян до партій, їх велика кількість й коротке політичне життя з внутрішніми конфліктами, поділами, метаморфозами, вимагає осмислення внутрішніх конфліктів у партії в їх організаційному вимірі.

Серед вітчизняних науковців значний вклад у формування теорії політичних конфліктів, їх взаємозв'язку з політичною культурою, внесли такі науковці: С. Говоруха, М. Головатий, В. Лісовий, Л. Нагорна, В. Нагорний, В. Ребало, М. Хилько, Г. Щедровата ін. До аналізу проблем партійного будівництва, питань внутрішньопартійної боротьби зокрема зверталися В. Мейтус, О. Новакова, М. Обушний, М. Примуш, Ю. Шведа та інші вчені [1]. На думку багатьох науковців, узагальнюючим фактором, що спричиняє конфлікти є соціальний інтерес. У центрі конфліктів найчастіше лежать економічні, соціальні, зовнішньо та внутрішньопартійні, мовні, міжконфесійні, міжетнічні та інші проблеми. Найбільший внесок у розроблення теорії конфлікту зробили Арістотель, Т. Гоббс, Н. Макіавеллі, Д. Віко, А. Токвіль, К. Маркс, М. Вебер. Ця тема є також визначальною у наукових працях В. Парето, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Р. Дарендорфа [9]. Однак аналіз специфіки впливу організаційної будови партії, її організаційного функціонування та розвитку на появу, розгортання і наслідки внутрішньопартійних конфліктів вимагає окремого розгляду і визначає мету даного дослідження.

Поряд з державою та іншими елементами політичної системи важливу роль у політичній організації сучасного демократичного суспільства відіграють політичні партії. Політична партія, як відомо, це добровільне та організаційно оформлене об'єднання громадян, яке виражає інтереси частини суспільства і прагне до їх задоволення шляхом здобуття, утримання і використання державної влади.

Внутрішньопартійний конфлікт – це різновид політичного конфлікту, який виникає при організаційній будові партії, її росту і розвитку, формуванні платформи, статуту, участі

у виборчому процесі, партійного самовизначення у процесі вибору партійного чи державного курсу у внутрішній та зовнішній політиці. Ці конфлікти зумовлені як суб'єктивними, так і об'єктивними факторами, а саме: нерівністю людей, соціальних і національних спільнот; несумісністю суспільних та індивідуальних цінностей; невідповідністю між сподіваннями та дійсністю; відмінністю у політичній культурі, типах лідерства; відсутністю достовірної інформації; прагненням завоювати та утримати владу [2].

У методологічному відношенні важливим є прояснення «критичних», вразливих точок, в яких організаційна будова партії має найпотужніший конфліктогенний потенціал, здатний призвести до конфліктів того чи іншого масштабу, аж до зникнення партії як політичної організації. Партія як об'єкт системного аналізу постає в єдності її складових – ідейній, організаційній, комунікативній, соціальній, економічній, власне політичній складовій. За кожною з них є відповідні типи людей, які мають свою специфіку, що позначається на організації партії і водночас обумовлена нею.

Партія як виробник, інтегратор, транслятор ідей у масову свідомість змушена мати яскраво виражений ідеологічний тип людини. Насамперед, це інтелектуали, фахівці з виробництва ідей. Трансляція ідей у масову свідомість вимагає публічних трибунів, агітаторів і пропагандистів з розвинутими комунікативними навичками і здібностями (комунікатори), особливо у спілкуванні зі ЗМІ, у різних ток-шоу, на дискусійних майданчиках, піар-компаніях. Вони забезпечують публічний імідж партії, а, відтак, її привабливість. Організація партії потребує організаторів з їхніми організаційними талантами (функціонери). Фінансове становище партії залежить від підтримки спонсорів. Навіть за умов державного фінансування партії спонсорська підтримка в умовах українських реалій є дієвим інструментом партійної активності і присутності у публічному просторі, особливо у телебаченні. Партійні бізнес-групи є впливовою силою у партії.

Оскільки партії орієнтуються на відповідні соціальні групи, як представники її інтересів, то до свого складу вони залучають окремих представників таких груп, або авторитетних в очах громадськості громадян. Гендерне квотування підсилює роль жінки, як суб'єкта прийняття політичних рішень у партіях. Націленість партії на завоювання, використання та утримання влади притягує у партію осіб з розвинутими владними потягами, амбіціями, осіб з харизматичною привабливістю (харизматичний тип людини). Більш тонким розрізненням є поділ на «чесних» і «ділків», тих, хто вболіває за спільні справи, для кого суспільний інтерес важить більше за приватний. Привабливість для виборця «чесних» є їхнім духовно-політичним капіталом у партійній ієрархії та впливу на прийняття політичних рішень.

Чим більш розвинута система, зокрема партія, тим більш диференційованими є її складові. Диференціація діяльності всередині партії посилюватиме функціональні відмінності між певними типами людини у партії (ідеологи, комунікатори, функціонери, спонсори, авторитети громадської думки). За певних умов такі відмінності посилюватимуть відмінності у розумінні власного інтересу представниками даних груп у партії.

З позиції еволюційної динаміки партія рухається від стадії свого становлення і розвитку до зрілості, і згодом до послаблення своєї впливовості у суспільстві й припинення існування. Стадії можуть відрізнятися притаманною їм організаційною структурою партії. Постаючи перед викликами, партіям доводиться організаційно перебудовуватись. Змінюються організаційні моделі управління, стилі лідерства, якість вимог низів партії до свого керівного складу, система відносин між регіональними партійними групами. Досягаючи своєї політичної мети – прихід до влади, партії отримують додаткові стимули, можливості, ресурси для своєї діяльності. Це не може не позначитися на організаційній розбудові

партії, впливу центральних чи регіональних структур на саму партію. Підтримка виборцями партії в окремих регіонах посилює вплив цієї регіональної групи у партії. Якщо партія тривалий період знаходиться у системі влади, а її очільники та висуванці обіймають державні посади, то це призводить до посилення ваги партійної бюрократії та партійної еліти. Між ними можуть виникати суттєві статусні відмінності та соціальна дистанція. Вона може зростати, особливо якщо у політичній системі переважає партійна система з домінуючою партією чи там, де адміністративний ресурс є суттєвим чинником політичного життя. Такі тенденції спроможні генерувати внутрішні партійні конфлікти. Однак їх дослідження вимагає конкретно історичного аналізу з урахуванням специфіки країни, її політичної культури, стадії розвитку суспільства, організаційної управлінської моделі у партії, способів формування добору та просування ієрархічними щаблями у партії та в очолюваних нею органах державної влади, стилю лідерства, типу партійної та політичної системи.

Організаційна ієрархічність партії є полем узгоджень між вищою та середньою управлінськими ланками. Остання у силу своєї організаційної специфіки частіше контактує з партійними низами, знає їх настрої, оцінки діяльності вищого керівництва, прийняття чи неприйняття ними тих виборів, які вищому керівництву доводиться робити у конкретних повсякденності. Невідповідність між низовими партійними очікуваннями і політичними рішеннями партійного істеблшменту позначається на критичному ставленні середньої ланки до рішень верхів. За певних умов такі ситуації спроможні вилитись у конфлікт відповідного масштабу.

Структурно-функціональний аналіз партії як організації дозволяє зрозуміти організаційну структуру як сукупність організаційних підрозділів партії, що опікуються налагодженням організаційної роботи (наявність комітетів, керівних органів, підрозділів, їх керівний склад, особливості субординації та координації їх взаємодії, відносини з членами партії). Тоді внутрішньопартійний конфлікт постає між групами у партії щодо їх представництва в її керівних органах.

Отже, організаційний вимір внутрішньопартійних конфліктів дозволяє розглядати організаційну обумовленість внутрішньопартійних конфліктів. Такими можуть бути конфлікти: 1) на рівні груп (конфлікт група-група всередині партії); 2) конфлікт лідер-група; 3) міжособистісні конфлікти; 4) внутрішньо особистісні конфлікти.

Міжгрупові конфлікти можуть виникати з приводу представництва груп у партійних та державних органах. Це конфлікти з приводу посад для представників своєї групи, чи доступ до ресурсів. Для ідеологічних партій гіпотетично є ймовірним конфлікт між ідеологами та комунікаторами, з одного боку, та спонсорами з іншого. Однак ймовірність такого конфлікту щодо обіймання посад у самій партії є значно меншою, ніж щодо делегування представників групи в органи влади. У партії лідерського типу авторитет лідера або згладжуватиме напругу міжгрупових відносин, або виступатиме центром конфліктної напруги, якщо лідер одноосібно лобіює інтереси спонсорів. Тоді міжгруповий конфлікт переростає у конфлікт лідер – група.

Конфлікт лідер – група можливий як у демократичних, так і в авторитарних партіях. Якщо лідер партії стає державним посадовцем, то виражаючи інтереси більшої спільноти, він вступає у конфлікт з більш вузькими інтересами свого партійного оточення. Авторитарний стиль лідерства загострюватиме глибину конфлікту, загрожуючи переростанням внутрішньопартійного конфлікту на державний рівень. Демократична внутрішня партійна організаційна структура покликана блокувати авторитарні тенденції стилю управління свого лідера, обмежуючи їхній руйнівний потенціал як на саму партію, так і на очолювані лідером державні інституції. У межах організаційних демократичних партійних процедур

конфлікт локалізується і у демократичний спосіб вирішується. Тоді партія має демократичні важелі впливу на політику свого лідера як державного посадовця. Інакше можливий партійний розкол або партія перетвориться в авторитарну.

Міжособистісний конфлікт може розгортатися по горизонталі: а) конфлікт між формальним і неформальним лідером; б) між двома претендентами на посаду з однаковими партійними статусами; в) конфлікт між рядовими членами. Міжособистісні лідерські конфлікти в організаційному відношенні можуть призводити до зміни регіональних керівників, ліквідації чи створення додаткових посад всередині партії, позначаючись на ефективності її діяльності.

Можна виокремити групу конфліктів, пов'язаних із функціонуванням партійної фракції, що характерно для парламентської партії. Це конфлікти з приводу:

а) підтримки «чужих» законопроектів чи відмова голосувати за власний законопроект депутатом чи групою депутатів партійної фракції з можливими організаційними санкціями щодо порушників партійної дисципліни;

б) згода чи незгода щодо участі у коаліції з певними політичними силами чи вихід із неї;

в) опір щодо заходів, законопроектів свого політичного лідера, особливо якщо він обіймає вищі державні посади (президент, прем'єр, голова чи заступник парламенту) або ініціатор заходів, які лідер партії не підтримує.

Внутрішньо особистісний конфлікт може проявитися, коли партієць наважується на публічний демарш, відкрити незгоду з курсом, заходами, атмосферою у партії чи з діяльністю її представників в органах влади. Така громадянська позиція може запускати ланцюгову поведінкову реакцію, змінюючи баланс сил у партії, в її системі цінностей, стратегії, тактиці, її організаційному функціонуванні.

У процесуальному відношенні вразливими з точки зору ймовірності внутрішніх конфліктів є періоди виборчих компаній як до регіональних, так і центральних органів партії, а також до висування кандидатів від партії у ті чи інші органи влади (органи місцевого самоврядування, регіональні чи загальнодержавні, зокрема парламент).

Є кореляція між типами конфліктів, їх динамікою і глибиною, з одного боку, і єдністю партійної фракції – з другого боку. Особливо гостро виражається фактор конфлікту у ході виборчої компанії. Він може здійснювати суттєвий вплив на життєздатність партії, яким не вдалося добитись позитивного результату на виборах.

Якщо зупинитись на конфлікті, який часто виникає у середині різних партій при висуванні кандидатів у депутати, то такий тип внутрішньопартійних конфліктів характеризується низкою параметрів:

- 1) склад учасників;
- 2) фактори, які впливають на перебіг конфлікту і її глибину;
- 3) вплив конфлікту цього типу на електоральні стратегії політичних партій.

Для аналізу складу учасників конфлікту слід виділити два рівні – внутрішній (партійний) і зовнішній. Партійний рівень учасників добре структурований. Це центральні і місцеві виконавчі органи партій і їх керівники, голови місцевих відділень і центральних структур партій. До зовнішнього рівня учасників конфлікту відносяться наступні чинники: адміністрація президента, можливі учасники неформального узгодження списку кандидатів, ЦВК і місцеві виборчі комітети, які можуть відмовитись від реєстрації бажаних кандидатів і спростити процедуру для «своїх». Також у перелік зовнішніх учасників конфлікту можуть бути включені потенційні інвестори, як власники необхідних ресурсів і політтехнологій, як спеціалісти, які визначають вірогідність успіху кандидата і партії.

Як основний чинник, який впливає на перебіг конфлікту, слід розглянути потенціал партії на виборах. Чим більші шанси у партії на успіх, тим вища вірогідність конфлікту при розподілі місць у виборчих округах, різних частинах партійного списку. Варто також враховувати нерівномірність розподілу підтримки партії у регіонально-територіальному відношенні. Так, у великих містах частіше користуються підтримкою праві партії, у сільській місцевості – ліві, хоча можливий й інший варіант. Наступним вагомим чинником є позиція центрального керівництва партії з питання щодо входження у списки на «прохідні» місця: члени партії і значущі фігури із партійної еліти або «зовнішні» кандидати, які володіють значними ресурсами (зокрема – соціальним капіталом) [11, с. 109-114].

Важливим чинником виникнення і розвитку конфлікту є автономність партії у прийнятті рішень відносно складу кандидатів. Як зовнішнє джерело узгодження можуть виступати місцеві адміністрації і адміністрації президента. При цьому можливе як узгодження всього списку, так і окремих позицій. Важливість цього фактору виросла у другій половині 2000-х років з підвищенням ролі партій у процесі розподілу виборчих посад. Однак це притаманно здебільшого для провладних партій, залежних від адмінресурсу. Механізми розподілу ресурсів за кандидатами і виборчими дільницями є дієвим інструментом впливу на отримання перемоги в електоральному змаганні кандидатів, які не мають власних ресурсів, сприймають партії як механізм виборів і досягнення електоральної мети за мінімуму вкладу особистих коштів. Згідно з експертними оцінками, конфлікт із приводу формування списків кандидатів особливо загострюється у таких випадках:

- 1) при спробі центрального керівництва партії або глав адміністрацій узгоджувати список чи нав'язати учасників списку на високій позиції, особливо ж коли ці учасники неприйнятні для регіонального розподілу партії;
- 2) при наявності декількох сильних учасників у центральних чи місцевих структурах. Кожен із цих учасників спробує зібрати власний пул кандидатів;
- 3) при обмеженій кількості ресурсів для ведення повноцінної кампанії, коли в умовах дефіциту ресурсів необхідні на ведення виборчої кампанії кошти стають предметом конкуренції, що переходить у конфлікт.

Внутрішньопартійні конфлікти при висуванні кандидатів у депутати впливають на електоральну стратегію партій. Це залежить насамперед від параметрів протікання конфлікту і механізмів його вирішення. Якщо перемагає претендент, здатний самостійно сформувати пул кандидатів, то стратегія визначається саме цим претендентом. При наявності декількох сильних претендентів вирішальний фактор, який впливає на партійну стратегію – взаємодія учасників конфлікту у період формування стратегії виборчої кампанії. Якщо учасниками конфлікту досягається консенсус – виробляється загальна стратегія, а при перемозі єдиного претендента стратегія формується навколо його уявлень про механізм досягнення найкращого результату.

На сучасному етапі процеси демократизації політичного життя України вимагають від партій будувати свою діяльність на засадах внутрішньопартійної демократії. Вона полягає у побудові відносин у новостворюваних партіях на відкритому формуванні політичного курсу та його широкому обговорюванні за участі широкого загалу громадян [9, с. 127]. Розвиток внутрішньопартійної демократії актуалізує важливість організаційної дисципліни у партії, яка виступає однією з найважливіших організаційних засад функціонування політичних партій. Органічний характер партійної дисципліни полягає у тому, що вона ґрунтується, передусім, на демократичному узгодженні альтернативних поглядів та формуванні спільної думки. Партійна дисципліна звичайно не може механічно забезпечити внутрішньопартійну демократію. Але саме завдяки їй

члени партії мають можливість у процесі всебічного обговорення питань, винесених на парламентські слухання, дійти до конкретної думки, уникнути внутрішньопартійних конфліктів. Наданням кожному такої можливості готується платформа для досягнення узгодженості поглядів усіх членів партії.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що процес організаційного оформлення та організаційного функціонування потенційно є конфліктогенним чинником партії і всередині неї. Несистематичний характер розбудови партійних структур, невизначений статус місцевих партійних організацій, суперечності у поглядах на побудову партії, схильність лідерів до зосередження влади, ігнорування внутрішньопартійної опозиції, низький рівень відповідальності керівництва і рядових членів, домінування авторитарних методів управління сприяє виникненню внутрішньопартійних конфліктів, і вимагає, з одного боку, діяльності структур на основі принципів внутрішньопартійної демократії у повсякденному житті, з іншого – раціонального застосування адміністративних важелів управління для подолання хаотичних процесів з метою підвищення адаптивності базових елементів партії до сучасних реалій.

Оскільки в основі політичної партії лежать інтереси її керівників і членів, то найбільш важливим завданням при побудові внутрішньої стратегії партії є узгодження інтересів, які лежать у фундаменті існування партії як громадської структури. Якщо керівництву партії вдається уникати внутрішньопартійних конфліктів, приходити до консенсусу з приводу основних інтересів, партія має шанси зберегтися у своєму статусі, якщо ж ні, то партія перестане існувати.

Створення функціональних партійних організацій потребує встановлення балансу авторитарних та демократичних тенденцій розвитку партійних організацій і не може бути забезпечене через автоматичне розширення прав рядових членів, обмеження функцій керівництва. Для реалізації завдань демократизації організаційних моделей партій в Україні необхідна політична воля як керівників, так і рядових членів, посилення партійної дисципліни, зниження можливості виникнення внутрішньопартійних конфліктів, підвищення толерантності всіх членів партії, партійної демократії для виконання статутних приписів.

Список використаної літератури

1. Говоруха С. Теоретико-методологічні вивчення феномену політичної культури: у пошуках холістичного підходу. Людина і політика. 2013. № 4. С. 23-26.
2. Заморуєва С.В. Політична відповідальність партійної еліти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Соціум. Наука. Культура». URL: <http://intkonf.org/zamorueva-sv-politichna-vidpovidalnist-partiynoyi-eliti>.
3. Ерыгина В.И. Ограничения экстремизма в деятельности политических партий для защиты парламентской демократии. Правоведение. 2011. № 1. С. 44–59.
4. Керівні принципи регулювання діяльності політичних партій, прийняті Венеціанською Комісією на 84 пленарній сесії (Венеція, 15–16 жовт. 2010 р.). Вибори та демократія. 2011. № 2. С. 60–82.
5. Мейтус В.В. Политическая партия: стратегия и управление: монография. К.: Эльга, Ника-Центр, 2014. 404 с.
6. Малярчук В. Від «партій влади» до влади партій, Або європейський тренд української політики. Віче. 2005. № 3. С. 37–39.
7. Нагорний В. Сутнісні проблеми політичної культури України. Політичний менеджмент. 2012. № 5. С. 83–94.
8. Нідермайер О. Внутрішньопартійна демократія. Політичні партії у демократичному суспільстві. К.: Вид-во фонду Конрада Аденауера, 2010. С. 23–41.

9. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: монографія. Луганськ: СЛУ ім. В. Даля, 2006. 216 с.
10. Обушний М.І., Примуш М.В., Шведа Ю.Р. Партологія: навч. посібник / за ред. М.І. Обушного. К.: Арістей, 2006. 432 с.
11. Обушний М.І. Парти́йна самобутність – осереддя єдності національно-демократичних сил України. Політологічний вісник. 2002. Вип. 11. С. 109–114.
12. Про політичні партії в Україні: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
13. Шиманова О.В. Чинники функціонування внутрішньопартійної комунікації. Вісн. СевНТУ: зб. наук. праць. Севастополь, 2011. Вип. 123. URL: <http://sevntu.com.ua/jspui/handle/123456789/5007>.
14. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство: сутність і тенденції реформування. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. К.: Либідь, 2008. С. 103–113.

ORGANIZATIONAL DIMENSION OF INTRA-PARTY CONFLICT

Volodymyr Golovchenko

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences,
Department of Political Science and Public Administration
University str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The article examines the flow of internal conflicts, their contemporary nature, typology and impact on the evolution of the party. The current process of party building is characterized by aggravation of relations within the party, the emergence of internal conflicts. Ways to overcome these negatives are in the democratization of political life and party building activities on the principles of internal democracy, high party discipline.

Key words: conflicts, intra-party conflicts party democracy, political party elite.

УДК 327

АНТИГЛОБАЛІЗМ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

Микита Коваль

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра політичної психології та соціально-правових технологій
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

Метою даної статті є дослідження історії антиглобалізму, його переваг та недоліків.

За останнє десятиліття ми зіткнулися з таким явищем як глобалізм. Відповідно, сьогодні актуальним стає питання про антиглобалізм – як явище, що характеризує позицію людей, які протистоять глобалізму. Хоча самі представники антиглобалістського руху стверджують, що вони виступають не проти глобалізму, а лише за певну, оновлену форму глобалізму.

Антиглобалізм є досить специфічним явищем, представниками якого є ліворадикали і крайні праві, анархісти і профспілковики, комуністи і націоналісти. Усі вони стверджують, що антиглобалізм – рух надкласовий, а в економічному сенсі спрямований на захист виробників реальних благ: робітників, підприємців, будівельників, фермерів, а також лікарів, викладачів, військових (фахівців).

Антиглобалістський рух характеризується багатоаспектністю свого розвитку, має досить специфічну структуру, яка виявляється у відсутності централізації влади, тобто немає єдиного керівного органу.

Ключові слова: глобалізм, антиглобалізм, радикалізм, мережевий характер, бінарно-опозиційно, ідеологія, радикально-екологічні.

Антиглобалізм – загальний термін, який характеризує політичну позицію людей, що протистоять політиці глобалізації. Прихильники антиглобалізму загалом об'єднані ідеєю протистояння політичній владі транснаціональних корпорацій шляхом встановлення суверенітету держав, що проявляється у вигляді торгових договорів та впливу міжнародних економічних організацій. Цей процес, на їхню думку, шкодить демократії, правам людини, навколишньому середовищу і особливо суспільствам країн, що розвиваються [1, mirslovarei/pol].

Антиглобалізм включає багато окремих рухів. Багато людей, яких називають антиглобалістами, не сприймають цього терміну, й використовують інші назви, такі як «Рух всесвітньої справедливості», «Рух рухів» (популярний термін в Італії), «альтерглобалізм» (переважно у Франції) та багато інших [2, с. 423].

Центром антиглобалістів є американський «Інтернешнл екшен центр», що набрав силу у другій половині 90-х. Сьогодні, на думку представників «Інтернешнл екшен центру», в їхніх лавах нараховується від 20 до 35 млн. членів із понад 50 країн, де розташовано центри чи офіси організації [3, с. 35].

Нерідко на поняття антиглобалізму неправомірно переносять суто марксистські поняття і принципи: якщо антиглобалізм – отже, проти глобалізації, отже, це не що інше, як реанімація комуністичної пропаганди. Таке трактування антиглобалістського руху не враховує діалектики самого історичного процесу, який нині не можна пояснити, використовуючи марксистські аргументи про боротьбу між двома соціально-економічними системами, між працею і капіталом. Виникла нова ситуація, що породила нові протиріччя. Світ не став стабільнішим. Але від того, що він не став таким, антірохи не впливає, що його можна пояснити у рамках хрестоматійної аргументації: буржуазна ідеологія – марксистська ідео-

логія. Важливо зрозуміти, що виникли нові соціальні рухи, нові суб'єкти світової політики, які не вкладаються у поняття класичної політології. Некласична ситуація припускає неklasичну методологію осмислення антиглобалістського руху.

Антиглобалістський рух характеризується багатоаспектністю свого розвитку. Сьогодні антиглобалізові притаманний радикалізм. Але, знову ж таки, цей антиглобалістський аспект не слід плутати з ліворадикалізмом у марксистському розумінні терміна. Радикальна тенденція в антиглобалізмі ґрунтується на принципах плюралізму. Історичний контекст формування цього соціально-політичного феномена означає, що радикальний плюралізм необхідний для збереження єдності антиглобалістського руху. Для цього є об'єктивні передумови. Антиглобалістський рух надто молодий, надто мало часу у нього було для звичної політичної структуралізації. Тому ставка на радикальний плюралізм робиться свідомо – він є ніби одним з програмових положень антиглобалізму. Наприклад, в антиглобалістських акціях беруть участь як групи, що принципово виступають проти насилля (паціфісти, евангелісти), так і ті організації, що не мислять своєї діяльності без актів насилля (націонал-ізоляціоністи, ліворадикальні групи) [4, с. 261].

Зовні ніби крихка структура антиглобалістського руху не заважає йому бути керованим. Не виключено, що у створенні звичного жорстко діючого центру антиглобалізму не зацікавлені й самі лідери численних антиглобалістських організацій. Крім того, на багатоаспектності антиглобалізму позначаються традиції анархізму і соціального руху ненасилля, поширеного у США у 1960–1980-х роках. Кожна антиглобалістська група самодостатня й автономна. Така форма відкриває широкий доступ до руху дуже різноманітним за своїми позиціями, стилем поведінки і тактикою антиглобалістським групам, звільняючи їх від необхідності підкорятися владі лідера при розбіжностях, що неминуче виникають. Антиглобалісти вважають, що поява протиріч інтересів серед учасників цього руху, який об'єднує групи, що репрезентують різноманітні зрізи суспільства та дуже різні соціальні інтереси, цілком припустима [5, с. 137].

Нетрадиційним аспектом антиглобалістського руху є його мережевий характер. На відміну від глобалізаційної системи світу, де існує один чи кілька лідерів, контрольовані ними менеджери та рядові виконавці, антиглобалізм ґрунтується на рівноправності і партнерстві. У ньому немає традиційної пірамідальної ієрархії. Усі рухи та ідеології рівноправні, немає тут і домінуючої організації. Національні партії та рухи, міждержавні об'єднання, нові і старі ідеології контрkapіталізму утворюють «павутину», взаємопов'язану мережу. У цьому можна побачити передумову довговічності антиглобалістського руху. Навіть якщо зникне якась організація або лідер, то це не зашкодить всьому рухові. Мережа є принципово відкритою і розімкнутою.

Усі антиглобалістські організації створюють власні сайти в Інтернеті, які дозволяють оперативнo поширювати необхідну та корисну інформацію. Самі антиглобалісти знають, що Інтернет для них – головний засіб боротьби.

Інша обставина, що дозволяє забезпечувати швидкість реагування різних груп у середині антиглобалістського руху – це багаторічна традиція неформальних відносин, що склалася у середовищі лідерів неурядових організацій, які визначають обличчя і зміст руху. Оскільки неформальні відносини вже зарекомендували себе потужним засобом масової консолідації, їх поширенню у середовищі антиглобалістів приділяється достатньо уваги. Демонстрації протесту, в яких беруть участь десятки тисяч людей з різних куточків світу покликані не тільки вирішувати політичні завдання, але й об'єднувати людей із перспективою розширення соціальної бази руху на основі формування особистих контактів.

Водночас варто підкреслити, що антиглобалістське об'єднання за принципом протистояння спільному супротивникові досить слабке у довгостроковій перспективі.

Стосовно виникнення антиглобалізму літописці новітньої світової історії розходяться у точній даті, але сходяться в одному – новий рух народився у 90-х роках минулого століття.

За точку відліку береться 1994-й, рік повстання індіанців мексиканського штату Ч'япас. Причиною повстання стали гігантські вирубування лісів, проведені у рамках створення вільної зони торгівлі зі США, а також намір створити на індіанських землях величезну промислову зону, куди входитимуть нафтопереробний комплекс, автошляхи й залізнична гілка. На думку повсталих, проект, що його влада назвала довгостроковою програмою регіонального розвитку, по суті, забрав би в аборигенів їхні землі, багаті, крім усього іншого, на нафту й уран. Керував повстанням Рафаель Гіллен. Це ім'я, утім, мало кому відоме, оскільки світ знає ватажка повсталих як субкоманданте Маркоса. Апогеєм повстання став виступ чотирьох командирів повстанців із трибуни мексиканського парламенту, з якої вони виклали сенаторам свої вимоги. Маркоса підтримали численні лідери і прибічники світового лівого руху, він став миттєво відомим, і його ім'я не сходило тоді зі шпальт преси й телеекранів. Результатом такого використання не стільки бойової, скільки пропагандистської зброї було виведення федеральних військ із території Ч'япасу й ухвалення парламентом закону про гарантії прав індіанців. Але успіхи ці мало допомогли повсталому населенню, і заколотники, що об'єдналися у сапатистську армію національного визволення, продовжили партизанську боротьбу. (Армію названо на честь Еміліано Сапати, національного героя Мексики, селянського вождя революції 1910–1917 років, розстріляного 1919-го.) Партизани часто представляють як сепаратистів, котрі домагаються незалежності Ч'япасу, але ті стверджують протилежне – їхня боротьба спрямована на відновлення та захист національного суверенітету Мексики і є частиною світової антиліберальної революції. Можливо, саме Маркос став персоніфікованим символом нового антиглобалістського руху 90-х років, як став таким самим символом Че Гевара у революційні 60-ті.

Фінансова криза, що почалася у Південно-Східній Азії 1997 року – закономірний результат процесів, що відбувалися і результат розвитку світової економіки у 90-х роках ХХ століття. Саме вона дала поштовх, що сколихнув весь світ [5, с. 134].

Другим етапом становлення антиглобалістського руху можна вважати 1999 рік. Тоді у Швейцарії відбулася установча конференція Глобальної дії людей, що об'єднала сотні різних за цілями протестних груп (профспілок, зелених, анархістів, пацифістів та їм подібних) із різних країн для дестабілізації діяльності СОТ і МВФ. (Саме ці організації обвинувачуються антиглобалістами у грабіжницьких для бідних країн торгових і кредитних відносинах, руйнуванні цілих національних економік та в іншому) Пробною кулею стали протести проти учасників зустрічі Міжнародного економічного форуму, що проводилася в австралійському Мельбурні 11 вересня 1999 року (воістину символічна дата; можна згадати також, що 11 вересня 1973 року у Чилі стався ультраправий переворот, у ході якого було вбито президента-соціаліста Сальвадора Альєнде).

Після цих подій частина міжнародної спільноти усвідомила, що фінансова глобалізація зайшла надто далеко і у власності великих міжнародних фондів на сьогодні зосереджені настільки великі фінансові ресурси, що їх вистачить для того, щоб зруйнувати економіку будь-якої, навіть найрозвинутішої країни.

Небезпека світової диктатури, як наслідок сильної влади міжнародних фінансових організацій, призвела до створення у червні 1998 року до організації АТТАС, спочатку у Франції, а потім по всій Європі. Ця організація, нараховує близько 100 тисяч активних

членів у 50 країнах світу. Напрямок її діяльності можна назвати реформістським. Об'єкт боротьби – не так корпорації та ліберальна економіка, як спекулянти фінансових ринків. Гігантські прибутки, отримувані керівниками бірж, не задіяних у ніякому реальному виробництві, викликають справедливе обурення профспілок, лівих інтелектуалів та їм подібних діячів. Що й призвело до вимоги стягування з цих операцій соціального податку. Їх підтримав нобелівський лауреат з економіки Джеймс Тобін, який підрахував, що коли зробити це у розмірі всього лише 0,1%, більшість фінансових операцій стануть не вигідними, що різко зменшить кількість валютних спекуляцій. Створена на підтримку цієї, здавалося б простої, ідеї, АТТАС пішла далі й запропонувала на кошти від цього податку створити Світовий фонд розвитку, з якого фінансувалися б соціальні та екологічні програми (звідси й назва – Action pour une taxe Tobin d'aide aux citoyens – АТТАС – «За податок Тобіна на допомогу громадянам»).

Міжнародний рух АТТАС організований як мережа, без будь-яких ієрархічних структур і географічного центру. Спілкування між його учасниками здійснюється за допомогою Інтернету, що сприяє обміну інформацією про діяльність. Сьогодні такі організації наявні більш ніж у 30 країнах світу.

У рух антиглобалістів органічно вписалися зелені, яких не слід асоціювати з давно вже респектабельним «Грінпісом» і парламентськими зеленими партіями. Існують значно радикальніші природозахисні рухи, котрі прямо пов'язують порятунок природи із вирішенням соціальних проблем. Ідеологами радикального екоруху можна назвати Ральфа Найдера, Мюррея Букчіна, Дейва Формена та багатьох інших діячів, дуже популярних у своїх не таких уже й вузьких колах. Так само природним було вливання у лави антиглобалістів різномасштабних лівих – від поміркованих до радикалів типу троцькістів, маоїстів і навіть червоних скінхедів.

Як ознака нового часу, у русі широко представлені прошарок пролетарів комп'ютерної праці. Ще у Сіетлі 1999 року виникли так звані індімедіа – система електронного обміну інформацією. Нині її можна назвати глобальним інформантством антиглобалістів, яке веде свою діяльність у вигляді диверсій проти ТНК [6, с. 17].

Перевагами антиглобалізму припустимо вважати наявність перспектив розвитку антиглобалістського руху взаємозалежного з процесом інтегрування формули «глобалізм – антиглобалізм» у теорію сучасних міжнародних відносин. У цьому зв'язку дилема «глобалізм – антиглобалізм» є прикладом бінарно-опозиційного людського мислення і пізнання. Природно, якщо є «світло», то існує й «пітьма», якщо є «плюс», то є і «мінус» [7, с. 140].

Відповідно, розглядаючи поняття антиглобалізм, можемо виокремити ряд позитивних рис, притаманних йому. Насамперед необхідно зазначити, що антиглобалістський рух характеризується багатоаспектністю свого розвитку. Сьогодні антиглобалістські притаманний радикалізм. Але, знову ж таки, цей антиглобалістський аспект не слід плутати з ліво-радикалізмом у марксистському розумінні терміна. Радикальна тенденція в антиглобалізмі ґрунтується на принципах плюралізму. Історичний зміст формування цього соціально-політичного феномена означає, що радикальний плюралізм необхідний для збереження єдності антиглобалістського руху. Для цього є об'єктивні передумови. Антиглобалістський рух надто молодий, надто мало часу у нього було для звичної політичної структуралізації. Тому ставка на радикальний плюралізм робиться свідомо – він є ніби одним з програмових положень антиглобалізму. Наприклад, в антиглобалістських акціях беруть участь як групи, що принципово виступають проти насилля (паціфісти, евангелісти), так і ті організації, що не мислять своєї діяльності без актів насилля (націонал-ізоляціоністи, ліворадикальні групи) [7, с. 145].

Також до позитивних рис відносимо те, що антиглобалізм виявляється у формі неприйняття світової (глобальної) цивілізації, в якій найбільш виражена глобальна економічна дія під назвою спільний ринок, що породжує комплекс глобальних проблем: продовольства, енергетики, народонаселення, забруднення навколишнього середовища, скорочення біологічного розмаїття, які призводять до різкого погіршення якості життя [8, с. 29].

Не можливо вважати антиглобалізм як якесь угруповання анархістів, а це насамперед рух, який є відповіддю на незадоволення досить великої частини західного суспільства нинішньою інтеграцією. Країни Західної Європи вступають у НАТО і Євросоюз, «Макдональдс» здається у провінційному українському місті ознакою цивілізованості, а переговори з МВФ – порятунок для нереформованих економік. Але, водночас, у пресі західних країн можна знайти інформацію про те, що транснаціональні корпорації часто не зважають на інтереси своїх робітників, використовують свою вагу в економіці для ігнорування не лише вимог профспілок, але навіть елементарних прав споживачів, про діяльність МВФ, кредити якого лише підтримують на плаву кримінальні еліти і дозволяють їм і надалі відкладати реформи у своїх країнах. І ці статті пишуть не антиглобалісти, але вони явно вказують на недоліки глобалізму, яких намагається позбутися антиглобалізм [9, с. 20].

Узагалі, ми маємо розуміти, що антиглобалізм пов'язаний з проблемами, що виникають у ході глобалізації. Тобто головною перевагою антиглобалізму є те, що його представники намагаються вирішити ті проблеми, які викликає глобалізм.

Загалом, переваги антиглобалізму прослідковуються як у внутрішній структурі антиглобалістського руху, так і у самій діяльності, де можливо виділити для антиглобалістського руху варіанти перспектив у майбутньому, а саме, перебування в опозиції, являючи собою альтернативу, але не висуваючи ніяких конкретних альтернатив, можливість становлення підсистемою громадянського суспільства та спостерігати за всіма наслідками глобалізації у просуванні суспільства до «іншого світу».

Антиглобалізм має як переваги, так і недоліки. Необхідно зауважити, що і сама глобалізація має свої переваги. Відомо, що теорія глобальної економіки – це ринкова модель. Не враховуючи її, антиглобалісти не пропонують ніякої альтернативи. Не варто забувати, що глобалізація несе досить позитивні складові, як, наприклад, інвестиції в економіку багатьох країн, що розвиваються. Це діяльність, приміром, міжнародних нафтових компаній.

Зокрема, потрібно відрізнити антиглобалізм й ізоляціонізм, до якого залучаються деякі розвинені країни (Японія, Норвегія, Швейцарія), які втілюють політику ізоляціонізму. Такі країни захищають свої ринки від товарів з інших країн, де економіка успішно працює. Але там немає таких грубих, екстремістських проявів, як на зборах антиглобалістів в Європі.

В антиглобалізму поки що немає двох найважливіших складових, котрі могли б зробити його самостійною світовою політичною силою – спільної ідеології і єдиного керівного органу [7, с. 147]. Сам рух організовано на козакий лад, зі своїм тимчасовим отаманом-лідером. Як уважають експерти, екстремізм такого роду запросто може прижитися вже найближчими роками не тільки у Росії, а й в Україні. «Рух антиглобалістів цілком міг би прижитися на українському ґрунті, оскільки він активно використовує протекціоністську риторичку, яка, зазвичай, близька пересічному вітчизняному виробникові. Світову діяльність антиглобалістів переважно спрямовано проти СОТ, ЄС, G-7. З іншого боку, Україні потрібно розв'язати внутрішні проблеми щодо інтеграції з розвиненими країнами, а вже потім, можливо, країна зіштовхнеться з проблемою антиглобалістського руху [3, с. 36].

На справді, усі дії та зусилля антиглобалістів призводять до обмеження транскордонного переміщення капіталу і його перетікання у країни, що розвиваються, такі як Україна, зокрема.

Також цікаво зазначити, що антиглобалістський рух характеризується крайньою непримиренністю, агресивністю і революційністю. Деякі вчені вважають, що це «спонтанна, хаотична, непродумана реакція». Їх виступи і демонстрації супроводжують кожну зустріч «Великої вісімки», різноманітні економічні форуми, присвячені проблемам і перспективам глобалізації. Найчастіше ці виступи бувають далеко не мирними, навіть з людськими жертвами. І тому для пересічного громадянина антиглобалісти виступають як група анархічно налаштованих молодих людей, які категорично заперечують глобалізацію.

Антиглобалістський рух – це переважно рух різнорідний, тому що до його складу входять різноманітні організації, від суто антиглобалістських до радикально-екологічних і маоїстських. Іноді буває так, що новий рух намагаються використовувати у цілях власної реклами маргінали – саме тому, виступи антиглобалістів часто набувають характеру, що не підлягає управлінню і нагадують революцію.

Антиглобалістський рух також вважають популістським рухом, а якщо ми звернемося до історії, то помітимо, що популістський рух використовував незадоволення мас для знищення демократії та встановлення власної диктатури, яка вже не дозволяла населенню виявляти нічого, крім радості. Достатньо згадати фашизм, націонал-соціалізм, які, загалом, починали як соціал-демократи чи зелені, а закінчували тоталітарними режимами. Але все ж таки антиглобалістському руху не вдається пройти таким шляхом. По-перше, тому, що, як вже зазначалось, це рух, який виникає з різнорідних груп, якими складно управляти: навряд чи хтось з його активістів може розраховувати на здійснення принципу «демократичного централізму» і перетворення руху у бойову кримінальну організацію, якими були на момент здійснення своїх революцій Муссоліні, Гітлер, Ленін. По-друге, для перемоги і функціонування подібних режимів потрібна всеохоплююча політична і економічна криза хоча б у країнах, де вони встановлюються – а це навряд чи можливо за умов відсутності такої кризи у західній економіці. По-третє, історія навряд чи допустить повторення одних і тих же соціальних дослідів у тих же формах [10, с. 130].

Отже, антиглобалізм не загрожує нам навіть своїми радикальними діями. Сьогодні прослідковується наскільки потужно просунувся антиглобалізм у використанні інтересів усієї світової спільноти.

Список використаної літератури

1. Политический словарь. URL: <http://mirslivarej.com/pol>.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенко. 2-е вид., доп. і перероб. К.: Генеза, 2004. 736 с.
3. Гавриш О. Антиглобалізм – ознака об'єднання світової економіки. Дзеркало тижня. 2002. № 28. С. 34–37.
4. Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. К.: Логос, 1999. 566 с.
5. Лебедева М.М., Мельвиль А.Ю. Сравнительная политология, мировая политика, международные отношения: развитие предметных областей. Полис. 1999. № 4. С. 130–140.
6. Супруненко О. Альтернативний світ антиглобалістів. Дзеркало тижня. 2004. № 13. С. 15–21.
7. Сакович В. Антиглобалізм: стан і перспективи. Політичний менеджмент. 2005. № 1. С. 137–142.
8. Межжерін В. Мислити глобально, діяти локально. Дзеркало тижня. 2001. № 44. С. 25–31.
9. Левашов В.К. Глобализация и социальная безопасность. Социс. 2002. № 3. С. 19–27.
10. Алексеенко І. Антиглобалістський рух – початок формування світової контркультури? Політичний менеджмент. 2005. № 6. С. 129–138.

**ANTI-GLOBALIZATION:
THE HISTORY AND BACKGROUND OF THE EMERGENCE**

Mykyta Koval

*Technologies National Pedagogical University of M. P. Drahomanov,
Department of Political Psychology and Socio-Legal
Pyrogova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The purpose of this article is to study the history of anti-globalization, its advantages and disadvantages.

Over the last decade, we have faced such a phenomenon as globalization. Accordingly, today the question of anti-globalization is emerging as a phenomenon that characterizes the position of people who oppose globalism. Although the representatives of the anti-globalist movement by themselves argue that they are not against globalism, but only for a certain, renewed form of globalism.

Antiglobalism is a rather specific phenomenon, whose representatives are left radicals and extreme right, anarchists and trade unionists, communists and nationalists. All of them argue that anti-globalization is a superclass movement, and in the economic sense it is aimed at protecting the producers of real goods: workers, entrepreneurs, builders, farmers, as well as doctors, teachers, military (specialists).

The anti-globalist movement is characterized by a multi-aspect of its development, has a rather specific structure, which manifests itself in the absence of centralization of power, that is, there is no single governing body.

Key words: globalism, antiglobalism, radicalism, network character, binary – opposition, ideology, radical-ecological.

УДК 324+342.8]:004

ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕЛЕКТРОННОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН

Анастасія Константинівська

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
факультет соціальних наук та соціальних технологій, кафедра політології
вул. Григорія Сковороди, 2, 04655, м. Київ, Україна*

Вибори є першочерговою ознакою демократичної політичної системи країни, необхідний і найважливіший механізм здійснення волевиявлення громадян, що дозволяє формувати представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування. В останні роки запровадження електронного голосування, як основного інструменту електронної демократії, стало одним із перспективних напрямків використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Електронне голосування передбачає використання електронних засобів для проведення процедури голосування та підрахунку результатів виборів. Нові технології дозволяють забезпечити прозорий, надійний та доступний інструмент реалізації виборчих прав громадян. У статті розглянуто особливості впровадження електронного голосування, його стандарти та типологію, проаналізовано необхідні умови для ефективної роботи електронних систем голосування.

Ключові слова: демократичні вибори, інформаційно-комунікаційні технології, виборчі стандарти, дистанційне голосування, виборче право.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології змінили обличчя політичного життя багатьох країн світу. Застосування нових технологій змінює суспільний дискурс та інструменти мобілізації громадян. Вираження волі громадян через вибори є найважливішим елементом демократичної системи державного управління, що формує представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування. На сьогодні електронне голосування визнане набагато надійнішим та безпечнішим за традиційне голосування на виборчих дільницях [13]. Електронне голосування не тільки спрощує саму процедуру, а й підвищує інтерес до політичного життя країни, та як наслідок зростає явка на виборах. Дослідники визначають, що електронне голосування, хоча є однією з найскладніших форм електронної демократії, може підвищити інтерес громадян до виборчого процесу, зменшити витрати на виборчий процес, збільшити доступ громадян з обмеженими фізичними можливостями до процедури голосування, покращити надійність процедури підрахунку результатів виборів [8; 14; 16].

Питання запровадження системи електронного голосування досліджували такі науковці, як Р. Кріммер, В. Пітерс, А. Проссер та Р. Шустер. Зарубіжні науковці Дж. Гібсон, М. МакГалей, М. Реммерт та М. Чевалліер визначили основні стандарти та вимоги до проведення демократичних електронних виборів. Питаннями верифікації результатів виборів та можливими ризиками займалися такі науковці, як Д. Цетінка, О. Цетінка, Т. Лауер. Серед вітчизняних дослідників електронне голосування вивчали Л. Анісімова, А. Береза, С. Канзюба, С. Фоміна, К. Турчинов.

Метою статті є аналіз особливостей функціонування системи електронного голосування залежно від контексту впровадження; визначення загальних стандартів та принципів процедури електронних виборів.

У демократичній політичній системі важливо, щоб громадяни мали можливість взяти участь у чергових виборах і обрати своїх представників до органів державної влади. На тепер застосування інструменту електронних виборів широко використовується у США, Канаді, Бельгії, Швейцарія та Естонії; частково запроваджене електронне голосування у Великобританії, Німеччині, Франції, Іспанії та Португалії [6]. Кабінет Міністрів Ради Європи визначає електронне голосування як процедуру голосування за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій із системою автоматичного підрахунку голосів [9].

Згідно з Рекомендаціями Ради Європи [9], під час застосування системи електронного голосування мають бути дотримані ряд принципів. Вибори мають бути точними, з гарантією передачі електронного голосу у центральну мережу без будь-яких змін. Необхідно дотримуватися демократичних принципів традиційних виборів – прямі, вільні, загальні, із забезпеченням процедур таємності та гласності. Під час проведення електронного голосування важливо дотримуватися політики конфіденційності та забезпечити неможливість ідентифікувати виборця з його голосом. Останнім важливим принципом є можливість верифікації та аудиту голосів, коли кожен виборець зможе перевірити чи правильно врахований його голос.

До описаних вище вимог, Дж. Гібсон, М. МакГалей та М. Чевалліер [8; 12] додали ще ряд критеріїв для належного функціонування системи електронних виборів. Зокрема, виборчий голос під час його передачі до виборчої комісії не можна виявити та змінити. Голосувати мають право лише зареєстровані виборці, при чому лише один раз, повторне голосування буде вважатися фальсифікацією виборів. Веб-сайт для голосування має бути захищений від хакерських атак та гарантувати захист персональних даних виборців. Держава має забезпечити неможливість тиску на громадян через політичні переконання, ввести заборону купівлі/продажу голосів із кримінальною відповідальністю.

Також Кабінет Міністрів Ради Європи виділив загальні стандарти щодо регулювання процедури електронного голосування, які відбивають основні принципи демократичних виборів та зміцнюють довіру до процедури електронного голосування. Саме вони сьогодні виступають орієнтирами для широкого запровадження системи електронного голосування у країнах-членах європейського простору. Стандарти можна поділити на три види: правові, що визначають міжнародні та національні нормативно-правові акти, які регулюють процедуру виборів; операційні стандарти, які визначають питання організації виборів та самої процедури голосування; технічні стандарти, що дозволяють забезпечити сумісність програмного забезпечення та електронних пристроїв [15]. Вибрані вимоги мають бути застосовані на всіх етапах проведення виборів: оголошення виборів, реєстрація виборців, висунення кандидатів, агітаційна кампанія, процедура голосування, підрахунок результатів та їх захист.

У цьому контексті для визначення готовності країни до впровадження електронного голосування Р. Кріммер, А. Проссер та Р. Шустер запропонували використовувати такі критерії [10; 14]:

- 1) розвиток інформаційного суспільства (розвиток електронного урядування, електронна інфраструктура, поширеність державних електронних послуг);
- 2) правовий вимір (верховенство права, нормативно-правове регулювання виборів, дотримання прав людини);
- 3) суспільно-політичний контекст (стабільність демократичних інститутів, тип виборчої системи, політична активність громадян, рівень явки на виборах).

Дослідники визначили, що для ефективного запровадження процедури електронного голосування необхідно визначити рівень політичної стабільності у країні, тип виборчої

системи, ставлення громадян до нововведень у процедурі виборів, визначення особливостей виборчого законодавства. Також важливим є аналіз стану виборчих реєстрів, інформаційно-комунікаційної та технічної інфраструктури, наявність та сприйняття інших інструментів електронної участі (електронних форумів та консультацій, інструменту електронних петиції тощо).

Такий розподіл допомагає визначити переваги запровадження нових технологій голосування [3; 5; 13]. По-перше, дистанційне електронне голосування дозволяє обрати зручний час та місце, аби здійснити свій громадський обов'язок (реєстрація та процедура голосування), навіть для громадян, що на момент виборів знаходяться за кордоном. По-друге, новий канал голосування може зацікавити окремі групи населення у політичному житті (наприклад, молодь), що у свою чергу може суттєво збільшити явку виборців. По-третє, процедура є зручною та доступною для людей з обмеженими фізичними можливостями. По-четверте, мінімізація впливу людського фактора на процес підрахунку голосів, та, як наслідок, зменшення фальсифікацій та маніпуляцій з голосами, збільшення довіри громадян до електронної процедури голосування та легітимності обраної влади. По-п'яте, новітні системи захисту дозволяють забезпечити персональні дані виборців та захистити програмну інфраструктуру від зовнішніх атак. По-шосте, виборець може перевірити чи врахований його голос, а у деяких країнах навіть змінити/виправити свій вибір у дні проведення виборів (Швеція, Естонія). По-сьоме, відбувається економія державних коштів, оскільки одноразові витрати на закупівлю програмного забезпечення та електронних машин підрахунку є суттєво нижчими за регулярні виборчі витрати (друк виборчих списків та бюлетенів, оплата праці членів виборчих комісій). І останнє, електронні пристрої дозволяють протягом доби обробити результати голосування та швидко оголосити результати виборів.

Однак, попри такий широкий перелік переваг, процедура голосування – це процес із великою кількістю традицій, що має символічний характер, за який окремі групи громадян у деяких країнах боролися досить тривалий час, тому будь-які нововведення мають проводитися поетапно та з великою обережністю [14]. Попри те, що під час застосування електронного голосування майже нівелюються помилки, пов'язані з людським фактором, є велика кількість технічних загроз, що можуть виникнути з програмним забезпеченням та електронною інфраструктурою [6]. Насамперед, технологія електронного голосування викликає недовіру через можливість зовнішнього втручання, наприклад, зараження програмного забезпечення вірусами, хакерські атаки, виведення з ладу системи, порушення збору даних, зміна даних електронних бюлетенів тощо [7]. Іншою суттєвою загрозою є можливість різноманітних зловживань, а саме купівля та продаж голосів виборців, подвійне голосування та голосування через посередників, які майже неможливо простежити дистанційно [2]. Також впровадженню системи електронного голосування може заважати недосконалість нормативно-правової бази та відсутність досвіду використання інших інструментів електронної участі [5]. Ще одним важливим недоліком є втрата публічності процесу голосування, повну таємницю голосування можна гарантувати лише коли громадянин відвідує виборчу дільницю особисто. За таких умов, у громадян можуть виникнути побоювання та недовіра, через недостатню прозорість процедури, з'явитися сумніви у надійності електронного підрахунку голосів, тому важливо здійснювати заходи для нівелювання зовнішніх та внутрішніх загроз.

Аби уникнути усіх вище наведених ризиків, уряди країн, які проводять електронні голосування, регулярно тестують та оновлюють програмне забезпечення для виборів, модифікують виборчі машини. Розробники інформаційних технологій постійно працюють

над удосконаленням технічної інфраструктури з метою мінімізації виникнення можливих помилок та збоїв [11].

Аналізуючи міжнародний досвід, для мінімізації ризиків та уникнення технічних проблем необхідно провести наступні кроки, описані далі [5; 11; 16]. Варто починати за-провадження системи електронних виборів із проведення пілотних голосувань, на яких будуть тестуватися пристрої підрахунку голосів та програмне забезпечення. Для цього попередньо необхідно провести детальну законодавчу регламентацію нової процедури. Електронна виборча система має бути з одного боку надійно керованою та відкритою для перевірки, з іншого – бути захищеною від втручання для зміни результатів та виникнення помилок під час процедури голосування. На цьому етапі виникає питання навчання та компетентності персоналу, який буде обслуговувати виборчі машини та допомагати проводити процедуру голосування. Усі члени виборчих комісій мають пройти належну підготовку для роботи з електронною системою, для виборців необхідно розробити доступні інструкції користування новою технологією. Далі необхідно встановити належну систему конфіденційності, що зможе захистити персональні дані виборців. Кожному виборцю має бути гарантована можливість таємного голосування, без спроб отримати відомості про його вибір [2]. Програмне забезпечення, що буде використане на електронних виборах має бути ліцензованим, а електронні пристрої пройти сертифікацію у міжнародних експертів та спостерігачів. Держава має забезпечити міжнародне незалежне спостереження та експертний аналіз результатів виборів [7]. За умов електронного голосування кожен виборець має можливість перевірити правильність врахованого голосу та бути впевненим, що усі його персональні дані надійно збережені у системі, аби уникнути політичного переслідування [3]. Підсумовуючи, можна визначити, що для збільшення гарантій проведення чесних виборів необхідно, аби держава максимально контролювала виборчий процес, мінімізуючи роботу третіх сторін (окрім роботи незалежних спостерігачів).

Повертаючись до процедури електронного голосування, електронні вибори можуть проходити як дистанційно, коли голосування відбувається через мережу Інтернет, за допомогою ідентифікаційного пароля, так і на виборчій дільниці, коли голосування відбувається за допомогою електронних терміналів (ідентифікація відбувається через ID-картку або реєстраційний пароль) або електронних скриньок, що автоматично підраховують паперові бюлетені (оптичне сканування та технології запису голосів) [4].

Дослідник Л. Анісімова виділила два механізми електронного голосування на електронних виборах. Використовуючи перший механізм голосування, виборець попередньо проходить реєстрацію у виборчій комісії, яка присвоює реєстраційний номер (цифровий ключ). У день голосування, виборець через будь-який комп'ютер, під'єднаний до мережі Інтернет, за допомогою цифрового ключа отримує доступ до свого виборчого кабінету, де знаходиться електронний бюлетень. Далі громадянин здійснює свій вибір, підтверджуючи його своїм цифровим ключем, на що система видає повідомлення про закінчення голосування [1]. Однак за таких умов наявні ризики, що зможуть ідентифікувати виборця за його виборчим голосом, після чого здійснювати тиск та навіть переслідувати.

У такому випадку використовують оновлений механізм електронного голосування, коли списки виборців та реєстрація голосів розділяються на двох різних серверах. Перший сервер розсилає електронні бюлетені за запитом виборців, приймає, зберігає та обробляє результати голосування. На другому сервері зберігаються реєстр та персональні дані виборців, який має бути під державним контролем. Виборець отримує два паролі доступу (для двох серверів) – перший для електронного бюлетеня, другий для своєї ідентифікації особистих даних. Далі виборець вводить два паролі у своєму електронному кабінеті, де

здійснює процедуру голосування – заповнює форму та підтверджує результат. Далі система надсилає інформацію з персональними даними на другий сервер з реєстром виборців, який підтверджує, що виборець взяв участь у виборах. Дані з голосом за певну кандидатуру/ партію надходять на перший сервер, який перевіряє наявність паролю доступу і реєструє голос. У цей час виборцю в особистий кабінет надходить спеціальний пароль, за яким він може перевірити правильність зареєстрованого голосу. Підрахунком голосів займається перший сервер, таким чином забезпечується таємниця голосування, а другий сервер підтверджує, що громадянин взяв участь у виборах [7].

Електронне голосування має особливий інтерес для вивчення, оскільки воно є найбільш зручним та ефективним у використанні, як і найбільш складним для запровадження (оновлення законодавства, нові технології, питання розуміння та довіри виборців). Важливо зазначити, що запровадження електронного голосування саме по собі не підвищить якість проведення виборів. Відсутність демократичних стандартів тільки послабить довіру до нового каналу голосування та не сприятиме легітимності обраних політичних інститутів. Система електронного голосування, лише при належній реалізації, використанні новітніх засобів захисту, забезпечить якісно іншу організацію голосування, що відрізнятиметься принципово новим рівнем зручності, швидкості та безпеки реалізації громадянами своїх виборчих прав. Для запровадження електронного голосування, необхідно прийняти відповідну нормативно-правову базу, забезпечити розгалужену електронну інфраструктуру, встановити сертифіковане програмне забезпечення, здійснити підготовку виборчих органів та організувати навчання громадян щодо використання нових технологій – все це дозволить провести визнані демократичні вибори з високим рівнем громадської довіри до виборчого процесу.

Список використаної літератури

1. Анісімова Л. Протоколи електронного голосування. Наукові записки. Том 151. Комп'ютерні науки. 2013. С. 88–95.
2. Береза А. Сучасні технології голосування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. № 6. 2010. С. 155–160.
3. Кандзюба С.П. Використання електронних технологій зв'язку у виборчому процесі. Держ. упр. та місц. самоврядування: зб. наук. пр. Д.: ДРІДУ НАДУ, 2009. С. 102–109.
4. Фоміна С.В. Способи та форми голосування на виборах у зарубіжних країнах. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Право. (21).
5. Турчин Я. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування. Гілея: науковий вісник, 2013. № 73. С. 308–310.
6. Турчинов К.О. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на виборчий процес. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № (1), С. 29–32.
7. Cetinkaya O., & Cetinkaya D. Verification and validation issues in electronic voting. The Electronic Journal of e-government. № 5(2). 2007. P. 117–126.
8. Chevallier M. Internet voting: Status, perspectives and Issues. In TU-e-Government Workshop. 2003.
9. Council of Europe. Recommendation on legal, operational and technical standards for e-voting – explanatory memorandum. Rec(2004)11. URL: <http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>.
10. Krimmer R., Schuster R. The E-Voting Readiness Index. Working Paper Series on Electronic Voting and Participation. 2008. № 1.

11. Lauer T.W. The risk of e-voting. *Electronic Journal of E-government*. № 2(3), 2004. P. 177–186.
12. McGaley M. & Gibson P.J. E-voting: a safety critical system. 2003.
13. Pieters W. & Becker M.J. Ethics of e-voting: An essay on requirements and values in Internet elections. In *E-Democracy: Concepts and Practices*. ICFAI University Press. 2008.
14. Prosser A. & Krimmer R. The dimensions of electronic voting technology, law, politics and society. *Electronic Voting in Europe Technology, Law, Politics and Society*. 2004. P. 21–28.
15. Remmert M. Towards European Standards on Electronic Voting. In *Electronic Voting in Europe*. 2004. P. 13–16.
16. Svensson J. & Leenes R. E-voting in Europe: Divergent democratic practice. *Information Polity*. № 8(1, 2). 2003. P. 3–15.

ELECTRONIC VOTING AS CITIZEN ELECTRONIC PARTICIPATION TOOL

Anastasiia Konstantynivska

*National University of «Kyiv-Mohyla Academy»,
Faculty of Social Sciences and Social Technologies,
Department of Political Science
Hryhoriya Skovorody Str., 2, 04655, Kyiv, Ukraine*

Elections are an essential feature of the democratic political system of the country, a necessary and most important mechanism for the exercise of the citizens' political will, allowing the formation of representative bodies of state power and local self-government. In recent years, the introduction of electronic voting as the main tool of e-democracy has become one of the most promising areas for the use of modern information and communication technologies. Electronic voting involves the use of information and communication technologies and electronic tools to conduct the voting procedure and for calculation of election results. New technologies provide a transparent, reliable and accessible tool for the exercise of citizens' electoral rights. The electronic voting system, provided that it is properly implemented, using the latest means of protection, will provide a qualitatively different electoral organization that proposed fundamentally new levels of convenience, speed, and security, citizens' electoral rights. The main purpose of the article is to determine the functioning peculiarities of the electronic voting system, depending on the context of its implementation. In this study was analyzed the peculiarities of electronic voting introduction, its standards and typology, determined the necessary conditions for the effective work of electronic voting systems.

Key words: democratic elections, information and communication technologies, electoral standards, distance voting, electoral law.

УДК 327(477+470):341.223.2(477.75)

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ АНЕКСІЇ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ І СТАН ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Роман Кополовець

*Ужгородський національний університет,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті детально описано та проаналізовано причини та передумови анексії Автономної Республіки Крим. уперше подано емпіричний (прикладний) аналіз демократичного розвитку за даними організації Freedom House, а саме проекту «Freedom in the world», що робить емпіричний аналіз окупованих територій пострадянського простору зокрема.

Ключові слова: анексія, Росія, Крим, емпіричний аналіз, трансформація, окупація, демократизація.

Перш ніж почати емпіричний аналіз стану демократичного розвитку республіки Крим, треба проаналізувати причини та передумови анексії території у 2013 році.

Серед передумов анексії можна виділити такі:

- 1) криза історичної свідомості та національної пам'яті;
- 2) слабкість державної історичної політики;
- 3) масове використання російською пропагандою та місцевими проросійськими силами антиукраїнських інтерпретацій історичних подій;
- 4) деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда із використанням викривлених трактувань історичних фактів;
- 5) регіоналізація історичної пам'яті;
- 6) експансія радянсько-російської супроти української державницької концепції викладу історичних фактів;
- 7) слабкість інформаційного забезпечення політики національної консолідації шляхом поширення історичних знань і формування національної пам'яті;
- 8) відсутність військового спротиву;
- 9) підписання у 2010 році В. Януковичем «Харківський угод», котрі значною мірою сприяли анексії Криму;
- 10) початок національного спротиву проти чинної влади, події Євромайдану та Революції гідності (2013–2014 рр.)

Основні причини анексії Криму структуровано можна описати так:

1. Геополітичні причини. Закріплення США в європейському регіоні відбиває геополітичні та стратегічні інтереси США, спрямовані на те, щоб в Європі не виникла сила, що має досить ресурсів, щоб кинути виклик глобальній гегемонії США. Це суперечить інтересам Росії. Росія намагається змінити баланс сил на свій бік, щоб через переформатування геополітичної конфігурації зміцнити свої позиції (стратегічні та економічні) в Східній Європі, де Україна відіграє ключову роль воріт з Азії до Європи і навпаки [5, с. 69].

2. Військово-стратегічні причини.

— Військово-морська база в Севастополі є найважливішим стратегічним об'єктом для переведення військових сил у зону Середземномор'я. Через неї Росія постачала вій-

ськами й технікою режим Башар Аль-Асада протягом усієї громадянської війни в Сирії. Крім того, вона є єдиною в розпорядженні Росії, яка розташована в теплих водах, і єдиним місцем на Чорному морі, що не належить НАТО, не рахуючи Грузію. Втративши Севастополь, Росія автоматично втратить статус глобальної військової сили [5].

– Наявність бази Чорноморського флоту РФ в Севастополі служить одним із важелів стримування євроатлантичної інтеграції України. Наявність іноземних контингентів третьої сторони на території країни-здобувача, суперечить критеріям членства в Північноатлантичному альянсі. Тож Україна не може приєднатися до членів країн НАТО через наявність окупованої та невизнаної більшістю країн світу території.

– Відділення Криму від України відкриває Росії поле для військово-політичних маневрів. З'являється можливість використання території півострова для розміщення стратегічної авіації, ракетних комплексів і численного складу кадрових офіцерів.

3. Політичні причини. Недопущення в Україні радикальних політичних змін, які несуть реальну загрозу у майбутньому змінити російську владу та саму структуру та основи формування вертикалі влади. Дестабілізація ситуації в Криму призводить до розколу дружніх стосунків між російським та українським народами, і, як наслідок, народ Росії не вірить і не підтримує всіх змін, які відбуваються в Україні. Державний устрій в Росії залишається непохитний [5, с.70].

4. Економічні причини.

– Вигоди Росії від експлуатації шельфу Чорного моря і від інших корисних копалин, які є в Криму, передусім – нафти і газу, а також мінералів, які є в горах і в морі. Об'єм газу на Чорноморському шельфі оцінюється у розмірі 1,5 трлн куб. м газу. Якщо ціну на газ покласти \$ 300 за 1000 куб. м, РФ може отримати до \$ 450 млрд.

– Можливість прокласти газопровід «Південний потік» не по дні Чорного моря, а по наземній території Криму, що дасть економію в будівництві, на думку фахівців, у \$ 5–6 млрд, крім того, ціна на газ для Туреччини буде комерційною. За старими домовленостями, Туреччина повинна була отримати знижки з огляду на проходження газопроводу по її території.

– Росія перестала платити Україні орендну платню за базування Чорноморського флоту, економія становить приблизно \$ 100 млн за рік. Також Україна втрачає 30 % знижку за газ, яка була отримана під час підписання Харківської угоди, за пролонгацію терміну перебування ЧФ на території України. Орієнтовний економічний вигравш РФ становить до \$ 4 млрд у рік [5, с. 71].

5. Особисті причини Президента Росії В. Путіна.

– У російську історію Микита Сергійович Хрущов увійшов як людина, яка віддала Крим Україні, а Володимир Путін прагне увійти в новітню історію як президент, що приєднав Крим до РФ («собиратель земель русских»).

– Небезпечний приклад багатьом країнам, що гарантія безпеки визначається наявністю та володінням ядерною зброєю. Під загрозою опиняться зусилля ООН щодо нерозповсюдження ядерної зброї.

– Посилиться конфронтація Росії та НАТО, що може призвести до нового витка холодної війни та нової економічної кризи.

– Країни, що мають територіальні претензії до сусідів, відчують всюдозволеність і за певних умов також можуть здійснити військову агресію [5, с. 72].

Окремо треба розглянути **інформаційно-психологічний** складник анексії півострову. Анексія Криму показала, що це була добре спланована та організована операція. Варто зазначити, що проросійські організації в АРК роками виконували роль 5-ої колони Кремля

в Криму [7; 8]. Вони фінансувались урядом РФ, а їхні керівники були агентами впливу російських спецслужб й активно проводили антиукраїнську діяльність. Під прикриттям відстоювання інтересів російськомовного населення регіону флотськими ЗМІ організувалася інформаційна компанія, спрямована на формування іміджу Росії як єдиного надійного гаранта стабільності в регіоні. Для розповсюдження відповідних матеріалів широко використовувалися можливості органів інформаційного забезпечення флоту (прес-центр, телерадіоцентр, газета «Флаг Родины»), проросійських кримських ЗМІ, які фінансово або технічно залежні від ЧФ РФ, газети «Русская община Севастополя», «Русский Севастополь», «Севастопольская правда» (міська організація Комуністичної партії), «Отечество» (видавець – Кримська республіканська партія «Русский блок»), «Русский Крым» (Конгрес російських громад Криму), «Севастопольский меридиан», «Русичи», «Ветеран», «Колесо». За активної підтримки ЧФ РФ, адміністрації м. Москви в Севастополі було створено найпотужнішу міську кабельну мережу – телекомпанію «Девком» [7, с. 152].

Наприклад, лідер Меджлісу Мустафа Джемільов неодноразово радив більш пильно ставитися до радикальних проросійських організацій у Криму: «Проросійських організацій у Криму кілька десятків. Крім того, досить агресивно налаштовані козацькі організації, православні Московського Патріархату здійснюють провокаційні дії», – постійно наголошував голова Меджлісу [8].

Як ми бачимо, список проросійських організацій, які вільно діяли в Криму перед вторгненням із боку Росії, досить великий. Ці організації протягом багатьох років вели підривну діяльність у Криму та проводили антиукраїнську пропаганду. Ба більше: практично всі вони співпрацювали із різноманітними спецслужбами РФ. Найбільше на соціально-політичну ситуацію у Криму впливали Головне розвідувальне управління Генерального штабу Міністерства оборони та розвідувальні підрозділи ЧФ РФ – $\approx 70\text{--}72\%$. За ними йде Служба зовнішньої розвідки РФ – $\approx 25\%$, і тільки після неї – Федеральна служба безпеки РФ – $\approx 4\text{--}6\%$ (сьогодні $\approx 60\text{--}65\%$). Це пов'язано з тим, що на території АРК базувалася Чорноморський флот РФ, спецпідрозділи якого теж співпрацювали з неурядовими організаціями [10, с. 340].

Проаналізувавши основні передумови та причини окупації території АР Крим, перейдемо до емпіричного аналізу за даними організації Freedom House, а саме проекту «Freedom in the World». Дослідження починаються з 2015 року.

Таблиця 1

**Емпіричні показники демократичного розвитку АР Крим (2015–2018 рр.)
за даними «Freedom in the World» [1–4]**

Рік дослідження*	Громадянські свободи	Політичні права	Сумарний показник**
			Статус
2015	6	7	6.5 Невільна
2016	6	7	6.5 Невільна
2017	6	7	6.5 Невільна
2018	6	7	6.5 Невільна

*Крим – анексована Російською Федерацією територія України.

**Жодна з європейських країн не визнала незалежність території.

– Спецоперація Росії із захоплення Криму почалася за 3 дні до закінчення зимової Олімпіади в Сочі, що проходила з 7 по 23 лютого 2014 року.

– 20 лютого 2014 року з Козачої бухти Севастополя, де базується 810-а бригада морської піхоти Чорноморського флоту Росії (ЧФ РФ), на виїзд із Севастополя вийшла колона бронетехніки. Це пояснили тим, що ЧФ РФ у Криму переводить свої частини на посиленій режим охорони через складну політичну ситуацію в Україні. Йшлося про те, що частини морської піхоти повинні посилити охорону військових частин ЧФ РФ в інших місцях Криму.

– 23 лютого 2014 року під контроль РФ фактично перейшов Севастополь – у місті на мітингу був обраний «народний мер» і створені «загони самооборони». Спільно із «самообороною» діяли російські військові у формі без розпізнавальних знаків [10, с. 340].

– 27 лютого 2014 року розвідувально-диверсійною групою спецназу повітряно-десантних сил Росії, яка прибула із Севастополя у військовій формі без розпізнавальних знаків, були захоплені будівлі Верховної Ради та Ради міністрів АР Крим у Сімферополі [13].

– 1 березня 2014 року президент РФ запросив у Ради Федерації дозвіл на використання російських військ «до стабілізації суспільно-політичної ситуації» в Україні. Рада Федерації прохання задовольнила. Цього ж дня в Севастополь увійшли два великі десантні кораблі Балтійського флоту РФ – «Калинінград» (102) і «Минск» (127) з десантниками і технікою з Новоросійська [10, с. 341].

– 7 березня 2014 року в Криму військами Російської Федерації вже були захоплені всі адміністративні будівлі, перекриті шляхи в'їзду на півострів і заблоковані всі пункти дислокації Військово-Морських сил України та інші військові гарнізони. Військовими кораблями Росії були перекинуті на півострів близько 10 тисяч військових і техніка, зокрема мобільні берегові протикорабельні ракетні комплекси.

– 16 березня 2014 року в Криму відбувся так званий референдум щодо визначення статусу Криму.

– Результати референдуму не визнавались і були широко засуджені світовим співтовариством.

– ЗМІ повністю контролювались російськими спецслужбами, будь-які опозиційні настрої відразу придушувались поліцією окупаційної влади.

– У період дослідження Крим жодного разу не змінював статус, маючи майже найвищий показник 6,5 балів із 7,0 можливих. Отож територія визнається невірною [1–4].

Окремо Freedom House у 2015 році оприлюднила звіт за редакцією експерта Андрія Клименка [6] щодо порушень прав людини на півострові. Основні причини зводяться до таких:

– Головні порушення стосуються активістів проукраїнських організацій, кримських татар та правозахисників і незалежних медіа.

– Найгрубішим порушенням прав людини у Криму експерт вказав автоматичне присвоєння усьому населенню півострова громадянства Російської Федерації.

– Обов'язкову процедуру здачі українського паспорту зобов'язані пройти всі державні чиновники, зокрема вчителі та лікарі.

– У звіті нагадують про численні порушення прав кримських татар, які брали участь в акціях протесту.

– Російська влада заборонила доступ до Криму двом лідерам Меджлісу кримсько-татарського народу – Мустафі Джемілеву та Рефату Чубарову.

– Зафіксовано випадки фізичної розправи над представниками кримсько-татарського народу.

– Найвідомішим став арешт кримчанина та українського режисера Олега Сенцова та Олександра Кольченка, засуджених на 20 років у 2016 році в Росії.

У підсумку зазначимо, що анексія, здійснена на території суверенної держави Україна, ретельно та довго планувались спецслужбами Росії. Проаналізувавши причини та методи захоплення території можна дійти висновку, що Росія активно розгойдує політичну та економічну ситуацію в досліджуваній країні з метою дестабілізації та гальмування процесу реформ і демократичного розвитку.

Список використаної літератури

1. Freedom House: Freedom in the World. Report Crimea. 2015. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2015/crimea>.
2. Freedom House: Freedom in the World. Report Crimea. 2016. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2016/crimea>.
3. Freedom House: Freedom in the World. Report Crimea. 2017. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/crimea>.
4. Freedom House: Freedom in the World. Report Crimea. 2018. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/crimea>.
5. Жиров Г. Анексія Криму, причини та наслідки. Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2014. Вип. 45. С. 68–72.
6. Звіт: як після анексії порушують права людини в Криму. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/03/150316_crimea_human_rights_freedom_house_vc.
7. Петрик В., Присяжнюк М., Мельник Д. та ін. Інформаційна безпека держави: підручник: у 2 т. К.: Вид-во ІСЗЗІ НТУУ «КПІ», 2016. Т. 2. 328 с.
8. Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга / За заг. ред. Ю. Тищенко. Київ: ТОВ «Агентство» Україна», 2016. 148 с.
9. Окупований Крим в умовах санкцій і блокади в 2014–2016 роках. Щорічна доповідь Фонду «Майдан закордонних справ» / За заг. ред. Б. Яре-менка. Київ, 2017.
10. Петрик В., Пахольченко Д. Аналіз підривної діяльності проросійських неурядових організацій та засобів масової комунікації як інструмент анексії Криму. Історія та сучасні виклики непокараних злочинів проти Церкви: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ: видавництво «Пороги», 2015. С. 338–343.
11. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.): аналітична доповідь. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.
12. Російсько-грузинський конфлікт: причини наслідки для європейської безпеки: матеріали експертної дискусії 14 серпня 2008 року / За заг. ред. Ю. Рубана. К.: НІСД, 2008. 42 с.
13. Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій: аналітична доповідь Центру Разумкова. Національна безпека і оборона. 2014. № 5–6. 39 с.
14. Шевель О. Кримські татари та українська держава: питання політики правозастосування та значення риторики. Кримські студії. 2001. № 1 (7). URL: <http://cidct.info/uk/studii/7/3.html>.
15. Шелест Г.В. Проблема врегулювання конфліктів в Грузії. Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Серія: економіка, політологія, історія. Вип. 1 (21). Одеса, 2006. URL: <http://www.academia.edu/367995/>.

**CAUSES AND PRECONDITIONS OF THE ANEXIA
OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA.
EMPIRICAL ANALYSIS AND STATUS OF DEMOCRATIC DEVELOPMENT**

Roman Kopolovets

*Uzhgorod National University,
Department of Political Science and Public Administration
Universitetska str., 14, 88000, Uzhgorod, Ukraine*

The article describes in detail and analyzes the reasons and preconditions of the annexation of the Autonomous Republic of Crimea. For the first time, an empirical (applied) analysis of democratic development was provided by Freedom House, in particular the “Freedom in the world” project, which makes an empirical analysis of the occupied territories of the post-Soviet space in particular.

Key words: annexation, Russia, Crimea, empirical analysis, transformation, occupation.

УДК 32.323

ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНИМ СКЛАДНИКОМ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Юлія Магдич

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра державного управління
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна*

Розглянуто політичне маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в історичному контексті. Визначено базові характеристики політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в традиційній, модерній і постмодерній парадигмі.

Ключові слова: соціально-політичне управління, політичне маніпулювання, політична культура, суспільна свідомість, цінності.

Створення політичних інститутів і стандартів, що були б ефективні та адекватні особливим викликам сучасності, є актуальною та важливою проблемою. Суспільні трансформації викликають відповідні зміни у процесах політичного управління та маніпулювання. Загальновідомо, що політична влада є основним засобом політичного керівництва та управління суспільством. Однією з форм соціально-політичного управління є маніпулювання. Якщо розглядати політичну владу в системі «панування – підкорення», то тактики маніпулювання реалізуються через політичну рекламу, пропаганду тощо. Маніпулювання також пов'язане з владою-функцією, яка спрямована на підтримку стабільності політичної системи, стану оптимального функціонування та розвитку. Отож ідеться про нормативність, уніфікацію, інтеграцію, що конструюється політичною системою, та роль цінностей у політичній діяльності. Нормативний і ціннісний аспекти є провідними для адміністративно-правового та соціально-політичного складників політичного управління відповідно. За посередництвом норм і цінностей реалізується маніпулятивні практики. Ціннісно-нормативні компоненти є структурними компонентами як масової, так й індивідуальної свідомості, а отже – і політичної культури. Маніпулювання можна зарахувати не тільки до комунікативної підсистеми політичної системи, але й до функціональної. У цьому контексті маніпулювання, що безпосередньо пов'язане із функціонуванням політичної влади, існує на всіх історичних етапах суспільно-політичного розвитку.

При цьому зрозуміло, що вплив на політичну свідомість і поведінку є відмінним на традиційному, модерному і так званому постмодерному етапах суспільного розвитку. У структурі політичної свідомості, що є компонентом політичної культури, одним із найважливіших є ціннісно-світоглядний складник, оскільки цінності мають потужне мотиваційне значення для політичної поведінки. Тому вивченням генези політичного маніпулювання ціннісним складником політичної свідомості є важливим, оскільки відповідна культурна динаміка впливає на функціонування політичної системи загалом. Практичне значення такої інтелектуальної розвідки полягає у спробі проаналізувати основні характеристики політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості в історичному контексті. Особливо важливим визначення специфічних тенденцій соціально-політичного управління та маніпулювання є для України як держави, що модернізується та періодично стикається із системними кризами. Як формальні, так і змістові

характеристики політичного маніпулювання суспільною свідомістю змінюватимуться і надалі, а зміни ціннісних орієнтацій суспільства відіграють визначальну роль у виникненні та розвитку демократичних політичних інститутів.

Однак зауважимо, що подібний пошук тенденцій і тлумачення суспільно-політичного життя як великого історичного процесу – переходу від традиційного до модерного суспільства, який трансформує весь світ без винятків, включно з традиційними суспільствами, – притаманний модернізаційним теоріям. Останні втрачають свою актуальність, і, як зауважує Я. Грицак, це «певною мірою сталося під впливом саме постмодерністичної критики, яка у кожній спробі створити «велику розповідь» (метанаратив) бачить більш чи менш погано замасковане прагнення до домінування» [2]. Пропонуємо до використання в дослідженні теми статті розмежування основних історичних етапів на премодерн (або традиційний), модерн і постмодерн (відповідні аграрному, індустріальному, постіндустріальному суспільствам). Зрозуміло, що так зване традиційне суспільство відрізняється від сучасного нам за політичними, економічними, культурними тощо параметрами. Відповідна трансформація політичних структур досліджувалася численними зарубіжними та вітчизняними вченими. Основною цінністю у традиційній парадигмі є безпека. Якщо згадати так звану «піраміду Маслоу» (враховуючи зауваження про те, що, незважаючи на свою популярність, вона має низьку валідність), то безпека належить до базових людських потреб. Потреби в самореалізації тощо актуалізуються на більш пізніх етапах як індивідуального, так і суспільного розвитку. Безпека є однією з пріоритетних цінностей традиційного суспільства. Ця теза підтверджується результатами дослідження Р. Інглегарта: у разі виникнення загрози фізичному виживанню людей головного значення набувають цінності виживання (survival values) [1]. В ієрархії потреб безпека та стабільність мають пріоритетне значення, що, як довів Д. Канеман, пояснюється особливостями психології людини. Маніпулювання як складник функціональної підсистеми політичної системи орієнтоване на збереження суспільно-політичної стабільності та установки взаємної згоди щодо панівної системи цінностей. Актуалізувати ціннісні орієнтири «безпеки» та «стабільності» в суспільній свідомості можливо завдяки впливу на її емоційну компоненту. Апеляція до цінностей «виживання» у маніпулюванні впливає на політичну поведінку. У фокусі політичного маніпулювання будуть такі теми, як патріотизм, героїзм, самопожертва (що на модерному етапі стануть елементами «законного (або легітимного) світогляду та відповідних форм політичної поведінки із сильною позитивною орієнтацією на панівну політичну систему).

Міфологічність традиційної свідомості сприяє здійсненню маніпулятивних впливів. Ще М. Вебер зазначав, що «не інтереси (матеріальні та ідеальні), не ідеї безпосередньо панують над поведінкою людини, а «картини світу», які створені «ідеями». Основу таких «картин світу» становить система цінностей і переконань, що детермінує поведінку людей, визначає форми та шляхи реалізації їхніх інтересів. Цінності виступають мотиваційним базисом політичної культури. Отже, приховане коригування свідомості усталює або змінює ціннісні системи в потрібному для маніпулятора напрямі, й у такий спосіб здійснюється вплив на політичну поведінку. Серед способів конструювання «картин світу» провідне місце посідає й посідає політична міфотворчість. Один із перших дослідників політичного міфу, американський політолог Г. Лассвелл описав його як інструмент моделювання колективних уявлень, що містить значимі символічні цінності.

Водночас наголосимо, що маніпулювання не є основною формою політичного керівництва та управління суспільством на традиційному етапі його розвитку. Окрім відсутності суто технічних засобів, це пояснюється самими характеристиками цього суспільства та особливостями масової свідомості її членів. Для цього етапу більш притаманне пряме управління, ієрархічність влади, використання примусових засобів тощо. Лише з розши-

ренням сфери свободи, зокрема політичної, поширюються маніпулятивні технології як спосіб забезпечення лояльної, конформної політичної поведінки та відповідного стану масової свідомості.

Цілком погоджуємось із висновками М. Шульги, про те, що «в умовах домонополістичного капіталізму завчасна організація свідомості людей і спрямований вплив на неї не мають якогось суттєвого значення для політичного життя суспільства й не використовуються в тому масовому масштабі, тому в умовах монополістичного капіталізму організований і систематичний вплив на індивідуальну свідомість стає невід'ємним елементом механізму регулювання політичного життя суспільства. Такий вплив і є змістом проблеми соціально-політичного управління [4, с. 59]. Політичне управління забезпечує досягнення стабільності політичної системи шляхом укорінення у свідомості людей переконання щодо її виправданості, недоторканості, природності. У поведінці індивідів таке переконання присутнє як установка на взаємну згоду щодо панівної системи цінностей. Отже, ціннісні моделі можуть визначати політичну поведінку та піддаватися впливу, зокрема маніпулятивному. Стратегічно маніпулювання зосереджено на базових (центральных) ціннісних елементах. У традиційній парадигмі такою цінністю є безпека. А самі характеристики суспільства премордіальної традиції лише сприяють поширенню маніпулятивних впливів. Політичні традиції самі по собі є найбільш стійкими елементами політичної культури. Цінності як компоненти традиції повільно піддаються змінам. Окрім того, міф залишається ефективним інструментом політичного маніпулювання і в сучасному суспільстві.

Модернізація як розвиток суспільства економічно – через індустріалізацію, політично – через бюрократизацію – це перехід від традиційних ціннісних систем до нових, модерних. У політологічному контексті модернізація може розглядатися, якщо використати термінологію К. Поппера, як перехід від «закритого» до «відкритого суспільства» з переважанням в останньому демократичних принципів організації політичного. Модернізаційні зміни стосувалися владних структур: від релігійної влади – до раціонально-бюрократичної, від старої ієрархізованої – до децентралізованої, від традиційної легітимності – до раціонально-легальної. Історично ліберальна ідеологія вписана в логічну схему модерну. Свобода стає найбільшою цінністю модерного суспільства. Свобода є причиною та наслідком подальшого генезису засад політичної влади. Розширення сфери політичних та економічних свобод, демократизація змінили форми управління. Масовий характер суспільства та роль засобів масової інформації у XX столітті перетворили маніпулювання в основну форму управління свідомістю та поведінкою людини. При цьому на етапі модерну примус залишається інструментом контролю, насамперед політичної поведінки, тоді як маніпуляція спрямована на контроль над політичною свідомістю та її світоглядно-ціннісними структурами. Якщо на попередньому етапі такий контроль (хоч і у незначних масштабах) здійснювався переважно через емоційну сферу, то на модерному етапі додається когнітивний складник. Критична раціональність сама по собі є перешкодою для здійснення маніпуляцій із політичною метою, водночас вона містить механізми, що полегшують контроль та управління людиною. Тож з історичної ретроспективи політичне маніпулювання суспільною свідомістю змінює свої форми та зміст, а отже – якісні та кількісні ознаки, адаптуючись до змін суспільно-політичного життя та ціннісних систем.

Отже, два етапи суспільно-політичного розвитку – традиційний і модерний – відрізняються за пріоритетністю «цінностей виживання» або «цінностей самовираження». Ціннісна система традиційного суспільства змінює свій зміст на більш ліберальний, індивідуальний, раціональний і приватний, трансформуючи політичні структури та державні інститути. З розширенням сфери свободи, зокрема політичної, поширюються маніпулятив-

ні технології як спосіб забезпечення лояльної, конформної політичної поведінки та відповідного стану масової свідомості. Контроль над процесом формування ціннісних орієнтацій стає важливим компонентом політичного управління та маніпулювання.

Розширення сфери свободи, закріплення у масовій свідомості відповідних цінностей ускладнює реалізацію влад, що мають суто примусовий, дисциплінарний характер. У таких умовах виникає необхідність застосувати маніпулятивні механізми відтворення лояльності державної влади, що була десакралізована унаслідок демократичних змін. Політичне маніпулювання набуває характеру атрибутивної форми управління суспільством зі зниженням рівня легітимності влади. Розвиток політичного маніпулювання пов'язаний із проблемою легітимності державної влади. Криза легітимності, у свою чергу, дотична до розширення сфери громадянських прав і свобод.

На модерному етапі технічний розвиток засобів масової інформації створив умови для використання політичного маніпулювання суспільною свідомістю на систематичному рівні. Подальші технологічні інновації (наприклад, поява глобальних соціальних мереж, нових медіа, що є інтерактивними, мультимедійними, цифровими) уможливають подальші трансформації досліджуваного феномена. Соціальні мережі є одним із головних маніпулятивних інструментів у «політиці постправди». Основним ресурсом медіакратії та нетократії та їхнього маніпулятивного впливу є доступ до достовірної інформації. Зберігається тенденція до розширення спектру застосування маніпулятивних технологій із політичною метою та поява їхніх нових форм. Ідеться не стільки про змістовні, скільки про формальні зміни у структурі політичного маніпулювання. Водночас відбуваються зміни у ціннісно-світоглядній компоненті суспільної свідомості. Констатується, що прискорюється ствердження цінностей самовираження й одночасно сповільнюється секулярно-раціональна тенденція. Цінності самовираження плюралістичного характеру як такі та сфера політичних, громадянських свобод загалом переважають у ціннісних системах сучасності. У свою чергу, подальше поширення емансипації у політичній сфері ускладнює масове систематичне використання маніпулятивних технологій у політиці. Однак, з іншого боку, саме варіативність політичних цінностей і смислів у постмодерні сприятимуть подальшому формальному вдосконаленню зазначених технологій. Безпекові пріоритети також трансформуються, оскільки ризики постіндустріального розвитку фундаментальним чином відрізняються від доіндустріальних і постіндустріальних. Високий ступінь життєвої захищеності та особистої незалежності забезпечує більш високий рівень сприйняття ризиків. Особиста захищеність і незалежність є так би мовити «ціннісними рамками», межами яких визначені можливості політичного маніпулювання. Сам формат ціннісних рамок (так званий фреймінг), у свою чергу, може слугувати прикладом сучасної технології маніпулювання. Наприклад, поетапне розширення або зміна параметрів таких рамок дають змогу змінювати глибокі ціннісні установки масової та індивідуальної політичної свідомості. Однією з таких технологій є так зване «вікно Овертона». Окрім фреймінгу, у сучасному політичному маніпулюванні використовується така технологія, як праймінг. У процесах політичного маніпулювання на сучасному етапі здійснюється вплив як на емоційний складний політичної свідомості, так і на когнітивний.

Якщо технологічні нововведення кардинально змінюють способи політичного маніпулювання, то існуючий рівень управління та усвідомлення поточних змін низький, порівняно із сучасними викликами суспільно-політичної системи. Якщо свобода є політичним лейпмотивом для парадигми модерну, то фундаментальна цінність традиційного етапу – це безпека. Ці дві цінності мають складний взаємозв'язок на сучасному етапі, їх оптимальне поєднання є одним із пріоритетних завдань державної політики.

Отже, можливо констатувати, що маніпулятивні практики в політичному управлінні використовувалися на всіх етапах суспільного розвитку. Також маніпулювання неминуче охоплює ціннісні орієнтації масової свідомості. Оскільки поняття масового суспільства з'являється у XX столітті, то маніпулювання набуває інших масштабів і системного характеру, отримуючи статус атрибутивного складника політичного управління. Подальші технологічні інновації впливатимуть на майбутні зміст і форми політичного маніпулювання ціннісно-світоглядним складником суспільної свідомості.

Список використаної літератури

1. Вельцель К., Инглхарт В. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. М.: «Новое издательство», 2011. 464 с.
2. Грицак Я. Вибрані питання європейської історії. URL: https://edx.prometheus.org.ua/courses/UCU/History001/2016_T1/about.
3. Инглхарт Р. Культурная эволюция. Как изменяются человеческие мотивации и как это меняет мир. М.: «Мысль», 2018. 334 с.
4. Шульга М. Соціально-політичне управління. К.: Центр учбової літератури. 2008. 248 с.

GENESIS OF THE POLITICAL MANIPULATION WITH VALUE-WORLD-VIEW COMPONENT OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

Yulia Magdych

*Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of Philosophy, Department of Public Administration
Volodymyrska str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine*

The political manipulation of the value-ideological component of social consciousness in the historical context was considered. The basic characteristics of political manipulation of the value-ideological component of social consciousness in the traditional, modern and postmodern paradigm were determined.

Key words: socio-political management, political manipulation, political culture, public consciousness, values.

UDC 327

OIL POLICY OF THE MIDDLE EAST COUNTRIES IN THE GLOBAL OIL MARKETS AFTER IRAQ WAR

Moharamzadeh Gunash Fazil

*Azerbaijan State University of Economics
Istiglaliyat str., 6, Baku, Azerbaijan*

In the monopoly system of international relations formed as a result of the collapse of the USSR, US hegemony and opposition to this led to the emergence of ethno political conflicts in the regions. After the Iraq war, as a result of the balancing in the region of the political forces of the Arab countries, formed as a new force, the emergence of a new regional balance of power led to the strengthening of Turkey's position in the Middle East. The absence of alliance and peace among the Arab countries, along with the existence of Turkey as a third state between the United States and the states of the region, shows that the latter is of great importance in the settlement of conflicts, as well as in the possession of power in the region. Considering the region in terms of force within the triangle "US-Russia-China", we are witnessing a clash of interests, and especially from the point of view of the energy factor, the struggle of the three states in the South Caucasus region.

Key words: Middle Eastern states, Iraq War, U.S. efforts, Gulf Investment Corporation, Economic Agreement, Gulf Cooperation Council.

Introduction. Close to seven years after the invasion of Iraq, the Middle East is a region in flux. Regardless of the outcome in Iraq, the ongoing conflict has shaped the surrounding strategic landscape in ways that are likely to be felt for decades to come.

The Iraq War's reverberations in the region are broad ranging, affecting relations between states, political and societal dynamics inside states, the calculations of terrorists and paramilitaries, and shifts in public views of American credibility. The balance sheet of these changes does not bode well for long-term U.S. objectives in the Middle East. That said, a better understanding of how Middle Eastern states and no state actors are responding to the war's aftermath can help contribute to U.S. policies that may better contain and ameliorate the negative consequences of the conflict and perhaps even increase U.S. advantage.

Until the 2003 Iraq War, the regional balance of power has always involved Arab powers and Iran. Today, that balance has shifted toward Iran, although the internal unrest within Iran following its 2009 presidential election may significantly constrain Iran's maneuverability abroad. Still, the perceived removal of the Iraqi buffer to Iran following the Iraq War led to widespread concern among Arab states that Iran can more easily maneuver in the core of the Middle East, from Lebanon to Gaza. The ousting of the Iraqi leader created the perception of increased vulnerability on the Arab side, resulting in a tendency to exaggerate the specter of Iran and its associated nonstarter allies.

Statement of the task. The aim of our work is to determine how the states should develop its foreign policy after Iraq War. Encourage Arab regimes to adopt incremental yet meaningful political reform as part of a long-term push to counter radicalization and ensure the viability of key U.S. partners. To mitigate the war's effects inside key regional states, U.S. policy should focus both on ensuring that governing regimes do not abuse their newly entrenched power to crack down on domestic opposition and should take measures to prevent weakening state conditions from evolving into failed states (with all the accompanying problems that involves: shelter

for extremists, a magnified proliferation danger, greater potential for massive human rights abuses). This suggests that U.S. policy should recognize the long-term security implications of continued repression and should avoid putting regional reform on the back burner, even if the focus shifts from holding elections to strengthening democratic institutions and practices.

Results of the study. This work has surveyed the implications of the Iraq conflict for the Middle East strategic landscape, showing how the full effects of the conflict are more expansive yet also more nuanced than is commonly assumed. Previous analyses of the “Iraq effect” have used a conventional balance-of-power lens that divides the new regional map too neatly between an ascendant Iran and an opposing bloc of Sunni Arab states. Others have overstated the potential for a contagion of sectarian conflict and increased terrorist incidents resulting from the conflict. We found that, while elements of these trends are certainly present, they do not reveal the full complexity of regional developments. They also at times miss more-subtle perceptual shifts among neighboring regimes, Arab publics, and nonstarter actors.

Analysis of research and publications. In this work was bring reference from foreign authors’ books, articles, reports and from internet resources. In addition, was benefited from the materials which mentioned end of the paper. A comparative analysis of regional and international situation after Iraq War was studied by scientists: H.T. Askari “Collaborative Colonialism: The Political Economy of Oil in the Persian Gulf”, B.A. Fishman After “Zarqawi: The Dilemmas of the Future of Al Qaeda in Iraq”, A.T. Mohamed “The GCC Economies: Stepping Up To Future Challenges”, H.D. Roderic “Where is the Middle East”, K.A. Gaballah “Experts: Iran Mapping the Future of the Region Together with Saudi Arabia in the Absence of an Egyptian Role”.

Because of the richness in oil and gas resources, the GCC states have not developed much in the non-oil sector of their economies. Industrial development, particularly outside the oil sector, is vitally important for independent, sustained, and productive growth. The Economic Agreement sets forth the aspirations of the six members for development in industry and agriculture.

The best place to start this discussion of industrial development is with the Gulf Organization for Investment. Over the years, it has been called by such other names as Gulf Investment Authority and Gulf Investment Corporation. The basic statute of the GOI was approved on 19-20 June 1982 in Riyadh by the GCC finance and economic ministers. At the time, it was mistakenly reported that the Bahrain finance minister had said that the capital of organization would be 200 million shared by the six member states that the each state was entitled to offer 49 percent of its share to its own citizens [1, p. 21]. Other sources reported that no final decision on capital had been made.

Reviews the role and extent of oil revenue recycling and its implications for global financial stability. It identifies a number of policy issues relevant to the international debate on current issues in money and finance relating to the six member states of the Gulf Cooperation Council. One of the distinctive features of the world economy in recent years has been the ongoing and marked increase in oil prices. The nominal price of Brent crude oil reached a historical peak in the first quarter of 2008, while its real price has roughly quadrupled since early 2002, exceeding the record level reached in 1974, though still falling short of its maximum in 1979. Hence, the scale of the present price hike is in many respects comparable to the oil price shocks of the 1970s, even if it is taking much longer to unfold. Moreover, the hike in oil prices coincided with a rise in global oil production by 9.6% and an increase in global oil consumption by 7.7% from 2002 to 2006. As a result, oil-exporting countries have experienced substantial windfall gains. It is important to note that the main beneficiaries of these windfall gains are just a handful of countries, among them the six economies of the GCC, which together hold roughly 22% of world crude oil production [2, p. 21].

Taking cumulative current account surpluses as a rough benchmark for measuring the pool of petrodollars available for recycling is common practice. The upswing in these balances has been remarkable. Whereas many GCC countries exhibited current account deficits during the 1990s, sizeable current account surpluses have been recorded since 2003, ranging from an estimated 7.1% of GDP in Oman to 35.7% in Qatar in 2008. The total current account surplus of the GCC region is expected to increase from USD 25.5 billion in 2002 to USD 207.3 billion in 2008. Taking a broader perspective, the rapid rise in oil-exporting countries' current account balances is even more impressive. The joint current account surplus of Norway, Russia and the OPEC member states is forecast to surge from USD 88.2 billion in 2002 to USD 412.5 billion in 2008 [3, p. 18].

The flipside of these huge current account surpluses is a significant redistribution of income from oil importers to oil exporters. This has contributed to the current configuration of global current account imbalances. As depicted in, external positions have widened on an unprecedented scale in recent years, with world deficits mainly concentrated in the United States and world surpluses spread across a larger number of economies, including many emerging market countries [4]. In particular, within less than a decade, oil-exporting countries have emerged as a major net supplier of capital, even outpacing the overall current account surplus growth posted by emerging Asian countries from 2004 to 2006. In the medium term, however, oil exporters are not expected to keep up with the rapidly growing Chinese position – as already corroborated by the 2007 and 2008 forecasts.

If oil exporters want to deploy their oil revenues, they have two options: oil revenues can be used either for the import of goods and services (trade channel or absorption channel) or for the purchase of foreign assets in international capital markets (capital account channel). In the first case, some of the oil revenues are re-directed towards goods and services markets in other (often oil-importing) countries, which lowers the GCC countries' current account surpluses and reduces the negative effects that higher oil prices have on purchasing power (and thus growth) in oil-importing countries.

All in all, this balance of payments data evidence suggests that GCC countries currently invest roughly half of their oil revenues in financial assets. Traditionally, financial investment has been channeled through central banks and monetary authorities. Particularly in recent years, however, the fairly stable increases in the official foreign exchange reserves of the GCC region, whose stock totaled USD 76 billion in 2006, have not kept pace with the surge in its current account surpluses. Instead, there has been a proliferation of SWFs. These funds are nothing new – one of the world's first SWFs was founded in Kuwait as early as 1953 – but only in recent years has their rapidly growing size attracted public attention [5]. None of the GCC region's SWFs disclose detailed figures on their assets under management, but rough market estimates corroborate that their assumed overall size already forms a multiple of recorded foreign exchange reserves, from USD 750 billion to USD 1,500 billion. It should be noted, however, that the lines of demarcation between investment by a SWF and a central bank might be blurred – as in the case of the Saudi Arabian Monetary Agency. As of 31 December 2007, SAMA reported USD 335 billion in non-reserve holdings of international assets on and off its balance sheet. Consequently, in its recent Global Financial Stability Report, the IMF included these assets in its analysis of SWFs.

When analyzing financial petrodollar investment it is essential to keep in mind the governments' motives. Although the GCC countries disclose very little on that issue, three possible motivations can be identified. First, traditional foreign exchange reserves, which are generally managed by a central bank. The management is required to focus on highly liquid assets and to follow a relatively conservative investment policy. Second, stabilization funds, the purpose of which is to smooth government expenditure and decouple it from the short-term volatility of oil reve-

nues so as to avoid boom-and-bust cycles. Though stabilization funds have a medium-term horizon, considerations of liquidity and low risk remain important because the funds may be drawn upon at relatively short notice. Last, petrodollars are “genuinely” saved, i.e. handed on to future generations [32, p. 199]. These funds are particularly relevant in countries where the lifespan of the known oil resources is relatively short, i.e. namely in Bahrain and Oman. Their long-term horizon means that savings funds can afford to invest in a much broader range of assets and to take on more risk. Basically, both stabilization and savings funds can be managed by central banks or SWFs, but they are usually associated with the latter.

Analyzing financial petrodollar recycling in detail is much trickier than assessing trade aspects, because the related disaggregated capital flows are reported only sketchily by the GCC countries’ central banks, monetary authorities and SWFs. As consequence, the analysis mainly relies on counterparty information – which is rather thin on the ground owing to the limitations of official statistics [3, p. 13].

The BIS locational banking statistics are an important source of counterparty information. These report on international commercial banks’ net liabilities vis-à-vis individual countries. The GCC countries’ net claims against the international banking sector, worth USD 65 billion in the third quarter of 2007, amount to only half of their historical peak in 1990 [6]. Moreover, against the benchmark of the region’s cumulative current account surplus, it becomes evident that the GCC economies’ claims reported to the BIS represent a rapidly declining percentage of their overall financial resources invested abroad – or, in other words, that the recent additional oil export revenues have mostly been invested in other asset classes. Further evidence provided by the BIS shows that of the roughly USD 450 billion stock of gross deposits made by OPEC member states in the fourth quarter of 2006, 11% was placed in BIS reporting banks in the United States, 20% in offshore centers and the lion’s share in Europe. These figures hint at oil exporters having a geographical preference for London as an international financial center. It can also be deduced from the data that geographical preferences seem to be unrelated to considerations of currency composition, since OPEC member states hold 70% of their European deposits in US dollar accounts. Nevertheless, there is evidence that the currency composition of OPEC deposits in BIS reporting banks has recently been more sensitive to changes in interest rate differentials than in the past.

A second source of publicly available counterparty information is the US Treasury International Capital data, which provide a geographical breakdown of foreign portfolio holdings of US securities. The GCC region’s investment in US securities has risen noticeably in past years. In a worldwide comparison, the holdings of GCC countries showed the most rapid growth during the period from June 2005 to June 2006 on a percentage growth basis, increasing by just over 50% from USD 161 billion to USD 243 billion. Thus, a considerable part of the recent additional oil export revenues has been invested in the US financial market. A more in-depth look at the breakdown of the TIC data suggests that GCC countries have diversified their reported assets over the full range of US securities [7].

Since 2002, the share of US equities has hovered at around 50% of the GCC region’s US securities portfolio, while its demand for short-term US government debt has – most notably – increased from 4.4% to 14.5% during the same period. But an important caveat must be added: the TIC statistics do not track the original source of funds entering a country so that third-party purchases cannot be identified. In view of the enormous size of recent UK purchases of long-term US securities and the apparent correlation between these purchases and the oil price, it may be assumed that securities purchases via the United Kingdom represent a key channel for petrodollar investment [8]. As a consequence, the true extent of oil exporters’ investment in the United States may be significantly understated in the official statistics.

A third source of counterparty information is the Zephyr database, distributed by the Bureau van Dijk, which contains flow data on M&A, IPO and venture capital deals on an international basis. Reliable data are only available from 2003 onwards, but it can still be seen that the GCC countries' appetite for these transactions is strong and picked up considerably in 2006 and 2007, with total deal values amounting to USD 37 billion in 2006 and USD 51 billion in 2007 [8].

Piecing together the information obtained from these three sources leads to the following conclusions. First, GCC countries have diversified their international investment portfolios. In contrast to the 1980s and 1990s, the importance of international bank deposits has declined. Instead, US securities and M&A make up a more significant share of the GCC region's identified net foreign assets. This rise in risk propensity is corroborated by anecdotal evidence. According to this, the region's SWFs make use of their more progressive investment mandates and of today's broader investment opportunities in order to hold instruments ranging from fixed income, shares and real estate to hedge funds, private equity and other high-yield product classes. It is also felt that GCC countries currently tend to invest in a more profit-oriented way than other major oil-exporting countries, such as Nigeria, Norway, Russia and Venezuela. Second, as indicated by both the TIC data and the currency decomposition of the BIS data, the United States is still the main recipient of GCC countries' funds. Third, and in contrast to the previous episodes of higher oil prices, growing risk appetite seems to be resulting in an increasing role for emerging market investment – which is not captured in the above mentioned third-party statistics.

Gulf Cooperation Council countries have seen impressive economic development in recent years, making the region one of the most prosperous in the world. Based on surging hydrocarbon revenues, these countries as a group have nearly doubled their nominal GDP since 2003 to an estimated USD 791 billion in 2007. The tripling of oil prices over this period has further strengthened the already prominent role played by the hydrocarbon sector, which accounted for nearly half of the aggregate GDP in GCC countries in 2006. The main export good is oil, representing, on average, 70% of GCC countries' total exports over the period 2003–2007. In 2006 the GCC region accounted for more than one fifth of world oil production. Moreover, 40% of proven world oil reserves and about 23% of proven world gas reserves are located in the GCC area.

Three GCC countries are among the top ten countries in terms of proven oil reserves. On current production levels, Saudi Arabia's oil reserves are expected to last for 77 years focuses on GCC countries' role as energy suppliers and trading partners from a global and regional perspective. It provides facts and figures on issues related to energy and trade and complements, which deals with economic structures and developments in the GCC region and on current issues in money and finance.

Energy requirements for water desalination and power generation are expected to rise one-and-a-half-fold. In addition, energy demand for transport, as well as for industrial use will approximately double, the latter also reflecting rising energy consumption by the newly established energy-intensive aluminum industry in some GCC countries. Dependency on oil imports is high in the EU, the United States and China, and is projected to rise even further. In 2004, the oil dependency rate of the EU was 79% [9, p. 80]. Oil, including oil derivatives, and gas accounted for 37% and 24% of energy consumption in the EU, respectively, followed by coal, nuclear energy, and renewable energy. The EU's oil-import dependency rate is expected to reach 92% in 2030, mainly reflecting the depletion of oil reserves in the North Sea, while demand is expected to remain virtually constant. In the United States, 64% of oil consumption was imported in 2004; in 2030, this share is expected to rise to 74%, reflecting both increased demand and lower domestic production. IEA estimates also suggest that China's oil import dependency rate will climb to 77% in 2030, up from 46% in 2004. As in other dynamic emerg-

ing market economies, the increase in China's dependency on oil imports is mainly caused by a strong increase in fuel consumption.

The tripling of crude oil prices since the beginning of 2003 may necessitate a reassessment of demand and supply projections. In early 2008, the oil price hit USD 100 per barrel, bringing it close to its all-time high of 1979 in real terms. While OPEC's oil supply assessment is based on an implicit price target in the range of USD 60-70, most observers expect that the price of oil and oil derivatives will remain at an elevated level and may increase even further both in nominal and real terms [10]. This could lead to significant changes in future demand and supply patterns. At the same time, experience suggests that the price of oil, like the price of other commodities and raw materials, has a strong cyclical component. Moreover, the oil price has frequently been subject to various shocks on the supply side, including natural disasters, political developments in major oil-producing countries and geopolitical tensions.

As a result, further technical progress in energy efficiency remains key to reducing the use of crude oil, in particular, in the automotive sector. Unlike energy consumption for industrial purposes, energy demand in the transport sector is still nearly exclusively covered by oil. The IEA estimates that oil demand for transportation purposes will grow at an annual rate of 1.7% over the period 2005-2030. Since oil demand grows with higher rates of motorization, the IEA expects nearly half of the increase in oil demand for transport purposes to come from China and India, where rates of motorization are still relatively low.

Existing oil reserves place GCC countries in a unique position in terms of covering future oil demand. According to BP, proven oil reserves comprised 1.2 trillion barrels worldwide in 2006, of which the Middle East holds 61%. Two-thirds of Middle Eastern reserves are located in GCC countries. Hence, the GCC countries own approximately 40% of the world's oil reserves. In addition, Qatar holds 14% of world proven gas reserves. While oil reserves, as well as their projected depletion rates, differ significantly among GCC economies, GCC countries as a group have by far the largest share of the world's proven oil reserves. However, these oil reserves are of lower quality and are therefore more costly to process.

GCC countries' investments in the exploration and development of oil are estimated to grow significantly. The IEA projects an increase in GCC oil producing countries' investment from USD 39 billion for the period 2004-2010 to USD 90 billion between 2010 and 2020, climbing to USD 131 billion between 2020 and 2030. However, the comparatively low costs of oil exploration and development mean that the GCC countries' total investments will represent less than one-tenth of global investment over the period 2004-2030.

As a result, GCC countries' share in global oil supply should increase to 24% by 2030. Approximately one-fifth of GCC countries' oil production in 2030 is expected to come from fields currently awaiting development; about another fifth is projected to come from reserve additions and new discoveries (IEA, 2005). The aggregate market share of the Middle Eastern oil producers is estimated to increase to 39%. This results partly from an expected strong increase in Iraq's oil production.

On a global scale, there is currently a significant lack of refinery capacity. Increasing refinery capacities are pivotal to meeting the growing demand for gasoline and other oil derivatives. In addition, existing refining capacities must be upgraded in order to meet demand for higher quality oil derivatives as China and India – among other countries – are progressively tightening their fuel quality standards and adopting Euro-standards for transport fuels. Furthermore, available crude oil is becoming heavier and sourer, while demand for light and middle distillates is on the increase. At the same time, current refinery bottlenecks are likely to remain in place for some time to come:

Expanding distillation capacity takes time and is uncertain. The lead-time for a refinery project is from four to five years. Additionally, not every announced capacity expansion actually

takes place. The Middle East is seen by OPEC to account for 2.6 mb/d out of 7.4 mb/d in distillation capacity additions over the period 2006-2012. These overall additions equate to one-tenth of current global distillation capacity.

Implementation of planned projects to alleviate refinery shortages is subject to some degree of uncertainty. A lack of skilled labor and rising material costs could delay projects, while environmental concerns can raise investment costs significantly. Moreover, uncertainty about future returns can discourage investors as margins in the refinery business have been low in recent decades and have only recently been improving.

The US refinery bottleneck is expected to continue. In the United States, no new refineries have been built since the late 1970s, reflecting environmental restrictions, while local demand is growing.

While the GCC countries as a group own about 23% of global gas reserves, their gas production is significantly less than one-tenth of current global production. Qatar is the only GCC country with significant gas reserves on a global scale, accounting for 14% of the world's natural gas reserves. Saudi Arabia has a share of 3.9% of global gas reserves, the UAE account for another 3.3%. Bahrain, Oman and Kuwait together have a share of less than 2%. Annual growth in world gas production is projected to be 2.1% between 2005 and 2030, reaching nearly 4.8 trillion cubic meters in 2030, up from less than 2.9 tcm in 2005 [11, p.11]. Over the period 2004–2030, GCC countries are expected to invest around USD 120 billion in gas exploration and development, with Qatar being the main investor, contributing more than half of total GCC investments. Qatar is expected to be the only net gas exporter among GCC countries in 2030; net gas exports are estimated to increase from 19 billion cubic meters in 2003 to 152 bcm in 2030, accounting for nearly 5% and 16% of world gas trade, respectively [4].

Gas is expected to withstand the worst of the rise in primary energy demand within the GCC countries. This is partly caused by the GCC economies' efforts at strengthening their position in the world aluminum market by taking advantage of their comparative cost advantage in the energy-intensive aluminum production business. While energy represents 38% of total costs for a smelter in China, the equivalent figure for Saudi Arabia is 7% given cheap domestic gas, which is mainly conveyed as a by-product Saudi British Bank as reported in FT, Special Report. In addition, gas is used for domestic power generation and water desalination.

Conclusion. Our assessment is that the immediate terrorist effects Iraq has generated are not as dramatic as commonly supposed but that the long-term effects have yet to be determined. In years to come, training and tactical development in Iraq will likely be one of several factors contributing toward the growth of terrorist movements, the others being determined primarily by domestic circumstances.

One of the most significant is what can best be termed a sense of Iraq fatigue among neighboring states the belief that, while the conflict and Iranian influence in Iraq are certainly alarming, they have been superseded by more-pressing "local" concerns, particularly in the Levant. Threat perceptions of Iran also vary significantly, both across different sub regions and countries and between governments and their publics.

Taken in sum, these dynamics present both challenges and opportunities for U.S. regional policy. Understanding gaps between U.S. and regional views of the conflict's consequences and implications will therefore be paramount particularly for gauging the willingness of neighboring states to cooperate on U.S. objectives. Similarly, the United States must be attentive to how the post-Iraq environment, especially altered views of U.S. power and credibility, have opened up possibilities for new paradigms of regional security cooperation, involving traditional Middle East allies but also extra regional states, such as Russia or China.

References

1. Fishman B.A. After Zarqawi: The Dilemmas of the Future of Al Qaeda in Iraq // Washington Quarterly, autumn 2006, p. 19–32.
2. Kemp G.S. The U.S. and Iran: The Nuclear Dilemma: Next Steps. Paper, Washington D.C.: The Nixon Center, April 2004, 156 p.
3. Russell J.A. Regional Threats and Security Strategy: The Troubling Case of Today's Middle East. Carlisle, Pa.: U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, November 20, 2007, 33 p.
4. Socor V.S. Russian Energy: Toward a Russia-Led "OPEC for Gas"? Jamestown Foundation, April 25, 2007. As of October 23, 2009.
5. Ottaway M.A., Nathan J.B., Amr H.S., Karim S.A., Paul S.E. The New Middle East, Washington, D.C.: The Carnegie Endowment for International Peace, 2008.
6. URL: [http://www.jamestown.org/media/events/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=124&tx_ttnews\[backPid\]=19&cHash=5210bbf1b3](http://www.jamestown.org/media/events/single/?tx_ttnews[tt_news]=124&tx_ttnews[backPid]=19&cHash=5210bbf1b3)
7. URL: <http://www.merip.org/mero/mero072805.html>
8. Wilson S.O. Iraqi Refugees Overwhelm Syria. Washington Post. Washington, 2005.
9. Rougier B.K. Islamismes Sunnites et Hezbollah. Le Monde Diplomatique., January 2007, 301 p.
10. URL: <http://www.usip.org/resources/turkey-and-iraq-perils-and-prospects-proximity-0>.
11. Officials: Teens Trained for Suicide Bombings in Iraq. Cable News Network, May 26, 2008. As of July 20, 2008, 13 p.

ПОЛІТИКА БЛИЗЬКОСХІДНИХ КРАЇН НА ГЛОБАЛЬНИХ НАФТОВИХ РИНКАХ ПІСЛЯ ІРАКСЬКОЇ ВІЙНИ**Магерамзаде Гюнеш Фазил**

*Азербайджанський державний економічний університет
вул. Істіглаліят, 6, м. Баку, Азербайджан*

У монополарній системі міжнародних відносин, утвореній в результаті розпаду СРСР, гегемонія США і протистояння цьому Росії призвело до виникнення в регіонах етнополітичних конфліктів. Після іракської війни, в результаті балансування в регіоні політичних сил арабських країн, що сформувалися як нова сила, посилюються позиції Туреччини на Близькому Сході. Відсутність союзу і світу серед арабських країн, нарівні з існуванням Туреччини як третьої держави між США та державами регіону показує, що остання має досить велике значення у врегулюванні конфліктів, а також у володінні силою в регіоні. Розглядаючи регіон в аспекті сили в рамках трикутника «США – Росія – Китай», стаємо свідками зіткнення інтересів (особливо з точки зору енергетичного фактора), боротьби трьох держав у південно-кавказькому регіоні.

Ключові слова: близькосхідні держави, війна в Іраку, зусилля США, інвестиційні корпорації Затоки, економічна угода, рада співробітництва країн Затоки.

УДК 321.01:[321.728:342.511.1](84)“1985/1993”

АТИПОВІСТЬ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В БОЛІВІЇ (1985–1993 РР.)

Ігор Осадчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто сучасну методика визначення систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління. Проаналізовано особливості функціонування інституту непрямих виборів президента у Болівії впродовж 1985–1993 рр. Президентську систему правління в Болівії в 1985–1993 рр. визначено як атипову.

Ключові слова: система державного правління, президенталізм, атиповість, непрямі вибори президента, постелекторальна угода, Болівія.

Політична практика демонструє, що у рамках республіканської форми державного правління функціонують/функціонували такі президентські системи державного правління, які формально і/чи фактично відрізняються/відрізнялися від традиційних/типових президентських. При цьому індикаторами розрізнення типових й атипових президентських систем державного правління можуть бути вкрай варіативні чинники політичного процесу та міжінституційних відносин. Метою статті є визначити те, чи особливості інституту непрямих виборів президента у Болівії впродовж 1985–1993 рр. зумовлювали атиповість президентської системи правління.

Теоретико-методологічною основою запропонованого дослідження обрано неoinституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дало змогу виробити цілісне уявлення про атиповість формату президенталізму на підставі такого його індикатора, як інститут непрямих виборів президента.

Атипові президентські системи державного правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість президентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління, проаналізовано у працях таких авторів, як А. Валенсуела [1; 2], О. Зазнаєв [3], Х. Лінц [4], Р. Майорга [5], К. Меса Хісберт [6], М. Сентельяс [7], Х.А. Чейбуб [8] тощо.

Однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління, наприклад, у рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [9]. У дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає: а) президенталізм (президентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (водночас члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легісла-

турою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління); б) парламентаризм (парламентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр й урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (водночас члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними також перед президентом і легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) напівпрезиденталізм (напівпрезидентську систему правління) – як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властиві посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, що обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (водночас прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; ба більше, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/чи президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), а також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [10, с. 5; 11, с. 7].

У Болівії в 1985–1993 рр. діяла Конституція 1967 р. Згідно з ст. 90 Конституції 1967 р., якщо на всенародних виборах жоден із кандидатів на посаду президента не отримав абсолютної більшості голосів, то Конгрес обирав главу держави з-поміж трьох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів виборців за результатами всенародного голосування. Якщо після першого туру голосування в парламенті жоден із кандидатів не отримував абсолютної більшості голосів, відбувався другий тур голосування, в якому брали участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі. Якщо голоси розділялися порівну, голосування проводилось доти, поки один із кандидатів не отримав абсолютної більшості голосів [12]. Отож у 1985–1993 рр. у разі, коли на всенародних виборах жоден із кандидатів на посаду президента не набрав абсолютної більшості голосів, то Конгрес (парламент) обирав главу держави з-поміж трьох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів виборців за результатами всенародного голосування.

До 1979 р. депутати парламенту незмінно обирали кандидата, який набрав найбільшу кількість голосів виборців за результатами всенародного голосування. Упродовж 1979–1993 рр. загальні вибори президента проводилися в країні п'ять разів, і на жодних переможцю не вдавалося отримати абсолютну більшість «народних» голосів, тому Конгресу доводилося обирати главу держави з трьох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів за результатами всенародного голосування [6, с. 51]. У цей період, як зазначає Р. Майорга, основою болівійської системи була політика коаліцій: президент обирався парламентом на підставі постелекторальних міжпартійних угод, які забезпечували і підтримку більшості Конгресу, і згоду між законодавчою та виконавчою владою [5]. А. Валенсуела стверджує, що «президент, обраний Конгресом, – це такий президент, який знає і ціну, і важливість компромісу з політичними опонентами, а також добре обізнаний із необхідністю збереження життєздатних коаліцій у парламенті» [1, с. 13]. Крім того, на думку А. Валенсуели, факт обрання президента Конгресом послужив стимулом до формування дієздатних коаліцій більшості [1, с. 13].

У 1979 р., порушивши норми Конституції, законодавці перервали вибори після п'ятої спроби обрати президента, прийняли рішення призначити тимчасовим президентом голову Сенату В. Гевару, доручивши йому через рік провести нові вибори. Проте через 85 днів В. Гевара був усунутий із посади [6, с. 51]. Внаслідок державного перевороту 1980 р. президентом став генерал Л. Гарсія Меса. У 1982 р. військова влада під тиском громадянського суспільства прийняла рішення скликати Конгрес, обраний у 1980 р., для виборів президента з трьох кандидатів, які набрали найбільшу кількість голосів за результатами всенародного голосування. Парламентарії проголосували за Е. Сілес Суасо, який переміг із відносною перевагою ще в 1980 р. [6, с. 51]. Кандидатуру Е. Сілес Суасо на посаду президента на виборах 1980 р. висунув політичний блок лівих партій «Демократична та Народна єдність» (UDP). До складу UDP входили такі партії: Лівий революційний націоналістичний рух (MNRI), Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR), Комуністична партія Болівії (PCB), Народний рух за національне звільнення (MPLN), Соціалістична партія (PS), Робітничавангардна партія (VO). Адміністрація Е. Сілес Суасо не мала підтримки більшості в парламенті. Конгрес був контрольований опозиційною коаліцією Націоналістичної демократичної дії (ADN) та Революційного націоналістичного руху (MNR) [13, с. 163]. Опозиція заблокувала всі урядові ініціативи, зокрема відхиляла законопроекти, вимагала усних доповідей та інтерпеляції міністрів [14, с. 58]. Отож виникла ситуація виконавчо-законодавчого протистояння та відсутності легітимності виконавчої влади [15, с. 65].

У 1985 р. Е. Сілес Суасо ініціював проведення дострокових президентських виборів, за результатами яких В. Пас Естенссоро був обраний президентом країни у парламенті (за результатами всенародного голосування В. Пас Естенссоро посів друге місце). Такий крок пояснювався різким неприйняттям фігури У. Бансера з боку різних політичних кіл і значної частини населення, які не бажали бачити на чолі держави одного з найжорстокіших диктаторів в історії країни [6, с. 51–52]. У 1985 р. обраний президентом В. Пас Естенссоро уклав з У. Бансером «Пакт щодо захисту демократії», що забезпечило йому парламентську більшість і стабільний уряд [6, с. 53]. Була сформована парламентська коаліція у складі Революційного націоналістичного руху (MNR) та Націоналістичної демократичної дії (ADN). Зауважимо, що всі п'ять кабінетів, які функціонували впродовж президентства В. Пас Естенссоро (1985–1989), створено тільки з представників MNR (табл. 1).

Таблиця 1

Урядові кабінети в Болівії (1985–1993) [16, с. 51–54, 73, 199]

Президент/кількість кабінетів/період функціонування кабінетів	Партія президента	Партійний склад коаліції	Партійний склад кабінетів	Кількість місць коаліції у палатах парламенту	
				Палата депутатів	Сенат
В. Пас Естенссоро, 1–5 (1985–1989)	MNR	MNR+ADN	MNR	84	26
Х. Пас Самора, 1 (1989–1993)	MIR	MIR+ADN	MIR+ADN	71	16

У 1989 р. Конгрес після укладення «Патріотичної угоди» між У. Бансером (ADN) і Х. Пас Саморою (Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR)) обрав останнього президентом країни абсолютною більшістю голосів (за результатами всенародного голосування Х. Пас Самора посів третє місце) [6, с. 52]. Цікаво, що MIR був заснований

у 1971 р. для того, щоб протистояти військовій диктатурі У. Бансера (1971–1978). В обмін на підтримку ADN свого президентства Х. Пас Самора погодився на формування коаліційного уряду (у складі MIR та ADN); віце-президента від Християнсько-демократичної партії (PDC) Л. Оссіо; створення комітету Патріотичної угоди (на чолі з У. Бансером); підтримку кандидатури У. Бансера на президентських виборах 1993 р. [7, с. 12].

Як зазначає М. Сентельяс, парламентаризація президенталізму в Болівії впродовж 1985–1993 рр. характеризувалася поєднанням формальних інститутів і неформальних правил, основними рисами яких були такі:

1) пропорційна виборча система/система закритих списків, що застосовувалась на парламентських виборах. У рамках цієї системи президент очолював список однієї з партій, які брали участь у виборах (голосування за президента було автоматичним голосуванням за партійний список) [7, с. 10]. Фактично протягом 1980-х і на початку 1990-х рр. виборча система сприяла зміцненню моделей внутрішньопартійної конкуренції та створенню коаліцій, проте ця система мала багато недоліків і була схильна до фальсифікацій і маніпуляцій. Болівійські реформи виборчих систем 1986, 1991 рр. характеризувалися короткостроковими розрахунками та непередбачуваними реакціями на політичний тиск. Крім того, керівництво партій не мало достатньо досвіду і не здатне було розробити послідовну стратегію проведення реформ. Результатом було те, що вибори в 1985 і 1989 рр. були проведені з використанням різних виборчих формул. Формула Д'Ондта, введена в 1956 р., була замінена у 1986 р. так званим подвійним коефіцієнтом участі та розподілу місць, що перешкоджало доступу малих (за розміром) партій до Конгресу. У 1989 р. чергова поправка ввела в дію формулу Сент-Лагю для президентських і парламентських виборів 1993 р., яка, своєю чергою, сприяла тому, що малі партії були представлені в Конгресі [17];

2) вибори президента в Конгресі (якщо на всенародних виборах жоден із кандидатів на посаду президента не отримав абсолютної більшості голосів). Президент обирався парламентом на основі постелекторальної угоди, відповідно, забезпечуючи підтримку більшості та сумісність виконавчої та законодавчої влади [7, с. 10];

3) неформальні напівконсоціативні норми, які сприяли формуванню постелекторальної коаліції («пакти») [7, с. 10]. Болівійські партії намагалися довести до максимуму частку голосів, відданих за них, але вони не розраховували на те, що народне голосування буде останньою сходинкою арбітражу. Вони швидше спрямовували свою увагу на постелекторальну угоду, на основі якої визначалося, які ж політичні партії фактично будуть мати більшість у Конгресі та формуватимуть уряд. Панівною моделлю була така: скоординована коаліція Конгресу й уряду, яка посилювала стабільність виконавчої влади [17].

Тож атиповість президентської системи правління в Болівії впродовж 1985–1993 рр. полягала в тому, що за результатами виборів 1985 і 1989 рр. у парламенті президентами були обрані кандидати (у 1985 р. – В. Пас Естенсоро; у 1989 р. – Х. Пас Самора), які за результатами всенародного голосування посідали відповідно друге і третє місце. Цьому сприяли постелекторальні (після всенародного голосування) угоди («пакти») між політичними партіями, які формували двопартійні коаліції в Конгресі. Отже, постелекторальні (після всенародного голосування) угоди («пакти») у 1985 і 1989 рр. не підтримали всенародного вибору президента, а обрали главою держави кандидата, який задовільняв партійні/коаліційні інтереси. У подальших дослідженнях проаналізуємо інші атипові системи державного правління у рамках республіканської форми державного правління.

Список використаної літератури

1. Valenzuela A. Latin America: Presidentialism in Crisis. *Journal of Democracy*. 1993. Vol. 4. No. 4. P. 3–16.
2. Valenzuela A. Latin American Presidencies Interrupted. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. No. 4. P. 5–19.
3. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: «Гуманитарные науки». 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
4. Linz J., Valenzuela A. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*. Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.
5. Mayorga R.A. Presidencialismo parlamentario y gobiernos de coalición en Bolivia. Lanzaro J. Tipos de presidencialismo y coaliciones políticas en América Latina. Buenos Aires: Clacso, 2001. P. 101–135. URL: <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/lanzaro/mayorga.pdf> (Last accessed: 18.10.2018).
6. Меса Хисберт К.Д. Президентское правление в Боливии: между силой и законом (сокращенный вариант). М.: ИЛИА РАН, 2006. 264 с.
7. Centellas M. From “Parliamentarized” to “Pure” Presidentialism: Bolivia after October 2003. *The Latin Americanist*. 2008. Vol. 52. No. 3. P. 5–30.
8. Cheibub J.A. *Presidentialism, parliamentarism, and democracy*. Cambridge University Press, 2007. 202 p.
9. Elgie R.A. A Fresh Look at Semipresidentialism: Variations on a Theme. *Journal of Democracy*. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 98–112.
10. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
11. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22: «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін». Вип. 20: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.
12. Constitución Política de la República de Bolivia Sancionada el 2 de febrero de. 1967. URL: <http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Bolivia/bolivia1967.html> (Last accessed: 18.10.2018).
13. Gamarra E.A., Malloy J.M. *Revolution and Reaction: Bolivia, 1964–1985*. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1988. 256 p.
14. Fernández Saavedra G. *Bolivia en el Laberinto de la Globalización*. La Paz: Instituto Prisma, Plural Editores, 2004. 228 p.
15. Carvajal Donoso H. Experiencias en la Selección de Candidatos uninominales: El Ejemplo del MIR. *Opiniones y Analisis: Elecciones Legislativas: Diputados uninominales*. 2002. No 58. P. 33–87.
16. Muñoz-Pogossian B. *Electoral Rules and the Transformation of Bolivian Politics: The Rise of Evo Morales*. Palgrave Macmillan US. 2008. 240 p.
17. Боливия: Реформа избирательной системы в Латинской Америке. URL: <http://aceproject.org/ace-ru/topics/es/esy/boliviya-reforma-izbiratelnoi-sistemy-v-latinskoi-amerike> (дата звернення: 18.10.2018).

**THE ATYPICALITY OF THE PRESIDENTIAL SYSTEM
OF GOVERNMENT IN BOLIVIA (1985–1993)**

Ihor Osadchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to analyzing the modern method to the definition of systems of government within the framework of a republican form of government. The author analyzed the peculiarities of functioning of the institute of indirect presidential elections in Bolivia (in 1985–1993). The author determined the presidential system of government in Bolivia (in 1985–1993) as atypical.

Key words: system of government, presidentialism, atypicality, indirect presidential elections, post-electoral pacts, Bolivia.

УДК 321.015+321.02+323.21

ФОРМУВАННЯ СТІЙКОСТІ ДЕРЖАВИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ольга Резнікова

*Національний інститут стратегічних досліджень
вул. Пирогова, 7а, 01030, м. Київ, Україна*

У статті досліджено особливості формування стійкості держави як важливого елементу забезпечення національної стійкості. Визначено окремі механізми практичної реалізації цього процесу. Проаналізовано особливості реформування системи забезпечення національної безпеки України та їх відповідність принципам національної стійкості.

Ключові слова: національна стійкість, національна безпека, стійкість держави, загрози, безпекове середовище.

Дослідження щодо національної стійкості, а також стійкості окремих суб'єктів – суспільства, організацій, підприємств – набувають щораз більшої популярності з огляду на характер змін, що відбуваються нині як у глобальному безпековому середовищі, так і в системі суспільних відносин загалом. У них підкреслюється, зокрема, необхідність переформування відносин у сфері забезпечення національної безпеки, посилення спроможностей суспільства, встановлення нових комунікативних зв'язків тощо. Водночас питанням визначення конкретних механізмів формування стійкості держави як основного сьогодні контриб'ютора безпеки приділяється дещо менше уваги. При цьому треба також врахувати, що відповідні механізми, які продемонстрували достатню ефективність в інших країнах, мають бути адаптованими до національних умов. Отже, практична цінність досліджень у сфері формування стійкості держави залежить від глибини опрацювання особливостей формування й розвитку національної держави та її безпекового середовища.

Метою статті є обґрунтування необхідності формування стійкості держави в сучасних умовах, визначення особливостей цього процесу, зокрема, на прикладі України.

Забезпечення національної безпеки за принципами національної стійкості передбачає утворення сукупності стійких суб'єктів, здатних ефективно протидіяти загрозам. Ідеться про формування стійкості держави, громадянського суспільства, організацій, підприємств й інших суб'єктів, а також створення механізмів їх взаємодії з метою підвищення ефективності протидії загрозам різного характеру, походження, рівня, прийнятної адаптації до їх впливу, ліквідації наслідків за умови забезпечення безперервності функціонування національних систем тощо.

При цьому визначальну роль у розбудові національної стійкості, особливо на початковому етапі, відіграє держава як ключовий елемент систем національної безпеки та національної стійкості. Експерти НАТО, зокрема, наголошують, що для цієї організації питання стійкості держави є пріоритетними поряд з іншими, оскільки саме здатність держави забезпечувати належне урядування, безпеку державних інститутів і гарантоване надання життєво важливих послуг дадуть змогу захистити населення та гарантувати цивільну підтримку військовим операціям [1].

У рамках традиційної системи національної безпеки держава виконує основні функції із забезпечення національної безпеки, а інші суб'єкти (громадяни, громадянське суспільство, організації, підприємства тощо) залучаються до виконання окремих функцій за

потреби (наприклад, у разі мобілізації або здійснення функцій демократичного цивільного контролю). У системі національної стійкості відбувається певний перерозподіл повноважень, і суб'єкти виконують більший обсяг повноважень на постійній основі (зокрема, формування системи захисту об'єктів критичної інфраструктури). Див. рис. 1.

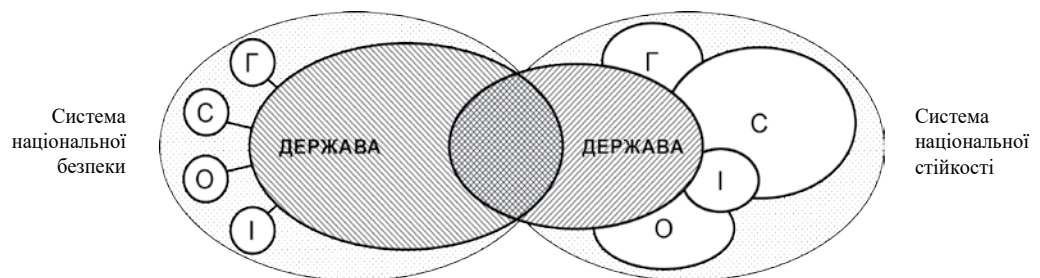

Рис. 1. Синергетичний ефект взаємодії суб'єктів у рамках систем національної стійкості і національної безпеки

Синергетичний ефект від запровадження у національну безпеку принципів національної стійкості проявляється, передусім, у набутті суб'єктами нових властивостей, які дають їм змогу більш ефективно протидіяти загрозам, адаптуватися до їхньої постійної дії. У свою чергу, це потребує удосконалення моделей їх взаємодії. Найбільш складні процеси відбуваються при цьому у сфері формування державної політики, оскільки, з одного боку, вона має бути спрямована на забезпечення стійкості самої держави, а з іншого – на створення необхідних умов для підвищення стійкості інших суб'єктів, а також дієвих механізмів їх взаємодії.

Тож **формування стійкості держави** – це складний і комплексний процес, який відбувається через посилення спроможностей держави у протидії сучасним загрозам і небезпекам, формування нових організаційних систем, адаптованих до постійної дії чинників негативного впливу, визначення нових «правил гри» в безпековій сфері тощо.

Як зазначається в Доповіді Генерального Секретаря ООН, «забезпечення безпеки – це одна з ключових функцій держави». Проте урізноманітнення чинників, які впливають на сучасне безпекове середовище, приводить до висновку, що «безпека держави і стан безпеки (індивідів, суспільств) взаємопов'язані <...> за незахищеності населення, не захищена і держава» [2, с. 6]. Це твердження набуло для України особливої актуальності з початком гібридної агресії РФ, у ході якої невоєнні заходи, спрямовані на населення нашої країни (пропаганда, поширення дезінформації, розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі та інше), стали основною зброєю. З огляду на це розбудова безпекових спроможностей не лише держави, але й суспільства, громад, організації та інших суб'єктів, модернізація взаємозв'язків між ними за принципами національної стійкості має для України принципове значення.

Зважаючи на те, що жоден об'єкт (система, суспільство, держава тощо) не може бути повністю стійким і не може бути гарантованого захисту від усіх можливих небезпек [3], важливо розуміти, які сфери державної політики потребують переформатування за принципами національної стійкості передусім.

Під час формування стійкості держави доцільно орієнтуватися на досягнення таких критеріїв, які пропонуються експертами для формування національної стійкості: 1) надійність (robustness); 2) надлишковість/резервування (redundancy); 3) адаптивність (resourcefulness); 4) реагування (response); 5) відновлення (recovery) [4].

При цьому треба звернути увагу на певні особливості дотримання відповідних критеріїв під час формування стійкості держави. Наприклад, забезпечення *надійності* передбачає, зокрема, здатність держави прогнозувати загрози та небезпеки, долати збої у роботі системи забезпечення національної безпеки, що виникають внаслідок їхньої дії.

У цьому контексті велике значення має *аналіз безпекового середовища*, який набуває деяких нових рис. З одного боку, і система національної безпеки, і система національної стійкості мають справу із загрозами та небезпеками національного рівня. Спільною при цьому є та частина загроз і небезпек, які мають динамічний, тривалий характер, а також ті, що неможливо здолати повністю (наприклад, терористична загроза або небезпечні природні явища – землетруси, цунамі, торнадо тощо). З цього спектру загроз і небезпек необхідно вибрати ті, що здійснюють найбільший вплив на національну безпеку, а комплексна протидія яким має для країни пріоритетне значення та потребує найбільших зусиль у цей період часу.

Як зазначає Ф. Бурбо, стійкість залежить від часу й контексту ситуації [3]. Наприклад, одна і та сама подія (явище, тенденція) можуть становити загрозу для однієї держави (міграція як надмірне навантаження на національні системи соціального та медичного забезпечення) й не становити для іншої (міграція як приток кваліфікованих кадрів на внутрішній ринок), а також по-іншому оцінюватися у різні часові періоди (в умовах сталого розвитку або конфлікту).

Визначення пріоритетів державної політики як елемент забезпечення надійності під час формування стійкості держави також має певні особливості. У сфері забезпечення національної безпеки цей процес відбувається, як правило, під час підготовки проекту Стратегії національної безпеки на підставі детального аналізу безпекового середовища. Якщо ж за результатами такого аналізу виявляється, що найбільші загрози та небезпеки для країни відповідають таким критеріям, як динамічність, тривалість, нездоланність, то під час формування державної політики за відповідними напрямками доцільно застосовувати принципи національної стійкості. Передусім, ідеться про загрози та небезпеки природного походження, притаманні для певної країни, терористичну загрозу, можливість зовнішнього втручання у внутрішні справи незалежної держави, зокрема, через інформаційну сферу, диверсійну, розвідувально-підривну діяльність тощо.

21 червня 2018 р. в Україні був прийнятий Закон «Про національну безпеку України» [5], який створив правову базу для формування нової якості системи забезпечення національної безпеки відповідно до сучасних вимог. До його розроблення були залучені найкращі вітчизняні й іноземні експерти, представники держави та громадськості. Важливо, що у роботі над цим законопроектом були враховані принципи та стандарти НАТО і ЄС, які існують у сфері забезпечення національної безпеки.

Як рамковий, такий Закон визначає правові основи визначеної сфери суспільних відносин із відповідною деталізацією та конкретизацією його положень в інших законах і підзаконних нормативно-правових актах. Принципово важливим є визначення в Законі порядку організації взаємодії державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями захисту національних цінностей й інтересів.

Уперше в Законі запроваджено цілісну систему планування у сферах національної безпеки й оборони, метою якої є забезпечення реалізації державної політики у відповідних сферах шляхом розроблення стратегій, концепцій, програм, планів розвитку органів сектору безпеки й оборони, управління ресурсами та ефективного їх розподілу.

Важливо, що в Законі чітко визначена роль Стратегії національної безпеки України як основного документа довгострокового планування, яким встановлюються:

- поточні та прогнозовані загрози національній безпеці;
- цілі й основні напрями державної політики у сфері національної безпеки;
- напрями та завдання реформування й розвитку сектору безпеки й оборони;
- ресурси, необхідні для її реалізації.

І хоча в Законі не згадується поняття «національна стійкість», він дає змогу реалізувати відповідні принципи під час підготовки Стратегії національної безпеки України, яка відповідно до абзацу 2 пункту 1 статті 26 Закону розробляється за дорученням Президента України протягом шести місяців після його вступу на пост [5].

Досягнення іншого важливого критерію формування стійкості держави – *надлишковості/резервування* передбачає, зокрема, створення додаткових спроможностей, які можуть бути задіяні внаслідок виходу з ладу основних, а також альтернативних планів, стратегій розвитку держави. При цьому великого значення набуває *забезпечення високого рівня готовності сектору безпеки й оборони* до реагування на загрози будь-якого типу. Це вимагає належного розуміння процесів і тенденцій, що відбуваються в безпековій сфері, а отже, підвищує роль стратегічного прогнозування та планування, а також інформаційно-аналітичного забезпечення керівництва держави.

Особливого значення набуває розроблення системи раннього виявлення та попередження, оскільки гібридні загрози, як правило, мають прихований характер, і їх складно ідентифікувати на початковому етапі. Наприклад, поява «зелених чоловічків» в АР Крим у 2014 р. досить тривалий час не розглядалася західними партнерами України як загроза військового втручання РФ на території півострову. Нині результат відомий – анексія АР Крим відбулася практично без відкритого збройного протистояння.

Завчасне виявлення й оцінка широкого спектру загроз, зокрема гібридного типу, підвищує вимоги до розвідувальних, контррозвідувальних і правоохоронних органів. Водночас важливо своєчасно оцінити наявні можливості сектору безпеки й оборони протидіяти новим загрозам, виявити слабкі місця. Після цього доцільно ставити питання про створення за потреби нових організаційних структур, реформування та розвиток існуючих інституцій, перерозподіл повноважень між суб'єктами з метою запровадження принципів національної стійкості в тих сферах національної безпеки, які найбільше цього потребують. Варто зауважити, що ефективним інструментом для виявлення зазначених проблем має стати комплексний огляд сектору безпеки й оборони.

Досягнення такого критерію стійкості держави, як *адаптивність*, передбачає, зокрема, формування здатності держави пристосовуватися до кризових умов, можливостей трансформувати негативні результати в позитивні, зокрема, шляхом застосування нестандартних/інноваційних рішень. Одним із механізмів для цього може бути *створення нових організаційних систем, які дають змогу суспільству адаптуватися до дії певних загроз*.

Як відповідний приклад можна навести мережу місцевих зібрань (local resilience forum) у Великій Британії. Така система передбачає періодичне проведення зібрань представників державних/місцевих і недержавних установ та організацій, які забезпечують протидію всьому спектру загроз. При цьому визначається перелік органів, які зобов'язані забезпечувати своє представництво, і тих, що можуть брати участь у відповідних зібраннях, під час яких здійснюється аналіз актуальних загроз і небезпек і визначаються шляхи протидії їм. Така система дає змогу не лише оперативно уточнювати пріоритети безпекової політики, але й формувати необхідне ресурсне забезпечення з різних джерел.

У низці країн, зокрема у США, створені комплексні системи захисту критичної інфраструктури, а також протидії тероризму, які передбачають об'єднання зусиль уповноважених державних органів, приватного бізнесу, громадян, громадських організацій тощо.

Варто зауважити, що формування державою нових організаційних систем, здатних ефективно запобігати, протидіяти або «абсорбувати» дію широкого спектру загроз і небезпек, має бути визначене одним із пріоритетів державної політики та частиною комплексного реформування системи забезпечення національної безпеки.

Такі системи не лише забезпечують адаптивність держави, але й підвищують ефективність реагування на загрозу та відновлення у післякризовий період, що є також важливими елементами стійкості держави.

Запровадження в систему забезпечення національної безпеки нових механізмів із метою формування національної стійкості потребує уточнення «правил гри» через внесення необхідних змін до профільного законодавства, визначення чітких алгоритмів дій усіх суб'єктів на різних етапах протидії загрозам/небезпекам, відповідної професійної підготовки уповноважених державних органів і організації цільових занять/тренінгів для населення.

Забезпечення безпеки окремих суб'єктів потребує врахування їхньої специфіки та конкретних умов існування/функціонування, що не завжди можливо зробити на рівні держави. Як показав досвід Великої Британії під час терористичних атак на транспортній системі Лондона у 2005 р., державні плани у разі надзвичайної ситуації були орієнтовані головним чином на забезпечення безпеки чиновників, ніж пересічних громадян [6, с. 21].

Отже, за висновками Ч. Едвардса, роль держави у формуванні стійкості інших суб'єктів буде завжди обмеженою. При цьому державі доцільно більше сконцентруватися на створенні необхідних умов через організацію взаємодії суб'єктів, розширення їхніх спроможностей, забезпечення зацікавленості у результаті, відповідні навчання [6, с. 80].

Важливим елементом стійкості держави є **забезпечення безперервності процесу управління навіть за умов настання кризової ситуації**. Крім створення системи запобіжних механізмів у вигляді чітких схем розподілу обов'язків і заміщення посад у сфері державного управління, великого значення набуває також питання децентралізації влади як інструменту формування національної стійкості, зокрема, у сфері національної безпеки. Такий підхід робить систему забезпечення національної безпеки більш гнучкою, здатною забезпечити оперативне реагування на загрозу на територіальному рівні. При цьому відбувається доцільний перерозподіл повноважень у безпековій сфері між центральною та місцевою владою (за умови збереження ключової ролі держави та посилення її контролюючої й координуючої функцій), створення/посилення місцевих сил безпеки й оборони (зокрема, загонів територіальної оборони, цивільного захисту, громадського порядку, відповідних об'єднань громадян тощо). Крім того, надмірна концентрація владних повноважень в одному центрі підвищує ризик припинення надання суспільству критично важливих функцій в умовах колапсу державного управління. Загалом, такий підхід дає змогу більш ефективно протистояти широкому спектру загроз, зокрема гібридних, спрямованих на державну безпеку, «поглинати» їх уже на локальному рівні.

На початку гібридної агресії РФ проти України у 2014 р. система забезпечення національної безпеки через різні причини виявилася неготовою протистояти новим викликам і загрозам, вище керівництво держави покинуло країну, органи сектору безпеки й оборони діяли не досить ефективно, катастрофічно не вистачало ресурсів. Водночас на захист національних інтересів держави стало громадянське суспільство, взявши тимчасово на себе важливі функції у сфері забезпечення національної безпеки. Зрозуміло, що такий прояв національної стійкості був скоріше ситуативним, ніж «вбудованим» механізмом. Отже, посилення безпекових спроможностей громад, об'єднань і окремих громадян, розширення кола їхніх повноважень у безпековій сфері з одночасним посиленням координуючих і кон-

трольних функцій держави за їхньою діяльністю відповідає сучасним вимогам безпекового середовища України.

За висновками дослідження, проведеного Центром досліджень армії, конверсії та роззброєння, «саме ініціативи «знизу» мають стати ефективними у підвищенні захищеності населення від збройного нападу, від техногенних катастроф і природних лих <...>, а «усвідомлення кожним громадянином відповідальності за забезпечення безпеки своїх села/селища, міста, регіону, а отже, й країни, є кращим інструментом створення комплексної системи національної оборони» [7, с. 16, 17].

Прикладами успішного функціонування територіальних сил безпеки й оборони є децентралізована поліцейська служба у США, функціонування місцевих сил підтримки поліції в Англії, загонів місцевої пожежної охорони в більшості західних країн. Також поширеною є практика створення громадських організацій, які надають допомогу уповноваженим державним установам у сфері національної безпеки.

В Україні практичні результати посилення безпекових спроможностей місцевих громад можна спостерігати на прикладі формування Центрів безпеки громадян у контексті реалізації Стратегії реформування системи Державної служби з надзвичайних ситуацій [8]. Це є важливим елементом формування національної стійкості, але, загалом, відповідний процес в Україні перебуває лише на початковій стадії.

Отже, формування стійкості держави є важливим елементом забезпечення національної стійкості. Цей процес повинен орієнтуватися на досягнення низки критеріїв і має певні відмінності від традиційного підходу до забезпечення національної безпеки. Забезпечення стійкості держави відповідає національним інтересам України в контексті змін, що відбуваються нині в безпековому середовищі, і має стати одним із пріоритетів комплексного реформування. Важливо, щоб чергове оновлення Стратегії національної безпеки України відповідно до нового Закону «Про національну безпеку України» відбувалося вже за принципами національної стійкості. Це потребує належного наукового супроводження.

Список використаної літератури

1. Lasconjarias G. Deterrence through Resilience. NATO, the Nations and the Challenges of Being Prepared. Eisenhower Paper. Research Division. NATO Defense College, Rome. 2017. № 7. С. 1–8.
2. Доклад Генерального Секретаря ООН «Обеспечение безопасности государств и обществ: усиление комплексной поддержки, которую Организация Объединенных Наций оказывает реформированию сектора безопасности». ООН. 2013. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N13/426/07/PDF/N1342607.pdf?OpenElement>.
3. Bourbeau P. Resiliencism: premises and promises in securitisation research. Resilience. 2013. № 1:1. P. 3–17.
4. Global Risks 2013. Eighth Edition. World Economic Forum. 2013. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalRisks_Report_2013.pdf.
5. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2469-viii>.
6. Edwards C. Resilient Nation. London: Demos, 2009. 104 p.
7. Флурі Ф., Бадрак В. Безпекові аспекти політичної децентралізації в Україні: Бачення, реалії та можливості. Женева, Київ: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння, 2017. 55 с.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 січня 2017 р. № 61-р «Про схвалення Стратегії реформування системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/61-2017-%D1%80>.

**BUILDING OF THE STATE RESILIENCE:
CONCLUSIONS FOR UKRAINE**

Olga Reznikova

*National Institute for Strategic Studies
Pyrogova str., 7a, 01030, Kyiv, Ukraine*

The article explores the peculiarities of building of the state resilience as an important element of ensuring national resilience. Some tools for the practical implementation of this process are determined. The peculiarities of reforming the national security system of Ukraine and its compliance with the principles of national resilience are analyzed.

Key words: national resilience, national security, state resilience, threats, security environment.

УДК 321(477.8)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА БАНДЕРИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.

Тарас Стародуб

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

У статті досліджуються зовнішньополітичні орієнтири та геополітичні погляди Степана Бандери у міжвоєнний період ХХ ст. під час національно-визвольних змагань українського народу проти польської та радянської окупації українських земель.

Ключові слова: Бандера, національно-визвольна боротьба, зовнішньополітичні орієнтири, ОУН, міжнародна політика, націоналізм.

Актуальність цієї теми визначається контрверсійністю постаті Степана Бандери, навколо якої ведуться жваві дискусії та полеміки з 1991 року, які особливо посилилися після Революції гідності. Степана Бандеру, з одного боку, ідеалізують, а з іншого – таврують зрадником. Його бренд використовують у політичній боротьбі українські політики. У свою чергу, багато критики та непідтверджених міфів висуваються на адресу Бандери з боку російських і польських політиків, які у своїй політичній боротьбі також використовують ім'я Степана Бандери та керованого ним українського національно-визвольного руху для активізації та прихильності націоналістично налаштованого електорату всередині своєї країни. Тож офіційна Варшава називає боротьбу українського народу за свою незалежність на своїх етнічних землях геноцидом проти польського народу, а її провідника Степана Бандеру – терористом.

Тому автор дослідження, розвінчуючи стереотипи, поставив за завдання з'ясувати, які пріоритети Степан Бандера розставляв у зовнішньополітичній стратегії та яких геополітичних орієнтирів дотримувався під час національно-визвольної боротьби українців у міжвоєнний період польської та московської окупації українських земель. Як можна класифікувати відплатні акції та атентати УВО-ОУН у відповідь на польські утиски – тероризмом чи адекватною реакцією на антиукраїнські дії польської влади, що були покликани одночасно привернути увагу світової спільноти до українського питання та проінформувати про нестерпне становище українців у Польщі?

Життєвий шлях і творчу спадщину Степана Бандери досліджували Петро Мірчук [5], Дмитро Чайковський [9], Петро Дужий [7], Галина Гордасевич [8], Микола Посівнич [6], Олег Баган [11], Євген Перепічка [13], Олександр Сич [14] та інші вчені. Однак висезгаданими авторами недостатньо висвітлений і досліджений цілісний погляд на зовнішньополітичну діяльність і геополітичну стратегію Степана Бандери у міжвоєнний період польського та радянського поневолення з позицій апробації на цю проблематику української політичної думки націоналістичного спрямування.

Метою роботи виступає дослідження зовнішньополітичних орієнтирів і геополітичних пріоритетів Степана Бандери та їх практичної реалізації в період національно-визволь-

ної боротьби українського народу проти польської та радянської окупації в міжвоєнний період ХХ ст.

Світогляд Степана Бандери формувався під впливом нових політичних реалій програних українцями національно-визвольних змагань 1917–1920-х років та окупації Західної України Польщею, яка відразу почала застосовувати насильницько-асиміляційні заходи: насильне ополчення всіх сфер суспільного життя українців, переслідування української мови, масові арешти українських патріотів і заслання до концтаборів із використанням методів катування. Тому ще в юному віці Степан Бандера твердо займає позицію борця за незалежність України.

Від самого початку революційної боротьби і аж до самого її закінчення Степан Бандера, як і керована ним ОУН, стояли на непорушних позиціях української незалежності: «Провідна мета цілої діяльності і боротьби ОУН на цьому етапі – це здобуття Самостійної Соборної Української Держави. Цій меті ми підпорядковуємо все, що повинно їй служити» [9, с. 53].

У зовнішній політиці Степан Бандера керувався непорушним принципом опертя на власні сили, не відкидаючи можливості співпраці, але на рівних засадах: «Як визволення, так і оборона самостійності України може в основі спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовність до самооборони» [10, с. 9].

Водночас Бандера стверджував, що на шляху до національного визволення та здобуття незалежності Україна може мати також і союзників, але насамперед надійних: «Союзників нам треба мати в нашій визвольній боротьбі якнайбільше і якнайкращих, а передовсім справжніх. І їх Україна може мати. Але тільки тоді, коли сама буде боротися і коли сама буде сильна. Бо союзництво – це відношення обопільності. Його може мати той, хто сам щось дає і здобуває» [10, с. 9].

Як провідник Крайового проводу ОУН, С. Бандера одразу ж зайняв жорстку позицію щодо окупантів українського народу Польщі та СРСР, які, на його глибоке переконання, нічим не відрізнялися між собою у ставленні до українців. Він зумів чітко розставити політичні акценти та зовнішньополітичні пріоритети в боротьбі за незалежну Україну. І головне – зумів визначити чіткі завдання для українців у національно-визвольній боротьбі відповідно до конкретних зовнішньополітичних обставин, які на той час дуже швидко змінювалися.

Степан Бандера сформулював і послідовно втілював на практиці в життя основні стратегічні засади внутрішньої та зовнішньої політики ОУН, а саме:

- Суверенну Соборну Українську Державу можуть вибороти самі українці. У цій боротьбі необхідно враховувати міждержавні протиріччя;
- Для завоювання незалежності України необхідно використовувати всі легальні та нелегальні форми боротьби, зокрема збройні;
- Для здобуття й відстоювання своєї незалежності Україна повинна створити свої, згуртовані національною ідеєю, добре споряджені та вишколені збройні сили [9].

Зовнішньополітична діяльність ОУН міжвоєнного періоду переважно спрямовувалася на політичні переговори й пошук союзників, які вороже ставилися до Польщі та СРСР. Ще одним важливим напрямом було поширення ідеологічно-інформаційних видань для країн Західного світу, в яких висвітлювалася визвольна боротьба українського народу та українське питання загалом [11, с. 398].

Також в арсеналі ОУН міжвоєнного періоду залишались терористичні акти, які скеровувались проти найвизначніших представників окупаційної влади. Ці традиційні форми політичної боротьби ОУН мали відіграти вирішальну роль у підготовці збройного повстан-

ня на Західній Україні. Водночас атентати повинні були привернути увагу світової спільноти до українського питання і в такий спосіб активно сприяти вирішенню української національно-державної проблеми за допомогою зовнішньополітичних чинників [12, с. 265].

Зокрема, «Бюлетень КЕ ОУН на ЗУЗ» писав про ціль і значення таких акцій: «Акти терору супроти найвизначніших представників окупаційної влади – це приклад акцій, в яких їхній безпосередній ефект і політично-пропагандивний капітал як їх наслідок ми ставимо на рівні» [1, с. 26].

Найгучнішими актами індивідуального терору проти представників польської влади, які викликали широкий міжнародний резонанс, були вбивства шкільного куратора Гадомського та польського міністра внутрішніх справ Перацького. Перший атентат був покликаний продемонструвати перед цілим світом протест українського народу проти цілковитої колонізації української освіти. А вбивство Броніслава Перацького завдало величезного удару по авторитеті Польщі та було висвітлено у найпопулярніших газетах Європи.

Зокрема, одна з найбільших англійських газет «Манчестер Гардіян» із цього приводу писала таке: «Генерал Перацький був міністром внутрішніх справ; він був теж відповідальний за ганебну «пацифікацію» України у 1930 році. Українці видержували важкий гнет з пасивністю гідною подиву...» [цит. за 1, с. 27].

Подібний матеріал із поясненням причини обрання саме генерала Перацького як об'єкта терористичного акту для демонстративного протесту проти польської окупації західноукраїнських земель подавала чеська пресова агенція «Центропрес», яка назвала Перацького «кривавим міністром», що сплямив свої руки кров'ю тисячі невинних українців. Також багато інших зарубіжних газет описували вбивство міністра внутрішніх справ Польщі, на шпальтах яких своїм громадянам подавали інформацію про те, що Перацький був чільним представником і реалізатором безоглядного терору супроти поневолених Польщею українців, послідовного викорінення всяких самостійницьких змагань і насильного «перевиховування» українців у покірних «співгромадян польської держави». За це його і постигла заслужена кара з рук українського революційно-самостійницького підпілля [цит. за 1, с. 28].

Варшавський процес над 12 членами ОУН, зокрема Степаном Бандерою, оунівці на чолі із своїм провідником перетворили на гучний пропагандистський захід національно-визвольної боротьби українців перед очима світової громадськості, водночас звинувативши Польщу в знуванні над українським народом. Адже судовий процес над українськими націоналістами викликав великий інтерес із боку країн Європи та Північної Америки, який висвітлювали на сторінках своїх видань представники української та закордонної преси.

Своєю поставою та переконливою поведінкою Бандера перед усім світом продемонстрував незламність українського революційного духу та здобув прихильне ставлення не тільки з боку іноземних журналістів, а через їхні репортажі із залу суду також в очах всієї світової громадськості, але й навіть серед польських громадян.

Зокрема, львівська газета «Новий час» зазначала: «Преса цілого світу вислала до Варшави своїх кореспондентів. Як-не-як, а на лаві підсудних було 12 згоданих членів широко розгалуженої революційної організації. Всі відчували і зрозуміли, що Варшавський процес – це не тільки сенсація, але й історична подія» [5, с. 95, 96].

Варшавський процес не тільки зумів привернути увагу світової громадськості до українського питання, але водночас змусив польських журналістів і політиків із повагою дивитися на визвольні змагання української нації, яка у важкій боротьбі виборює свої права як повноцінний суб'єкт міжнародної політики, а не як на «ворожу інтригу», придуману Австрією чи Німеччиною супроти поляків.

У статті «Справа найважливіша з важких» польські радикальні народовці зазначали: «Ми, польські народовці, маємо обов'язок найголосніше говорити про те, що є український народ, що він живе і бореться за своє право на життя. Саме ми мусимо розуміти й цінити героїчне зусилля українського народу, що від сотень літ не має своєї держави, що його русифікують, полонізують, роздирають, а він усе триває» [1, с. 53].

У такий спосіб Бандера, поставши перед судом, який вирішував питання його життя або смерті, зумів використати судовий процес для захисту прав української нації та поінформувати світову громадськість про національно-визвольну боротьбу українців проти польської окупаційної влади. Це був надзвичайно вдалий зовнішньополітичний захід, що привернув увагу до українського питання на міжнародному рівні та викликав із боку світової спільноти шквал гострої критики польської політики щодо українців, яка опиралася на жорсткі методи поліцейського терору.

На Львівському судовому процесі Степан Бандера відкрито виступив як крайовий провідник ОУН і на звинувачення з боку прокурора щодо виконання терористичних актів, які здійснювали члени УВО-ОУН, він, зокрема, заявив, що винуватцями цих актів, які і несуть моральну відповідальність за них, є польський уряд і польський народ, які потоптавши Божі та людські закони, поневолили український народ і такими діями спричинили до того, що український народ змушений захищатися та вбивати катів і зрадників. «Прокурор сказав, що на лаві обвинувачених засідає гурт українських терористів і їх штаб. Хочу сказати, що ми, члени ОУН, не є терористами. ОУН огортає своєю акцією всі ділянки національного життя... Тому в цій залі розглядали атентати, які виконувала Організація, міг би хтось подумати, що організація не рахується з людським життям і навіть з життям своїх членів. Коротко скажу: Люди, які весь час у своїй праці є свідомі, що кожної хвилини можуть самі втратити життя, такі люди, більше ніж хто-будь інший, уміють цінити життя. Вони знають його вартість. ОУН цінить дуже високо життя своїх членів, але наша ідея є в нашому понятті така велична, що коли йде про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, але й тисячі жертв треба посвятити, щоб її зреалізувати» [1, с. 58, 60].

Про державницьке значення такої гідної поведінки Степана Бандери під час Львівського процесу у своїх мемуарах зазначав М. Климишин: «Це був провідник революційної організації, який не тільки знав, що він зробив і чому, а й умів це гідно з рацією поневоленого українського народу, який в безкомпромісній боротьбі з окупантами української землі революційним шляхом іде до своєї державної самостійності. Він знав, що належить сказати, що промовчати, чого домагатися і від чого категорично відмовитися» [5, с. 105].

Під тиском цих подій та обставин польська влада змушена була замінити смертну кару для Степана Бандери на довічне ув'язнення.

Згодом Степан Бандера у своїй праці «Перспективи національної революції» зазначає, що «не можна без моральної огиди дивитися на політику Польщі супроти України, Білорусі та Литви, не можна зрозуміти самовбивчого для польської нації змісту цієї політики. Польська політика щодо України протягом останніх 300 років виглядає жалюгідним сателітом московської політики, яка для самої Польщі, для історичної долі цілої нації завдала і завдає непоправної шкоди на довгі століття вперед» [9, с. 201].

Варто звернути увагу на те, що Степан Бандера не обмежував діяльність ОУН виключно проблемами, які стосувалися західноукраїнських земель, не меншого значення надаючи боротьбі проти більшовицького поневолення на сході України, часто використовуючи схожі методи. Особливо гучного міжнародного розголосу набув атентат у радянському консульстві у Львові, який виконав 22 жовтня 1933 року бойовик ОУН Микола Лемик. Жертвою атентату став не сам радянський консул, як це було заплановано, а високопо-

ставлений розвідник НКВД Алексей Майлов. Після цього Микола Лемик здався в руки польському правосуддю, щоб використати судовий процес для привернення уваги світової спільноти до спланованого Сталіним голодомору для знищення мільйонів українців.

Під час судового процесу Микола Лемик чітко озвучив причини та мотиви свого вчинку, який був спрямований проти поневолення радянською Москвою українського народу та його винищення плановим голодомором. Цей спланований антибільшовицький захід набув гучного розголосу по всьому світу, який на сторінках своїх видань висвітлювали польські та зарубіжні журналісти.

Цей вдалий дипломатичний захід, який завдав значного удару по авторитетові Москви в очах світової спільноти, був спланованим Степаном Бандерою та під його безпосереднім керівництвом виконаний членами ОУН. Про це особисто Степан Бандера зазначає: «Я особисто дав Лемикові наказ і подав йому мотиви та інструкції. Ми знали, що більшовики будуть у фальшивому світлі представляти це вбивство, тому ми рішили, що Лемик має віддатися в руки поліції і не стріляти до неї, щоб таким чином дати можливість зробити судову розправу» [1, с. 34, 35].

Під час Львівського судового процесу, коли польський прокурор звинувачував ОУН у намаганні зіпсувати відносини між Польщею та СРСР через атентат у радянському консульстві у Львові, Бандера не тільки рішуче відкинув їх, але й зауважив, що польсько-радянські відносини не можуть жодним чином впливати на політику ОУН: «Прокуратор сказав, що бодай побічним мотивом при вирішуванні атентату на советський консулят у Львові було те, що Організація хотіла зареагувати теж на налагодження польсько-більшовицьких взаємин, що хотіла їх попсувати. Я сам про цей атентат вирішив, я дав наказ його виконати і заявляю, що абсолютно не брали ми до уваги того моменту. Не тільки з практичних, але в першу чергу із засадничих мотивів. ОУН у своїй політичній програмі відкидає орієнтацію на кого-небудь. ОУН відкидає концепцію відбудови української держави при польсько-більшовицькій конфлікті. Взаємини польсько-більшовицькі не можуть рішати про наші політичні розрахунки. А втім, з історії знаємо, що всякі такі концепції гинули, а коли йде про Україну, то Польща з Москвою завжди годилася» [1, с. 60].

У своїй зовнішньополітичній діяльності та у своїх геополітичних поглядах Степан Бандера виключно керувався інтересами української нації та Української держави. Опертя на власні сили та очікування сприятливих міжнародних обставин було головним завданням ОУН та всього національно-визвольного руху, керованого Бандерою. Адже союзників можна мати лише тоді, коли українці будуть самі боротися, зуміють наростити мілітарну силу та створити свої власні, добре озброєні та вишколені збройні сили. І тільки за таких умов українці можуть сподіватися на підтримку зовнішніх сил і залучити на свою сторону справжніх союзників.

Саботажні акції та атентати були одним із головних інструментів зовнішньої політики УВО-ОУН цього періоду. І хоча це не зупиняло поневолювачів, проте в такий спосіб світові було продемонстровано, що українська нація веде національно-визвольну боротьбу за свою незалежну державу, застосовуючи будь-які методи для досягнення своїх цілей.

Варшавський і Львівський судові процеси довели, що на лаві підсудних перебувають не терористи, а борці за волю та незалежність проти польського та радянського поневолення. Саме Степан Бандера зумів задати тону всьому судовому процесу, який перетворився на дипломатичний форум із захисту інтересів української нації та продемонстрував перед цілим світом справжню сутність польської репресивної політики щодо українців.

Степан Бандера чітко визначив місце Польщі та СРСР у зовнішній політиці ОУН, зауваживши, що польська політика щодо України протягом останніх трьох століть вигля-

дає жалюгідним сателітом московської політики. Тому польсько-радянські відносини не можуть жодним чином впливати, як на внутрішньополітичну, так і на зовнішньополітичну позицію ОУН. Історія переконливо демонструє, що Польща з Москвою завжди знаходили спільну мову щодо українського питання.

Терористичні акти як засоби боротьби УВО-ОУН у міжвоєнний період відіграли вирішальну роль у приверненні уваги світової громадськості до боротьби українського народу за свою незалежність проти польського поневолення та активно сприяли висвітленню українського питання у європейській та американській пресі.

І хоча не вдалося привернути на свій бік хоча б одну зовнішню силу, яка б відкрито могла підтримати український національно-визвольний рух і його прагнення здобути Українську Соборну Самостійну Державу, все ж таки УВО-ОУН переконливо продемонструвала перед цілим світом, що збройна боротьба української нації проти окупантів, зокрема терористичні та саботажні акції, була адекватною відповіддю на масовий терор і насильницьке ополячення українців окупаційною владою Польщі.

Як зазначає Микола Посівнич, у світовій історії революціонери нерідко застосовували проти окупантів терор, який переходив із формату збройної боротьби окремої організації в загальнонаціональну визвольну боротьбу [5, с. 95].

Степан Бандера вважається скоріш за все практиком, аніж теоретиком націоналістичного руху, і власне міжвоєнний період його активної діяльності це підтверджує. Однак теоретична спадщина Бандери мала значний вплив і відіграла дуже важливу роль під час визвольної боротьби ОУН в Україні та за її межами. І сьогодні ідеологічні настанови Степана Бандери зберігають свою актуальність і затребуваність у політичному житті та державотворенні України. Тому його можна вважати одним із головних ідеологів і практиків українського націоналізму.

Отже, теоретичні погляди та практична діяльність Степана Бандери переконливо демонструють як антипольську, так і антирадянську спрямованість у зовнішньополітичних пріоритетах, свідчать про концепцію опертя на власні сили, не відкидаючи при цьому можливості використання третьої сторони як геополітичного орієнтира та потенційного союзника на міжнародній арені.

Подальше дослідження політичної діяльності Степана Бандери та його творчої спадщини дасть змогу спростувати всі міфи, накинута Бандері радянською (російською) та польською історіографією, та дасть змогу українцям неупереджено та об'єктивно оцінити зовнішньополітичну складову його діяльності щодо здійснення національно-визвольної боротьби українського народу в конкретний історичний період часу і за відповідних міжнародних обставин.

Список використаної літератури

1. Мірчук П. Степан Бандера. Символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк; Торонто: ООЧСУ, ЛВУ, 1961. 144 с.
2. Чайковський Д. Московські вбивці Степана Бандери перед судом. Мюнхен, 1965. 696 с.
3. Дужий П. Степан Бандера – символ нації. Частина друга. Львів, 1997. 384 с.
4. Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. Львів, 2008. 207 с.
5. Посівнич М. Степан Бандера. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. 256 с.
6. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Дрогобич, 1994. 193 с.
7. Перепічка Є. Феномен Степана Бандери. Львів: «Сполом», 2008. 763 с.
8. Сич О. Український націоналізм. Традиція і модерн. Івано-Франківськ: «Місто НВ», 2015. 260 с.

9. Бандера С. Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 640 с.
10. Бандера С. Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном. «На чужині», 1948. 69 с.
11. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. 2-є вид., доп. К.: «Українська видавнича спілка», 2007. 540 с.
12. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: «Каменярь», 2006. 335 с.
13. Стахів В. Про українську зовнішню політику, ОУН, Карпатську Україну та політичні вбивства Кремля / Упор. О. Панченко. Гадяч, 2005. 358 с.
14. Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, 1998. 200 с.

**UKRAINE'S FOREIGN POLICY GUIDELINES
IN THE THEORETICAL HERITAGE AND PRACTICAL ACTIVITY
OF STEPAN BANDERA IN THE INTERWAR PERIOD OF THE XX CENTURY**

Taras Starodub

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Stepan Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine*

The article examines the foreign policy guidelines and geopolitical views of Stepan Bandera in the interwar period of the XX century during the national liberation struggles of the Ukrainian people against the Polish and Soviet occupation of Ukrainian lands.

Key words: Bandera, national liberation struggle, foreign policy guidelines, OUN, international politics, nationalism.

УДК 005.12:316.3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ КАНАЛІВ І ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ПУБЛІЧНИХ АКТОРІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Олена Чальцева

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
історичний факультет, кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя, 21, 21027, Вінниця, Україна*

На сучасному етапі в демократичних системах відбувається інституціональне оформлення та впровадження нових механізмів взаємодії влади та суспільства, спостерігається активне включення громадян до процесу управління, створення нових видів співпраці та формування нового простору публічної політики, сконструйованого не тільки за траєкторією «згори – вниз», але й за траєкторією «знизу – вгору».

Ключові слова: публічний актор, інституціоналізація, мережевізація, публічний діалог, деліберация, громадянське суспільство.

Протягом минулого століття в державах світу з'явилась безліч публічних інститутів, що забезпечували різні форми взаємодії між громадянським суспільством і державою та відповідали своєму часу й умовам політичного життя. Однак розвиток цього процесу в умовах постмодерну набув нового змісту й нового концептуального та практичного втілення. На сучасному етапі відбувається інституціональне оформлення та впровадження інтерактивних механізмів взаємодії влади та суспільства, активне включення громадян до процесу управління, створення нових форм співпраці та формування нового простору публічної політики, сконструйованого не тільки за траєкторією «згори – вниз», але й за траєкторією «знизу – вгору». Серед авторів, що досліджували проблеми взаємодії суспільства та влади, варто виділити таких, як Е. Остром, Н. Буллейн, Р. Тофтсова, Ж.-Р. Алвентозу, Р. Васкеса, Н. Флінгстіна, О. Зайцева, Ю. Нісевич, В. Давиденко, М. Лацибу, А. Буханевич та інші.

У країнах, які стали на шлях постіндустріального розвитку, ієрархічна система управління перестала задовольняти сучасні вимоги системи. Поступово панівною стає мережева логіка співробітництва, управління й комунікації, заснована на індивідуальному використанні інформаційних технологій у процесі взаємодії між владою та суспільством. Мережевізація публічної політики відбувається внаслідок інтеграції взаємодіючих зусиль, які рефлексують політичних акторів, кожен із яких формує «порядок денний», визначає свою конфігурацію зв'язків і стратегію розвитку соціально-політичного порядку в конкретному (глобальному, регіональному, національному, місцевому) політичному просторі.

Мережева публічна політика розширила свій простір завдяки новим і зміненим функціонально традиційним акторам, принципово модифікувавши форми взаємодії між усіма учасниками політичного поля в різних режимних середовищах. Актори, взаємодіючи в умовах конкретного режиму й специфічного соціокультурного середовища, характеризуються різним ступенем ресурсних можливостей, пов'язані між собою різною щільністю й інтенсивністю комунікації, різним рівнем інституціоналізації каналів і форм співробітництва.

Інституціоналізація взаємодії акторів публічної політики, за логікою Н. Флінгстіна, – це процес, за допомогою якого правила з абстракцій перетворюються на конструюючі елементи моделей взаємодії в просторі полів, що повторюються [1].

Інституціоналізація взаємодії публічних акторів – це створення й розвиток вертикальних, горизонтальних і мережових каналів, за якими відбувається обмін інформацією та здійснюються регулярні практики соціального партнерства. Через функціональні можливості акторів публічної політики ми можемо визначити характер і специфіку цих взаємодій, виділити статусні ролі суб'єктів і дати оцінку їх впливу на політичну систему загалом.

Актори публічної політики комунікують, ведуть переговори, кооперуються, координують дії, конфліктують, конкурують, лобіюють свої інтереси тощо, тобто здійснюють діалогічну взаємодію яка являє собою основу для ефективної публічної політики. Діалогічність є основою узгодження інтересів між політичними акторами, без якого неможлива дискурсивна демократія [2]. Тільки відкрита дискусія дає змогу артикулювати інтереси, визначати орієнтації та ідентичності всіх учасників взаємодії й легітимізувати владу [3].

Зацікавленість влади в діалозі із суспільством властива всім системам, але методи здійснення цієї функції мають принципові відмінності [4]. У відкритих системах діалогічність може забезпечуватися через відкриту дискусію та доступність усіх акторів до каналів взаємодії. За допомогою публічного інституціонального діалогу у вигляді перманентної деліберативної, тобто громадських дискусій, дебатів, обговорень, нарад, слухань, «круглих столів», формується громадська думка й створюються умови легітимації влади. У недемократичних системах, навпаки, ми можемо спостерігати або імітацію діалогу, або взагалі його повну відсутність. У цьому разі влада для підтримки своєї легітимності створює фальшиву картину публічності, яка через комунікаційні канали презентується в суспільстві як реальна.

У процесі інституціоналізації інтерсуб'єктивних практик взаємодії в публічній сфері суб'єкти діалогу стають інституціональними суб'єктами публічної політики, тобто носять певні норми і правила комунікативної дії, що регулюють і накладають інституціональні обмеження на поведінку суб'єктів хабітуалізованої (узвичаєної) інтеракції. Інституціоналізація публічних практик взаємодії прив'язана до політичного простору конкретної системи та відображає режимні, історичні, соціокультурні, комунікативні характеристики різних верств публічної політики. Унаслідок інтегрування нових інституціональних практик взаємодії держави й суспільства в традиційне середовище з'являються різноманітні нові форми зв'язків і види співпраці, які можуть мати свої національні відмінності. Отож хабітуалізовані інтеракції є результуючою конфігурацією мережі акторів в умовах певного мережевого ландшафту публічної політики.

Характер діалогової взаємодії може мати різні сутнісні та структурні форми відносин (неформалізовані й формалізовані, неінституціоналізовані та інституціоналізовані), з різним ступенем залученості туди організацій громадянського суспільства (від ситуативного інформування до системних консультацій та участі в діалозі з офіційними державними органами) та різним рівнем масштабу (місцевий, регіональний, міжрегіональний, глобальний). При цьому, за твердженням таких дослідників взаємодії громадських об'єднань і держави, як Н. Буллейн, Р. Тофтсова, О. Зайцева, немає єдиної універсальної моделі такої інституціональної основи, а прийняті нею форми ще більш різноманітні й специфічні для конкретної країни та ситуації [5]. Тому частіше для характеристики такого виду відносин учені вдаються до аналізу вже існуючих практичних моделей.

Успішним прикладом може служити наднаціональна система ЄС, де були розроблені й застосовуються три форми громадянського діалогу: «вертикальний діалог» (між громадянським суспільством і державними органами); «трансверсальний», або поперечний діалог (між структурами ЄС і громадянським суспільством); «горизонтальний діалог» (між структурами громадянського суспільства). Можна було б додати варіант «мережевого»

діалогу, оскільки політична практика взаємодії акторів у публічному полі має поліцентричний характер і дедалі частіше формується навколо проблемних зон політики, які потребують рішень на різних рівнях одночасно.

Інституціоналізація публічного діалогу є необхідною процедурою для демократичного розвитку систем і представляється конкретними інституціями. В ЄС, наприклад, уже давно вироблені чіткі критерії, для того щоб вважати ту чи іншу громадську структуру / інституцію репрезентативною й такою, що має право на участь в інституціалізованому публічному діалозі. До таких критеріїв належать, наприклад, стабільність цієї структури, рівень її показності й масштаб діяльності (місцевий, регіональний, національний), прозорість, незалежність від будь-яких бізнес-структур, наявність досвіду й прав участі в переговорах тощо [6].

Інституціоналізація громадянського діалогу у країнах, де цей процес активно й успішно реалізовується, має не тільки хабітуалізований, але й формально-правовий характер. У процесі публічної взаємодії інституціалізовані актори виконують нормативну функцію прозорої взаємодії між державою та громадянським суспільством, де обидва актори здійснюють свій внесок у розроблення нормативних документів. Наприклад, в юридичному аспекті основним актором, який ініціює законодавче оформлення взаємовідносин між суспільством і владою, є держава.

Прикладами нормативних документів (нормативний ресурс), які фіксують договори соціального партнерства, де повною мірою враховані інтереси громадянського сектора, можна назвати прийняті в ЄС Білу книгу з питань державного управління в Європі (2001 р.), Білу книгу про європейську політику комунікації (2006 р.), Статтю 11 Договору про Європейський Союз у редакції Лісабонського договору (2009 р.), Договір про Європейський Союз (у редакції Лісабонського договору). У цих документах викладені основні принципи діалогової взаємодії (відкритість, співучасть, підзвітність, ефективність і координація) між громадянським суспільством, з одного боку, і центральними та місцевими органами влади – з іншого. Укладання договорів на рівні національних держав демонструють такі країни, як Великобританія (Договір між урядом і громадським сектором Уельсу, Шотландська угода, Угода між урядом і суспільним сектором Північної Ірландії, Угода про відносини між урядом і суспільним сектором Англії), Хорватія (Національна програма співробітництва між урядом Республіки Хорватія та суспільним сектором «Разом заради кращого»), Канада («Працюємо разом»: спільна ініціатива уряду та суспільного сектора Канади, Доповідь про спільні круглі столи), Естонія (Концепція розвитку громадянського суспільства), Данія (Датська хартія зі взаємодії Мережі добровольців і суспільних організацій Данії з державним сектором) та інші.

Договори між громадянським суспільством і владою ще не є повсюдною практикою в державах, однак необхідність в інституціалізації таких відносин зростає, тому що нормативна оформленість цього виду партнерства дає можливість сторонам брати участь у процесі вироблення й реалізації політичних рішень на легальній, систематично-регулярній основі з урахуванням взаємних вигод і відповідальності.

Вертикальна інституціалізація діалогу держави й громадянського суспільства в різних типах систем здійснюється спеціально створеними при управлінських структурах (парламенті, уряді, міністерствах, радах, спільних комітетах, агентствах, місцевих органах влади тощо) інституціями. У парламенті типовою інституціальною формою співпраці є спеціалізовані комітети, що займаються взаємодією держави та громадянського суспільства. Наприклад, в Угорщині з початку 1990-х існують парламентський Комітет із підтримки організацій громадянського суспільства та Цивільне управління Парламенту, в Німеч-

чині з 2003 р. діє підкомітет Комітету у справах сім'ї, людей похилого віку, жінок і молоді (підкомітет з громадянської активності). В уряді у його складі може бути центральний департамент, відповідальний за зв'язки з громадянським сектором незалежно від лінійних міністерств. В Угорщині в 1998 р. при апараті Прем'єр-міністра був створений Департамент зв'язків із громадянським суспільством. У Хорватії з 1998 р. діє Державне управління зі співпраці з НУО, у Словенії при Державному управлінні з європейських справ був призначений Національний координатор зі співпраці з НУО.

Прикладом партнерства влади й громадянського суспільства на місцевому рівні можна назвати діяльність муніципалітету в місті Алмере (Нідерланди). Будь-який громадянин, який проживає в Алмере, може додати тему для обговорення на Раді, зібравши 50 підписів інших громадян на підтримку цієї ініціативи. На сайті «політичного ринку» можна дізнатися всю інформацію з цих питань у Раді, подати електронну петицію. Досвід цього міста став прикладом для багатьох невеликих самоврядних громад, які на практиці реалізують публічну політику, включаючи громадян у процес управління.

Ще однією типовою формою співпраці є створення офіційних консультативних органів у складі представників держструктур (центрального, регіонального та місцевого рівнів) і громадянським суспільством у вигляді Громадських рад, консультаційних комітетів, конференцій тощо. Наприклад, Громадські ради, які функціонують у формі так званих Цивільних журі (Citizen jury) у США, цивільних Workshop у Великобританії, Бюро консультацій для громадян Великобританії, цивільних конференцій і конференцій із досягнення консенсусу в ЄС, Громадських рад в Україні, Громадських палат в Росії та іншого.

Досвід демократичних держав показує, що створення спеціальних структур для залучення громадянського суспільства до процесу прийняття рішень є невід'ємним компонентом публічної політики, який забезпечує взаємодію між владою та суспільством «знизу – вгору». Однією з інституціональних форм такої взаємодії є Суспільно-консультативні структури (далі – СКС), що являють собою організації, які включають у себе як представників інститутів громадянського суспільства (насамперед НКО), громадськості, бізнесу, держави. Основна функція таких структур – обговорення суспільно значущих питань і прийняття рекомендацій для органів державного управління.

Виконуючи роль майданчиків для міжсекторної взаємодії, ОКС широко поширені в західноєвропейських країнах. Наприклад, на рівні ЄС був створений Економічний і соціальний комітет, який представляє такі групи інтересів, як профспілки, об'єднання роботодавців, НКО, що працюють у сфері освіти, охорони здоров'я, екології тощо. Основна функція консультативного органу полягає в підготовці рекомендацій для інститутів прийняття рішень в ЄС (Європейська комісія, Європейський парламент і Європейська Рада). Щорічно комітет готує близько 170 документів і звернень рекомендаційного характеру. Причому тільки 15 % з них розроблені за ініціативою Комітету, тобто порядок денний значною мірою формують органи, які приймають рішення.

На рівні національних держав також існують подібні консультативні органи. Наприклад, у Польщі створена в 2003 р. Рада із суспільно-корисної діяльності при Міністерстві з питань праці та соціальної політики; Естонська економічна і соціальна рада, Економічна й соціальна рада Іспанії; Трипартистська рада Республіки Литва, Економічна і соціальна рада Португалії, Національна тристороння соціально-економічна рада при Президентові України, Економічна і соціальна рада республіки Болгарії та інші.

Часто Громадські ради створюються на рівні місцевого самоврядування. Наприклад, м. Порту-Алегре (Бразилія), м. Сан-Дені (Франція), м. Барселона (Іспанія), м. Торонто (Канада), м. Брюссель (Бельгія). Прикладами діючих міських Громадських рад можуть

служити так само консультативно-дорадча рада в Щецині (Польща), Пріоритетна рада м. Дейтона (США), оперативна група з виконання наказу мера міста Сан-Франциско (США) про прозорість діяльності державних органів та інші.

Аналіз досвіду міжсекторної взаємодії в різних країнах показує, що створення спеціальних механізмів залучення організацій громадянського суспільства (насамперед НКО) до процесу прийняття рішень може мати позитивні наслідки для врахування думки громадськості в управлінні й розвитку публічної політики. Забезпечення міжсекторної взаємодії та здійснення експертизи – не єдині цілі функціонування ОКС. Несподіваним чином створення подібного роду органів стало не тільки показником відкритості й демократичності тієї чи іншої політичної системи, але також відповіддю на слабкість парламентів – традиційних інститутів, що забезпечують представництво громадських інтересів. ОКС, відповідно, служать для усунення «дефіциту демократії» та забезпечують громадську участь, впливаючи на легітимацію політичних рішень.

Ефективність діяльності подібних структур у публічному полі залежить, перш за все, від рівня свободи діяльності громадських організацій у політичній системі та від можливості артикулювати, актуалізувати та впливати на політичні рішення. У державах, де громадський сектор не має можливості виступати в ролі самостійного актора політичного процесу, структури цивільних представництв мають формальний характер, імітуючи публічну практику (Росія, Білорусь, Казахстан та інші) й створюючи ілюзію співучасті суспільства у владі. Для реалізації такого виду взаємодії використовуються державою організовані недержавні організації (далі – ДОНДО), які є номінально неурядовими, а в реальності створюються з ініціативи та / або участі влади і які працюють на інтереси держави. Як приклади можуть служити російський рух «Наші», казахстанська Асоціація НКО і НГО, венесуельські Боліваріанські гуртки тощо, які у своїй діяльності сприяють підтримці режиму та є інструментом формування позагромадянської публічності.

Відмінною рисою участі ДОНДО в демократичних системах є те, що, незважаючи на «приналежність» державі, вони незалежні від політичного істеблїшменту в аспекті керівництва організацією і щонайменше в професійному аспекті. Вони можуть набувати різноманітних форм і грати різні ролі – від фондів, що займаються збором коштів і грантовою діяльністю (наприклад, державні фонди в Угорщині або Франції), до просування певних суспільних інтересів і надання послуг (наприклад, асоціації муніципалітетів) або некомерційної проектної діяльності (наприклад, суспільно-корисні компанії в Угорщині) [7].

У зв'язку з активним розширенням громадського сектора в процесі співуправління на місцевому рівні з'являються інноваційні форми взаємодії. Наприклад, однією з нових форм є телекотедж – це «Інфотека», мета якої – зв'язати завдяки новим інформаційним технологіям ізольовані сільські громади з рештою світу. З'явившись уперше в 1985 р. у Швеції з метою надання послуг населенню, практика телекотеджів була поширена спочатку на скандинавські, а пізніше на всі європейські країни. Для координації дій був створений Міжнародний союз телекотеджів (ТСІ), до якого увійшли 75 держав.

Телекотедж об'єднує в собі функції навчального центру, бібліотеки, пошти, магазину телекомунікаційної техніки та центру зв'язку, де проводяться курси з роботи на комп'ютері та використання телекомунікаційного обладнання. Завдяки фінансовій підтримці урядів і неурядових організацій діяльність телекотеджів сприяє підвищенню активності місцевих жителів, задоволенню потреб місцевого розвитку, підвищенню доступності послуг, поліпшенню умов праці й побуту, поширенню інформації для формування та зміцнення місцевих громад.

У зв'язку з активним включенням інтерактивних технологій у політичний процес під їх впливом відбувається неминуча зміна ролі публічних інститутів та інституціональ-

них практик взаємодії громадянського суспільства й держави. Сучасна практика публічної політики все більше вимагає уваги до проблеми співучасті громадянського суспільства в процесі управління й формування горизонтальних форм взаємодії між публічними акторами за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Комунікативне середовище публічної сфери виходить за межі реальності та поширюється в on-line-просторі, який сміливо можна називати новим полем політичних практик. Інституціоналізація on-line-простору публічної політики призвела до появи нових практик взаємодії акторів, які можна представити у двох формах: «медіа-ком'юніті» й «електронне урядування».

Інституціонально медіа-ком'юніті представлені on-line-соціальними мережами, Інтернет-блогами, незалежними on-line-ЗМІ та «громадськими організаціями 2.0» (неурядові / недержавні добровільні об'єднання громадян на основі реалізації спільних інтересів і цілей), завдяки яким відбувається оформлення у віртуальному соціальному просторі громадянської мережевої спільноти.

На рівні державної політики тенденція стимулювання залучення громадян у процеси управління через мережеві Інтернет-технології концептуалізувалася в електронне урядування (e-government), яке являє собою мережеву взаємодію громадян і державних структур у прийнятті політико-управлінських рішень. Інституціонально концепція електронного урядування оформилася у вигляді електронного уряду (e-government). Інституціоналізуючись, електронний уряд сприяє формуванню нового типу «електронного» громадянина й нового типу управлінського мислення. Створюються нові можливості репрезентації публічних інтересів і впливу цивільних структур на процес виробництва публічної політики. Одним із видів практичного втілення електронної демократії та прямої участі можна назвати on-line-вибори. Електронне голосування в масштабі всієї країни використовують також такі держави, як Естонія, Франція, Бельгія, США, Великобританія та інші.

Політичний краудсорсинг – це ще одна форма on-line-взаємодії, яка є цілеспрямованою діяльністю суб'єктів політики з використання ресурсів громадян, організованих у соціальні мережі в on-line-просторі для колективного створення (ідеї, проекту) і / або закріплення (рішення, практики) політичних інновацій у сфері публічної політики. Краудсорсинг досить швидко впроваджується у практику електронних урядів держав для організації постійної співпраці органів влади та громадянського суспільства в регіонах / муніципальних утвореннях. У публічному полі політики різноманітні політичні актори, взаємодіючи, використовують такі практики краудсорсингу, як політичний ринок прогнозів, брейнсторм, законотворчий і проектний краудсорсинг.

Отже, інституціоналізація взаємодії публічних акторів передбачає створення й розвиток вертикальних, горизонтальних і мережевих каналів, за допомогою яких відбувається обмін інформацією та здійснюються регулярні практики соціального партнерства, що містять як оновлені традиційні, так і нові інтерактивні інституціональні форми співпраці. Важливою характеристикою нової мережевої взаємодії акторів у публічному полі політики є можливість його проектування за допомогою нових інституціоналізованих практик управління та інтерактивних технологій, завдяки яким створюються умови для конструктивної участі різноманітних акторів і можливості для діалогової взаємодії.

Список використаної літератури

1. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений. Экономическая социология. 2001. № 2, № 4. URL: http://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208204947/ecsoc_t2_n4.pdf#page=28 / http://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208204947/ecsoc_t2_n4.pdf#page=28.

2. Бенхабиб С. Притязания культуры: равенство и разнообразие в глобальную эру. М.: «Логос», 2003. 350 с.
3. Скалабан И.А. Социальное, общественное и гражданское участие: к проблеме осмысления понятий. Вестник Томского государственного университета. Серия: «Философия. Социология. Политология». 2011. № 13. С. 130–139.
4. Benhabib S. *Models of Public Space: Hanna Arendt, the Liberal Tradition, and Jurgen Habermas*. Cambridge, 1992. P. 73–98.
5. Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт: сб. ст. и док. Минск: ФУАинформ, 2009. 43 с.
6. Форум Громадянського Суспільства Східного Партнерства. URL: <http://eap-csf.eu/>; <http://www.csdialogue.eu/civil-society-forum>.
7. Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт: сб. ст. и док. Минск: ФУАинформ, 2009. 43 с.

INSTITUTIONALIZATION OF CHANNELS AND FORMS OF THE INTERACTION OF PUBLIC ACTORS IN MODERN CONDITIONS

Olena Chaltseva

*Vasyl Stus Donetsk National University of Ukraine,
Faculty of History Vinnitsa,
Department of Political Science and Public Administration
600-richchya str., 21, 21021, Vinnytsia, Ukraine*

At the present stage, in democratic systems, institutional development and introduction of new mechanisms of interaction between government and society takes place, active inclusion of citizens in the governance process, the creation of new types of cooperation and the formation of a new space of public policy, constructed not only along the “upside down” trajectory, but also behind the trajectory “from the bottom up”.

Key words: public actor, institutionalization, networking, public dialogue, deliberation, civil society.

УДК 329.14:329.8(410)

КРИЗА КОНЦЕПЦІЇ «ТРЕТЬОГО ШЛЯХУ» ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЕЙБОРИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті з'ясовано, що протягом тривалого часу (1997–2007 рр.) концепція «третього шляху» як модель ідеологічної модернізації Лейбористської партії Великобританії (ЛПВ) демонструвала свою політико-електоральну ефективність. Однак вона не дала змоги «новим лейбористам» упоратись із тими викликами, що були спричинені Великою рецесією, яка поставила під сумнів ефективність неоліберальних підходів до здійснення економічної політики (як наслідок – поразка ЛПВ на виборах 2010 р.). Обґрунтовано, що ця поразка зумовила необхідність пошуку британськими лейбористами нових стратегій з ідеологічного оновлення партії. Визначено, що перспективним напрямом подальшої ідеологічної еволюції ЛПВ є утворення такої моделі, що дасть змогу ефективно поєднати традиційні та модерні ідейні установки як самих соціал-демократів, так і частково їхніх ідеологічних опонентів.

Ключові слова: ідеологія, соціалізм, неолібералізм, політичні партії, соціал-демократія, «новий лейборизм».

Основним трендом ідейно-інституційної еволюції соціалістичних (соціал-демократичних) партій останньої чверті ХХ століття стало їхнє зміщення вправо, ближче до центру у межах «ліво-правого» партійно-ідеологічного спектра. Детермінуючими факторами такого руху вправо були такі: по-перше, глобальна економічна криза 1970-х рр. (поставила під питання ефективність кейнсіанської моделі соціально-економічної політики); по-друге, суттєва трансформація соціальної структури провідних індустріальних країн (зменшення частки та політичної ваги робітничого класу на користь нових соціальних груп із пріоритетом постматеріальних цінностей та, як наслідок, втрата «старими» лівими партіями традиційної електоральної бази). Ідеться про те, що сукупна дія цих факторів спричинила глибоку політико-ідеологічну кризу соціалістичних і соціал-демократичних партій – вони програвали вибори та на тривалий період втрачали владні позиції у своїх країнах. Найпоказовішими прикладами тут є Лейбористська партія Великобританії (далі – ЛПВ) та Соціал-демократична партія Німеччини (далі – СДПН).

Намагаючись дати відповідь на ці виклики, соціал-демократичні партії вдалися до пошуків нової ідеологічної ідентичності та стратегій організаційного реформування: використовуючи стратегію «всеохоплюючої» партії, згадані політичні сили відмовлялись від традиційних лівих ідеологічних положень (націоналізація, збільшення податків, втручання держави в економіку, централізований перерозподіл національного багатства на користь робітників тощо), визнавали переваги ринкової економіки та доповнювали свої програми ідейними установками постматеріального характеру, прагнучи в такий спосіб остаточно відійти від електорально проґрашного іміджу класових партій та утвердитись як партії «куського народу».

Однак здійсненне ідеологічне оновлення не привело до бажаного результату – виходу соціал-демократії з кризи. Зокрема, СДПН програла вибори 1987, 1990, 1994 рр., а ЛПВ –

1987 та 1992 рр. На наш погляд, значною мірою ці невдачі були зумовлені крахом радянського ідеологічного проекту, який призвів до значної дискредитації соціалістичних ідей і глобальної кризи всього лівого руху. Тож на цьому тлі соціалістичні та соціал-демократичні партії Західної Європи, навіть попри те, що більшість із них відмежовувалась і критикувала згаданий проект, зіштовхнулись із черговим серйозним викликом на шляху пошуку ними нової ідеологічної ідентичності та ефективних виборчих стратегій. Як слушно зауважує німецький дослідник Т. Майер, усі соціал-демократичні партії були поставлені перед необхідністю розробляти політичні проекти, які б відповідали новій суспільній ситуації, являли б собою «актуалізацію історичного імпульсу соціал-демократії та відкривали б реалістичну перспективу для набуття нею здатності завойовувати більшість у своїх країнах...» [3, с. 76].

Таким новим, найбільш розробленим в ідейно-теоретичному плані (на основі концепції британського науковця Е. Гідденса) проектом ідеологічного оновлення європейських соціал-демократичних партій (та, як наслідок, формування «нової соціал-демократії») наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття стала модель «третього шляху», яка заснована на максимальному зближенні ідейних позицій соціалізму та лібералізму.

Зокрема, у цьому контексті йдеться про те, що черговий програш ЛПВ на виборах 1992 р. засвідчив недостатність тих змін у політиці партії, які були здійсненні в попередні роки, та з новою силою поставив перед британськими лейбористами завдання щодо переосмислення ідеологічних засад діяльності партії (її подальшого зміщення до центру). Найсуттєвіші ідеологічні та організаційні зміни у ЛПВ пов'язані з ім'ям Т. Блера, який був обраний лідером партії у 1994 р. Зі всією рішучістю здійснювати кардинальну модернізацію ЛПВ Т. Блер оголосив про виникнення «нового лейборизму» [4, с. 10, 12] або в інтерпретації його радника Е. Гідденса – «нової соціал-демократії». Відмінність нової соціал-демократії від старої «інтелектуальний гуру Тоні Блер» [16, с. 74] визначив за двома основними параметрами. По-перше, нова соціал-демократія визнає необхідність глибокого переосмислення лівої ідеології у світлі тих змін, що відбуваються у світі, – глобалізації, формування «економіки знань», посилення індивідуалістичних і постматеріальних установок, неефективності держави загального добробуту, виникнення нових ризиків (насамперед екологічних). По-друге, вона прагне передусім електорального успіху, а не збереження ідеологічної чистоти своєї доктрини. Тим паче, що в умовах кількісного зменшення її соціальної опори – робітничого класу – нові соціал-демократи повинні завойовувати підтримку в найрізноманітніших прошарках суспільства [12, с. 11].

Отже, ідейно-теоретичною основою модернізованої ідеології ЛПВ стала концепція «третього шляху», засадничі положення якої були розроблені та викладені Е. Гідденсом у таких, зокрема, працях: «Поза лівими та правими: майбутнє радикальної політики» (1994) [10], «Третій шлях: оновлення соціал-демократії» (1998) [11]. За словами Т. Блера, цей «третій шлях» пролягає між «старими лівими», які роблять наголос на державному контролі, високих податках і захисті інтересів найманих працівників, та «новими правими», котрі нерідко вважають злом не тільки державне втручання в економіку, але й самі поняття «суспільство» і «колективні зусилля» [5, с. 1].

У соціально-економічному вимірі доктрина «третього шляху» стоїть на двох основних стовпах. «В економіці наш підхід спирається ні на принцип *laissez-faire*, ні на засади державного втручання... У соціальній політиці третій шлях полягає у реформуванні держави загального добробуту...», – зауважував Т. Блер [16, с. 79]. Інакше кажучи, «нові лейбористи» позитивніше оцінювали роль ринкової економіки в суспільному житті. Усе це дало підстави дослідникам характеризувати їх як прибічників поєднання неолібералізму в економіці із соціал-демократичною соціальною політикою [2, с. 99–102].

Тож у парламентських виборах 1997 р. ЛПВ взяла участь уже як ідеологічно та інституційно модернізована партія – професійно підготовлена для передвиборчої боротьби організація, орієнтована в ідейному плані не на одну соціальну групу (робітничий клас) і партійних активістів, а на широке коло виборців, які представляють усі прошарки населення. Успішність обраної стратегії «всеохоплюючої» партії засвідчили результати виборів: лейбористи здобули першу за двадцять три роки перемогу (отримали 43,2 % голосів, що на 8,8 % більше порівняно з 1992 р., збільшивши своє представництво в Палаті громад на 147 мандатів) [21].

Зменшивши вплив представників лівої течії на формування політики партії та сформувавши панівну коаліцію всередині неї, Т. Блеру та його соратникам вдалося загалом успішно реалізовувати стратегію «нового лейборизму» аж до 2008 р. Її ефективність у цей період була підтверджена електоральними (перемоги на виборах 2001 та 2005 рр.) і соціально-економічними (щорічне зростання економіки Великобританії та низький рівень безробіття) показниками, що давало змогу прихильникам «третього шляху» зберігати панівні позиції всередині партії. Однак ситуація почала кардинально змінюватись від 2007 р. По-перше, улітку під тиском суспільства, яке критикувало Т. Блера за участь країни у війні в Іраку, він був змушений подати у відставку з посади голови уряду та очільника ЛПВ. Новим прем'єр-міністром і лідером партії став Г. Браун, головний автор економічної програми «нового лейборизму». По-друге, восени, після п'ятнадцяти років стійкого економічного розвитку Британія увійшла у найглибшу за увесь повоєнний період фінансово-економічну кризу. Йдеться про Велику рецесію, що охопила світ у 2007–2008 рр. і негативні наслідки якої для світової економіки повною мірою не подолані до сьогодні.

Попри розрахунки уряду лейбористів, що до чергових парламентських виборів у травні 2010 р. світ впорається з рецесією, саме невщухаюча глобальна фінансово-економічна криза стала лейтмотивом передвиборчої кампанії. За її результатами, лейбористам так і не вдалося переконати виборців, що обрана ними стратегія боротьби зі спадом британської економіки є ефективною: ЛПВ програла вибори 2010 р. та після тринадцяти років у владі знову опинилась в опозиції. Серед головних причин поразки лейбористів, на нашу думку, треба назвати те, що вони не мали змоги отримати політичних дивідендів від критики неоліберальної моделі економіки. Адже протягом усього періоду свого перебування при владі неолейбористи у рамках реалізації прийнятої ними стратегії «третього шляху» відстоювали переваги саме неоліберальних економічних засад. На цьому тлі їхні основні політичні конкуренти – консерватори – активно використовували тематику необхідності вироблення ефективнішої соціальної політики, тобто, інакше кажучи, оперували традиційними лейбористськими гаслами. Тож значною мірою зумовлена згаданими чинниками поразка лейбористів поставила питання щодо наявності довгострокового позитивного ефекту від ідеологічного оновлення ЛПВ відповідно до принципів концепції «третього шляху», а отже, і саму перспективність подальшого дотримання неолейбористського курсу.

Показовою, на нашу думку, з погляду відповіді на це питання стала позиція Е. Гідденса, яку він, реагуючи на поразку лейбористів, виклав у статті «Зліт та падіння нового лейборизму» (2010). Зокрема, оцінюючи результати тринадцяти років реалізації неолейбористського курсу, дослідник, з одного боку, визнає, що уряди Т. Блера та Г. Брауна припускалися помилок, а з іншого – вказує на переваги «нового лейборизму». По-перше, його прийняття призвело до політико-електорального успіху ЛПВ: партія, тріумфально вигравши вибори у 1997 р., протрималась при владі тринадцять років, довше, ніж будь-яка інша європейська лівоцентристська партія за цей період. По-друге, він дав змогу здійснити успішну ідеологічну адаптацію традиційних лівих цінностей до викликів сучасності [13, с. 1].

Однак, за твердженням Е. Гідденса, виборча поразка ЛПВ ознаменувала завершення «ери лейбористської гегемонії», що актуалізувало необхідність здійснення подальшої ідеологічної реконструкції партії. «Новий лейборизм як такий мертвий, а отже, час відмовитись від самого цього терміна», – констатує він, закладаючи тим самим основу для створення нової моделі ідеологічної модернізації як ЛПВ зокрема, так і соціал-демократії загалом. Спираючись на засади неопрогресивізму, Е. Гідденс вказує на те, що вихідним пунктом фундаментального переосмислення принципів соціал-демократії та основою нової моделі її ідеологічної модернізації має стати поєднання актуальних ідей «нового лейборизму» з перевизначеною роллю громадської сфери. Такий ідейний синтез, за його твердженням, повинен слугувати головною метою – побудові «відповідального капіталізму» [13, с. 3–4]. Як бачимо, Е. Гідденс не відмовляється від усього ідейного спадку концепції «третього шляху», а виступає за включення найбільш ефективних (перевіраних політичною практикою) її ідей у новий алгоритм ідеологічного оновлення соціал-демократії, а разом із нею і ЛПВ.

Саме таку стратегію ідеологічного розвитку партії обрав Е. Мілібенд, який очолив ЛПВ у вересні 2010 р. Варто зазначити, що він та його старший брат Д. Мілібенд (один із розробників ідей «нового лейборизму», міністр закордонних справ у 2007–2010 рр.) належали до лівого крила «нового лейборизму», представники якого, симпатизуючи традиційній (континентальній) соціал-демократії, дотримувались більш егалітаристських поглядів (виступали за перерозподіл національного багатства на користь малозабезпечених для зменшення нерівності в суспільстві), ніж Т. Блер та його прихильники [1, с. 23–24].

Після переходу лейбористів в опозицію всередині партії оформились дві конкуруючі між собою групи впливу: по-перше, виразників інтересів профспілок; по-друге, так званих «блеристів». Ідеологічну позицію першої групи висловив у своїй лекції в січні 2013 р. лідер найбільшої в країні профспілки «Unite» Л. Мак-Класкі: «Якщо в майбутньому відбудеться повернення до дискредитованих рецептів блеризму, то Лейбористська партія перестане існувати для мене та, я вірю, для мільйонів інших... Робітникам потрібен голос, їх не можна не брати до уваги». За його словами, попри констатацію Т. Блера, що «класова війна закінчилась», робітничий рух, протест і політика робітничого класу залишатимуться актуальними та триватимуть ще не одне століття. Тому місія профспілок і ЛПВ – організація протесту проти нерівності та представлення інтересів робітничого класу [17].

Відповідаючи своїм опонентам, Т. Блер зауважив, що заклики до повернення партії на більш ліві позиції як реакція на фінансово-економічну кризу – це помилковий підхід і шлях у нікуди. За його твердженням, партія не може бути просто «сховищем для народного гніву» та представляти лише протестні настрої. Її головне завдання – давати відповіді на виклики сучасності, тобто пропонувати позитивну, прогресивну програму [6].

Тож Е. Мілібенд, очоливши ЛПВ, був змушений зосередитись на пошуках шляхів урівноваження цих позицій, способів досягнення компромісу між ними, який би відкрив нові можливості для подальшої ефективної ідеологічної модернізації. Тобто, інакше кажучи, на нашу думку, йшлося про пошуки «третього шляху» вже всередині самої партії – між прихильниками традиційних лівих цінностей і прибічниками «нового лейборизму». Це виявилось у тому, що ЛПВ, з одного боку, відмежувалась від однозначного позиціонування себе як партії «третього шляху» та «нового лейборизму», а з іншого – проголосила як свою головну мету побудову «відповідального капіталізму», що, за словами Е. Мілібенда, означає активнішу роль держави у регулюванні ринкової економіки для забезпечення більшої соціальної рівності та солідарності [18].

Окрему увагу в контексті формування нових напрямів ідеологічної трансформації ЛПВ, на нашу думку, треба звернути на виникнення у 2009 р. ще однієї впливової внутріш-

ньопартійної течії – «синього лейборизму»¹, представники якої виступають за включення до партійної ідеології низки ідейних установок консерваторів. Ідейним натхненником згаданої течії вважають британського науковця М. Гласмана, який був радником прем'єр-міністра Е. Мілібенда. Згідно з його підходом, «синій лейборизм», який він визначив як «глибоко консервативний соціалізм, що ставить сім'ю, віру та роботу до центру нової політики взаємодопомоги та солідарності», є поверненням до традиційних цінностей ЛПВ, які були втрачені після Другої світової війни. За твердженням М. Гласмана, лейборизм – це унікальна та парадоксальна традиція, яка зміцнює свободу і демократію, поєднує віру і громадянство, патріотизм та інтернаціоналізм, а також є одночасно (у найкращому розумінні) радикальною та консервативною. «Цей парадокс, який намагається охопити «синій лейборизм», є тим засобом, що дасть змогу оновити партію...», – наголошує він [14].

Отже, характерними ідеями «синього лейборизму», які відрізняють їх як від «старих» лівих, так і від прибічників «нового лейборизму», є такі: відстоювання принципів соціально-орієнтованої ринкової економіки на тлі неприйняття як етатистського патерналізму «старих» лівих, так і ринково-капіталістичних установок неолейбористів (неоліберальна модель ринку, на їхню думку, підриває традиційні цінності та комерціалізує суспільні відносини); наголос на пріоритетності розвитку організацій громадянського суспільства та місцевих громад (комунітаризм); патріотизм і проголошення необхідності збереження британської ідентичності (скептичне ставлення до глобалізації, міграції, політики мультикультуралізму й економічних принципів європейської інтеграції); виступають за те, щоб національні держави контролювали свої кордони та міграцію; прагнення відновити традиційні (довоєнні) засади лейбористського руху, які, на їхню думку, були відображені в концепції гільдійського соціалізму (розвиток прямої демократії, самоуправління місцевих громад, наголос на принципах кооперації, взаємної допомоги та солідарності) [8, с. 76–77].

Саме згадані ідеї «синього лейборизму», зокрема використання консервативного дискурсу, стали ключовими елементами політико-ідеологічного ребрендингу партії, який намагався здійснити Е. Мілібенд. Зокрема, в основну його стратегії з ідеологічного оновлення ЛПВ лягла концепція «єдиної нації». Вона була розроблена прем'єр-міністром Сполученого Королівства (у 1868 р. та у 1874–1880 рр.), консерватором Б. Дізраелі, який, проголосивши, що Британія поділена на «дві нації» – бідних і багатих, висунув ідею «консерватизму єдиної нації», спрямованого на подолання соціальних нерівностей, а отже, і зазначеного поділу. Тож Е. Мілібенд у 2012 р. сформулював концепцію «лейборизму єдиної нації», яка також була націлена на подолання соціально-економічного розшарування британського суспільства, що поглиблювалось на тлі фінансово-економічної кризи, та створення для всіх його членів рівних життєвих шансів [20].

Крім того, він активно звертався до ідей комунітаризму. За його словами, ЛПВ, крім досягнення рівності, одним із своїх головних завдань ставить розширення індивідуальної свободи, яку вона знаходить в успішних місцевих громадах, а не в індивідуалізмі. «Просуваючись уперед, нам треба знову відкрити лейбористську традицію як рух місцевих спільнот – не заради ностальгії, а для зміцнення здатності нашої партії домогтися реальних змін у житті людей», – наголошував Е. Мілібенд [19, с. 8]. Варто зауважити, що, критикуючи політику мультикультуралізму, він вбачав у діяльності місцевих спільнот ефективний механізм з інтеграції мігрантів у британське суспільство.

Отже, можемо констатувати, що стратегія Е. Мілібенда з ідеологічного оновлення ЛПВ як реакції на актуальні виклики сучасності ґрунтувалась на двох головних елемен-

¹ Синій – офіційний колір Консервативної партії Великої Британії (КПВ).

тах: по-перше, часткове повернення партії на ліві ідейні позиції – передусім критичніше ставлення до неоліберальної моделі ринку та акцент на необхідності зменшення соціальної нерівності (реакція на поглиблення соціально-економічного розшарування британського суспільства на тлі Великої рецесії). «Мілібенд повернув у Лейбористську партію соціал-демократичну критику капіталізму, якої не було у партійній риторичі та політиці в еру «нового лейборизму», – зазначає британська дослідниця Ю. Гоус [15, с. 87]. По-друге, активне використання консервативного дискурсу в рамках прийняття ідей «синього лейборизму»: апеляції до традиційних цінностей, зокрема сім'ї, релігії, консолідованої нації, патріотизму, збереження ідентичності, важливості розвитку місцевих спільнот (реакція на мультикультуралізм і міграційну кризу в ЄС).

Однак, як засвідчили результати парламентських виборів травня 2015 р., обрана Е. Мілібендом технологія з ідеологічного ребрендингу партії виявилась неефективною: попри те, що ЛПВ здобула на 1,4 % голосів виборців більше, ніж на виборах 2010 р. (30,4 %), партія втратила 26 депутатських місць. Натомість консерваторам вдалося здобути більшість місць у Палаті громад і сформувати однопартійний уряд на чолі з Д. Кермоном: КПВ, отримавши усього на 0,7 % голосів виборців більше, ніж на попередніх виборах (36,8 %), збільшила своє представництво у нижній палаті парламенту на 24 мандати [21]. Наслідком цієї виборчої поразки стала відставка Е. Мілібенда та чітке означення в ідеологічній еволюції партії тенденції на полівіння, тобто повернення на позиції демократичного соціалізму.

Активізація згаданого внутрішньопартійного руху вліво безпосередньо пов'язана з новим лідером ЛПВ Д. Корбіном, якого обрали на цю посаду у вересні 2015 р. Треба зауважити, що він є одним із найбільш лівих членів партії та належить до парламентської групи лівих лейбористів – так званої «Групи соціалістичної кампанії» (*Socialist Campaign Group*), яка відстоює принципи демократичного соціалізму. Інакше кажучи, Д. Корбін є «старим» лівим, який, будучи жорстким критиком «нового лейборизму», послідовно реалізує стратегію з відновлення соціалістичної ідентичності лейбористів.

На його думку, причиною кризи ЛПВ стало не відносно полівіння партії за часів прем'єрства Е. Мілібенда, а навпаки – її недостатній радикалізм і звернення до ідей консерватизму. Тому він виступає за відмову від політики «суворої економії», кейнсіанські методи регулювання економіки, збільшення державних видатків на соціальні програми, націоналізацію залізниць, деяких банків і підприємств енергетичної сфери, підтримку малого та середнього бізнесу, а також за помірковане підвищення податків для корпорацій і власників великих особистих статків. Крім того, Д. Корбін відстоює необхідність виходу Великобританії з НАТО й дотримується досить скептичних поглядів щодо ЄС, розглядаючи ці організації як, відповідно, інструмент політики США у Європі та засіб нав'язування державам-членам неоліберальної моделі економіки. Усе це, тобто такі ідеологічні погляди нового лідера ЛПВ, зумовило виникнення внутрішньопартійної напруги (протистояння) між, з одного боку, ним і його прихильниками (здебільшого це пересічні прибічники, члени й активісти партії) і значною частиною партійної еліти (насамперед представників партійного апарату, керівних органів партії та парламентської фракції), яка перебуває на більш поміркованих, лівоцентристських позиціях, – з іншого.

Попри тиск своїх опонентів, Д. Корбін не тільки не погодився піти у відставку, а й упевнено переміг на позачергових виборах лідера ЛПВ (серпень – вересень 2016 р.), здобувши 61,8 % голосів (майже на 62 тисячі голосів більше, ніж на виборах 2015 р.) [7]. Значення цієї перемоги для Д. Корбіна полягало навіть не стільки в отриманні внутрішньопартійного мандату довіри, зокрема підтвердження своїх повноважень як лідера партії на

тлі протистояння з партійною елітою, скільки в додатковій легітимізації обраного ідеологічного курсу партії.

Саме тому його головні положення знайшли відображення у «найбільш соціалістичному» з 1983 р. передвиборчому маніфесті ЛПВ до дострокових парламентських виборів, які відбулись у червні 2017 р. Зокрема, основними ідейними установками документа із символічно назвою «Для багатьох, а не для деяких» стали такі: підвищення податків на прибуток із корпорацій, а також для найзаможніших британців; націоналізація залізниці, частини енергетичного комплексу, пошти; підтримка реального сектору економіки (наголос на пріоритетності розвитку промисловості); збільшення державних видатків на соціальну сферу; здійснення так званого «м'якого» Брекзиту, яке дає змогу зберегти широке поле для співробітництва між Британією та ЄС; не створення додаткових перешкод чи повна заборона імміграції, а «розумне управління» нею [9]. Обрана Д. Корбіном політико-електоральна стратегія виявилась досить ефективною. Це засвідчили результати виборів. ЛПВ хоч і не здобула перемогу, але значно поліпшила свої показники: якщо у 2015 р. партія отримала 30,4 % голосів виборців і 232 депутатські мандати, то у 2017 році – 40 % та 262 місця в Палаті громад. Натомість КПВ, отримавши на 5,5 % голосів виборців більше, ніж на попередніх виборах (42, 3%), втратила 13 мандатів, а отже, й парламентську більшість [21]. Тому сформувати уряд на чолі з Т. Мей консерваторам удалось лише завдяки підтримці Демократичної юніоністської партії.

Тож Д. Корбін та його соратники, здобувши мандат суспільної довіри, додатково легітимізували свій курс на подальше відновлення традиційної ідентичності партії, заснованої на принципах демократичного соціалізму. Однак це абсолютно не означає консолідації всіх існуючих внутрішньопартійних груп («нових лейбористів», «синіх лейбористів», екологів) навколо згаданої стратегії «старих» лівих і, як наслідок, повернення ЛПВ зрзка 1950–1970 рр. Проти цього, як уже було зазначено, категорично виступає значна частина партійної еліти, яка налаштована не на соціалістичну перспективу для Британії, а на реалізацію неопрогресивістського плану Е. Гідденса, націленого на побудову «відповідального капіталізму». Усе це, на нашу думку, означає, що пошуки ідеологічної ідентичності ЛПВ у XXI столітті ще не завершені. Їхній успіх залежить від здатності виробити таку ідейну платформу партії, яка б поєднала засадничі принципи всіх внутрішньопартійних течій або, інакше кажучи, від ефективності адаптації партії до особливостей зовнішнього соціального середовища на основі синтезу традиційних ідейних установок лейборизму з новими партійними відповідями на виклики сучасності.

Отже, можемо констатувати таке: по-перше, глобальна економічна криза 1970-х рр., а також дискредитація соціалістичних ідей на тлі краху радянського проекту в сукупності спричинили глибоку політико-ідеологічну кризу соціалістичних і соціал-демократичних партій. Загадані політичні сили, зокрема ЛПВ, реагуючи на цю кризу, вдалися до пошуків нової ідеологічної ідентичності. Основним трендом такого ідеологічного оновлення стало зміщення європейських лівих партій до центру партійно-ідеологічного спектра та, як наслідок, їхня, за висловом С.М. Ліпсета, «американізація» [16]: прийняття стратегії «всеохоплюючої» партії, що виявлялось передусім у суттєвому зменшенні ідеологічного складника в партійній діяльності з метою охоплення та залучення на свій бік максимально широких груп населення.

По-друге, у 1990-х рр. основою ідеологічного оновлення ЛПВ у напрямі формування «нового лейборизму» («нової соціал-демократії») стала модель «третього шляху», засадничі положення якої були розроблені та викладені Е. Гідденсом. Головна ідея його підходу: треба не відмовлятися і тим паче не руйнувати капіталістичну систему, а реформувати її так, щоби вона працювала на благо всього суспільства.

По-третє, попри те, що протягом певного часу (1997–2007 рр.) ця модернізаційна модель демонструвала свою політико-електоральну ефективність (перемоги на виборах і повернення до влади після тривалого періоду перебування в опозиції британських лейбористів), вона так і не набула характеру загальноєвропейського взірця ідеологічного ребрендингу лівих партій. Серед основних причин цього – неприйняття «третього шляху», а отже, й протидія йому з боку відданих традиційним цінностям демократичного соціалізму членів і виборців соціалістичних і соціал-демократичних партій і зумовлена Великою рецесією криза неоліберальної моделі економіки. Згадані чинники детермінували, по суті, ренесанс соціалістичних ідей у Європі, який, своєю чергою, ознаменував чергову зміну тренду в ідеологічній еволюції лівих партій – відновлення їхньої соціалістичної ідентичності унаслідок часткового повернення на позиції демократичного соціалізму.

По-четверте, наявність різноманітних внутрішніх ідеологічних течій у ЛПВ, а також необхідність вироблення адекватної відповіді на виклики сучасності (проблеми глобалізації та європейської інтеграції, захисту навколишнього середовища, збереження миру, національної ідентичності, протидія фінансово-економічній і міграційній кризі тощо) не дають підстави стверджувати про внутрішньопартійну ідеологічну консолідацію партії на позиціях демократичного соціалізму формату 1970-х рр. Перспективним напрямом її подальшої ідеологічної еволюції видається утворення такої моделі, що дасть змогу ефективно поєднати традиційні та модерні ідейні установки як самих соціал-демократів, так і частково їхніх ідеологічних опонентів.

Список використаної літератури

1. Ананьева Е. От «нового лейборизма» к «прогрессивному консерватизму». Москва, 2013. 142 с.
2. Громько А. Политическая модернизация Великобритании: от Вестминстерской к плюральной модели демократии. Москва, 2005. 160 с.
3. Майер Т. Трансформация социал-демократии. Партия на пути в XXI век / Пер. с нем. Москва, 2000. 284 с.
4. Blair T. Let Us Face the Future – The 1945 Anniversary Lecture. London, 1995. 16 p.
5. Blair T. The Third Way: New Politics for New Century. London, 1998. 20 p.
6. Blair T. Labour Must Search for Answers and Not Merely Aspire to Be a Repository for People's Anger. *New Statesman*. 11 April 2013. URL: <https://www.newstatesman.com/politics/2013/04/labour-must-search-answers-and-not-merely-aspire-be-repository-peoples-anger> (дата звернення: 25.10.2018).
7. Corbyn Re-Elected as Labour Leader with Bigger Landslide than Last Year. URL: <https://labourlist.org/2016/09/jeremy-corbyn-earns-refreshed-mandate-as-he-is-re-elected-labour-leader> (дата звернення: 25.10.2018).
8. Finlayson A. From Blue to Green and Everything in Between: Ideational Change and Left Political Economy after New Labour. *The British Journal of Politics and International Relations*. 2013. Vol. 15. Issue 1. P. 70–88.
9. For the Many, Not the Few. *The Labour Party Manifesto*. London, 2017. 124 p.
10. Giddens A. *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press, 1994. 276 p.
11. Giddens A. *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge, 1998. 176 p.
12. Giddens A. *Where Now for New Labour?* Cambridge, 2002. 96 p.
13. Giddens A. The Rise and Fall of New Labour. URL: http://www.policy-network.net/publications_download.aspx?ID=3824. P. 1-4 (дата звернення: 25.10.2018).

14. Glasman M. My Blue Labour Vision Can Defeat the Coalition. *The Guardian*. 24 April 2011. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2011/apr/24/blue-labour-maurice-glasman> (дата звернення: 25.10.2018).
15. Goes E. *The Labour Party under Ed Miliband: Trying but Failing to Renew Social Democracy*. Manchester: Manchester University Press, 2016. 224 p.
16. Lipset S.M. The Americanization of the European Left. *Journal of Democracy*. 2001. Vol. 12. Issue 2. P. 74–87.
17. McCluskey L. The Labour Movement and Protest: A Working-Class Politics for 21st century. URL: <https://socialistunity.com/len-mccluskey-speaks-on-the-state-of-the-labour-movement/> (дата звернення: 25.10.2018).
18. Miliband E. Building a Responsible Capitalism. URL: <https://www.ippr.org/juncture/building-a-responsible-capitalism> (дата звернення: 25.10.2018).
19. Miliband E. Preface. *The Labour Tradition and the Politics of Paradox: The Oxford London Seminars 2010-2011* / M. Glasman, J. Rutherford, M. Stears, St. White (eds.). London, 2011. P. 6–8.
20. Miliband E. One Nation Labour: The Party of Change. URL: <https://web.archive.org/web/20140401081242/http://www.labour.org.uk/ed-miliband-speech-fabian-one-nation-labour-change> (дата звернення: 25.10.2018).
21. UK General Election Results. URL: <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN02632#fullreport> (дата звернення: 25.10.2018).

THE CRISIS OF THE “THIRD WAY” CONCEPT AND PROMISING DIRECTIONS OF IDEOLOGICAL EVOLUTION OF THE BRITISH LABOUR PARTY

Hennadii Shypunov

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article has established that for a long time (1997–2007) the concept of the “third way” had demonstrated its political and electoral effectiveness as a model of ideological modernization of the LP. However, it did not allow the “New Labourites” to cope with the challenges posed by the Great Recession, which questioned the effectiveness of neoliberal approaches to economic policy (as a consequence, the LP lost the 2010 elections). It has been substantiated that this defeat had forced British Labourites to seek new strategies for the ideological renewal of the party. It has been determined that a promising direction for the further ideological evolution of the LP is the creation of a model, which will give the possibility to combine traditional and modern ideological attitudes of both the social-democrats and, partially, of their ideological opponents.

Key words: ideology, socialism, neoliberalism, political parties, social-democracy, “New Labour”.

УДК 323.22/.28

BUEN VIVIR ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЕКТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЩАСТЯ В КРАЇНАХ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Андрій Шуліка

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
кафедра політології
просп. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

У статті аналізуються особливості реалізації концепції Buen Vivir у державній політиці країн Латинської Америки. Наголошується, що в сучасному суспільстві особливої значимості набуває політика з формування національного щастя в державі. Buen Vivir є стратегією формування національного щастя в державах Латинської Америки.

Ключові слова: Buen Vivir, щастя, національне щастя, феліцитарна політика, державна політика.

У сучасному політичному дискурсі все більш активно йдеться про необхідність аналізу та дослідження можливостей цілеспрямованого державного формування «політики щастя», в основі якої повинна лежати інтегральна теорія, що об'єднує різноманітні положення соціальної, економічної, культурної політики. Тобто актуальність отримує проблема формування феліцитарної (від лат. «Felicitas» – «щастя») політики.

Хоча поняття та цілі як задоволення основних (базових) потреб людей уже досить часто використовуються під час формування державної політики під час здійснення політичного менеджменту, особливо в контексті теорій сталого розвитку, теорій про потреби людини.

Метою статті є аналіз впливу концепції Buen Vivir на становлення відчуття національного щастя та задоволеності у громадян в країнах Латинської Америки.

Особливості реалізації на практиці нових форм забезпечення задоволеності та національного щастя привертають увагу багатьох сучасних дослідників. Р. Лейн і Б. Редкліфф проаналізували особливості практичного впливу національного щастя на політичну сферу. Розглядаючи можливості формування національного щастя М. Рохас й А. Акоста наголошували, що Buen Vivir є альтернативною концепцією розвитку суспільно-політичної сфери, яка має змогу отримати реальну підтримку в країнах Латинської Америки.

Головною проблемою наукових досліджень стало розроблення інструментів опитування для вимірювання та оцінки задоволеності людей своїм соціальним, економічним і політичним життям. «Деякі форми вимірювання задоволеності концентруються на оцінці за конкретними сферами життєдіяльності громадян, наприклад: здоров'я, фінанси, сім'я, соціальне життя, робота, суспільство, умови життя та інше» [6, с. 327].

Але при цьому деякі вчені припускають, що ізольований погляд на задоволення життям може створити спотворене уявлення про якість життя людей. Роберт Лейн у своїй книжці «Втрата щастя в ринкових демократіях» припускає, що «необхідно включати в показники якості життя компоненти особистісного розвитку» [5].

Перша доповідь про світове щастя була опублікована у квітні 2012 року за підтримки зустрічей високого рівня ООН з питань щастя і благополуччя. Щастя оголошувалося необхідною умовою соціального прогресу та метою державної політики.

О. Кириленко зазначає, що в межах «феліцитарного підходу центральною проблемою є дослідження феномена щастя людей як інтегративної характеристики їхнього благополуччя, достойного рівня та високої якості життя – задоволеності сімейно-шлюбними стосунками, станом здоров'я, умовами та оплатою праці, відпочинку, соціальними відносинами, комфортними та безпечними умовами проживання, а також ефективністю та демократичністю політичних інститутів, рівнем соціальної захищеності, свободи життєвого вибору та іншим» [1, с. 21]. У цьому контексті доцільно говорити, що суб'єктивні показники оцінювання національного щастя досить часто відіграють більш вагомую роль, ніж рівень матеріального та економічного добробуту, якості освіти, стану суспільної та політичної культури, соціального статусу та активності самих людей. Тобто показники національного щастя залежать від особливостей розвитку суспільства, від оцінки тих соціальних умов, у яких люди проживають.

О. Кириленко зазначає, що «дослідження рівня благополуччя людей та його експертна оцінка можуть розглядатись і використовуватись як індикатори або критерії оцінки соціальної ефективності, прогресивності та демократичності функціонування інститутів суспільства, зокрема політичних інститутів і системи соціальної політики країни» [1, с. 21].

Під час дослідження особливостей феліцитарної політики формується окремий підхід у рамках теорії політичної культури, згідно з яким стверджується, що різні країни виявляють різні рівні щастя через сильні та стійкі національні традиції або національні риси характеру» [7, с. 941]. Політичні форми впливу на формування національного щастя в такому випадку спрямовані не тільки на об'єктивні показники оцінки життя громадянами, але й на суб'єктивні.

При цьому суб'єктивне сприйняття життя залежить і від об'єктивної якості життя. Цей підхід найбільш детально розроблений Р. Венховеном, який зазначає, що це «всього лише застосування здорового глузду, згідно з яким люди будуть вести краще життя, коли вони будуть жити у кращих або більш придатних для життя суспільствах» [11, с. 289]. Конкретизація того, що являє собою придатне для життя суспільство, не зовсім ясна, але основна ідея досить проста: люди будуть щасливішими в країнах, які краще справляються з політичними, культурними, економічними потребами населення. Тобто формування національного щастя та задоволеності життям варіюється залежно від успішності політичних стратегій задоволення потреб.

На перший погляд, твердження про те, що національне щастя визначається несвідомо прийнятими колективними нормами або традиціями, заперечує можливість впливу на процес формування щастя за допомогою державної політики. Але, наприклад, Р. Інглхарт стверджує, що «національні відмінності в задоволеності відображають не тільки накопичений національний досвід, але й досвід політичної соціалізації, завдяки чому можна визнати, що об'єктивні умови впливають на сукупний рівень задоволеності життям» [7, с. 942]. Це означає, що існують можливості для політичного впливу на національне щастя.

У 2018 році був опублікований Індекс щастя держав на основі аналізу розвитку країн в 2015–2017 роках. У рейтингу країн, на подив багатьох дослідників, досить високі позиції в рейтингу посідають країни Центральної та Латинської Америки. Зокрема, Коста-Ріка посідає 13 місце, Мексика – 24, Чилі – 25, Панама – 27, Бразилія – 28, Аргентина – 29, Гватемала – 30, Уругвай – 31, Колумбія – 37, Еквадор – 48, Болівія – 62, Парагвай – 64, Перу – 65.

М. Рохас зазначає, що «латиноамериканці повідомляють про високий рівень щастя, і при цьому показники позитивного впливу є суттєво більш високими як порівняно з іншими країнами світу, так і щодо прогнозованого рівня доходів у регіоні» [8, с. 117]. З цього твердження та показників Індeksu щастя 2018 року ми можемо дійти висновку, що оцінка громадянами політичного, економічного та соціального життя в Латинській Америці набагато вища, ніж мала би бути на основі аналізу рівня доходів у цих державах. Це приводить нас до

висновку, що для формування національного щастя потрібно щось більше, ніж дохід, й що необхідно аналізувати та можливо намагатися переймати досвід формування певних драйверів щастя в Латинській Америці.

Ті показники розвитку, які використовуються сьогодні, не враховують важливих аспектів життя, які мають стосунок до національного щастя громадян держави. Завдяки належному обліку суспільних і політичних цінностей людей суб'єктивні показники добробуту стають досить актуальними для обговорення питань розвитку та стратегій державного управління.

Стан національного щастя в Латинській Америці можна оцінювати як дуже високий, особливо якщо порівнювати із загальноприйнятими соціально-політичними та економічними показниками [8, с. 118]. Ці показники часто свідчать про слабкість політичних інститутів, високу корупцію, високий рівень насильства та злочинності, вкрай нерівномірний розподіл доходів і високий рівень бідності в багатьох латиноамериканських країнах.

Особливе значення для рівня національного щастя має політична та громадська культура, яка виникла в Латинській Америці. Для неї характерні «спрямованість на виховання теплих і близьких міжособистісних стосунків із родичами та друзями; велика роль сім'ї, яка цінує й заохочує досвід і прояв емоцій; існування слабого громадянського суспільства (відносини за межами сім'ї, друзів, сусідів і колег); відносне ігнорування матеріалістичних цінностей; слабкість політичних інститутів» [8, с. 120–121].

Можна сказати, що латиноамериканська політична та громадська культура має орієнтацію на людські відносини. Ці культурні особливості відіграють центральну роль у поясненні рівня національного щастя в Латинській Америці. Культура відіграє важливу роль для афективних та оціночних аспектів у політичній сфері.

Латинська Америка не є регіоном із високим рівнем доходу, і майже жодна латиноамериканська країна не буде класифікуватися як розвинена на основі її рівня доходу на душу населення. Деякі соціальні показники вказують на існування багатьох соціальних проблем, таких як корупція та відсутність транспарентності, високий рівень нерівності в доходах і високий рівень злочинності та інше.

«Латиноамериканці витрачають багато часу та ресурсів на розвиток міжособистісних відносин, деякі латиноамериканські соціальні мислителі проводять граничну межу між сферою відносин і сферою матеріального світу; їхні дослідження показують, що латиноамериканці надають більшого значення сфері відносин і, як наслідок, створенню та підтримці міжособистісних відносин» [8, с. 125]. Сім'я при цьому є центральним інститутом латиноамериканської культури та важливим джерелом позитивного впливу й ціллі в житті.

Багато країн Латинської Америки намагаються формувати державну політику на основі обліку культурних особливостей. Концепція *Buen Vivir* (Хороше Життя) є саме такою формою державної політики з формування національного щастя. Концепція *Buen Vivir* стає все більш необхідною моделлю державної політики й альтернативою неоліберальній формі політичного розвитку. Вона ґрунтується, перш за все, на обліку культурних і національних особливостей країн Латинської Америки для формування національного щастя.

Одним із найбільш відомих підходів до *Buen Vivir* є еквадорська концепція «*Sumak Kawsay*» корінного народу Латинської Америки кечуа, в рамках якої досягнення хорошого життя в суспільстві можливе тільки у взаємодії з іншими членами суспільства та природою. Приблизно в той же час, що стали говорити про «*Sumak Kawsay*» в Еквадорі, в Болівії стала підтримуватися на державному рівні схожа концепція корінного народу аймара «*Suma Qamana*» [4, р. 444]. Досить цікавим є той факт, що Президентом Болівії з 2005 року є Ево Моралес, який є представником саме корінного народу аймара і є одним із засновників використання концепції *Buen Vivir* в державній політиці.

Цим традиційним концепціям було приділено широку увагу, і за короткий період часу вони отримали широку соціальну, культурну та політичну підтримку. На їх основі було запропоновано шлях подолання спрямованості на розвиток і вивчення альтернативних варіантів створення полікультурної державної політики.

Під час формування концепції *Buen Vivir* використовувалися традиції корінних народів Латинської Америки, у яких не існує ідеї, аналогічної до ідеї розвитку, що призводить до того, що в багатьох випадках ця ідея відкидається. «У них не існує концепції лінійного процесу життя, який встановлює попередній і подальший стан, а саме слаборозвиненість і розвиток; дихотомія, за допомогою якої люди повинні переходити до досягнення добробуту, як це відбувається в Західному світі» [2, с. 303]. Тобто не існує жодних концепцій багатства та бідності, що визначаються накопиченням і відсутністю матеріальної власності. *Buen Vivir*, відповідно, не є оригінальною концепцією або новелою політичних процесів початку XXI століття в країнах Латинської Америки.

Зростаючий консенсус із приводу державної політики в країнах Латинської Америки завершився включенням ідей *Buen Vivir* в нові Конституції Еквадору (у 2008 році) та Болівії (у 2009 році). У такому випадку *Buen Vivir* стає частиною політичного процесу розвитку в Латинській Америці. «Він почався спочатку як реакція на неоліберальні ринкові реформи в кінці 1990-х і початку 2000-х років (зокрема, внаслідок сильної критики класичних стратегій розвитку), а також з обранням уряду латиноамериканських «нових лівих», що дало змогу враховувати традиції, які були пригнічені, зведені до мінімуму або підпорядковані» [4, с. 445].

Отже, примітною та глибокою основою цих альтернативних пропозицій у будь-якому разі є те, що вони виникають на основі захисту політичних інтересів традиційно маргіналізованих груп, які не мають великого впливу на прийняття політичних рішень. Але головне, що *Buen Vivir* насправді являє собою можливість створювати нові форми колективного життя. «Виходячи з визнання того, що економіка і політична сфера спираються на солідарність і стійкість, вона прагне до побудови інших видів виробничих, торгових, споживчих, спільних відносин, а також нового підходу до політичних процесів накопичення та розподілу доходів і багатства» [2, с. 304]. У концепції *Buen Vivir* зазначається, що необхідно враховувати критерії достатності, а не підтримувати логіку ефективності, яка розуміється як постійне прискорення матеріального накопичення, що впливає на політичний режим.

Ж. Ванхулст зазначає, що можна виділити чотири основні елементи, які формують концепцію *Buen Vivir*:

- 1) ідея гармонії з природою;
- 2) вимога врахування традицій і цінностей маргіналізованих, підлеглих народів;
- 3) становлення держави як гаранта задоволення основних соціально-політичних потреб (таких як освіта, охорона здоров'я, продовольство та вода), встановлення соціальної справедливості та рівності;
- 4) установа демократії як основи політичного розвитку [10].

У країнах Латинської Америки *Buen Vivir* включають у державну політику як соціально-політичну парадигму для «поліпшення якості життя населення, розвитку його потенціалу; сприяння рівності за допомогою соціального і територіального перерозподілу благ розвитку; налагодження гармонійного співіснування з природою; сприяння латиноамериканській інтеграції; захисту та заохочення до культурного розмаїття» [9, с. 73]. Концепція *Buen Vivir* описується як синтез місцевих культурних традицій і західних політичних концепцій сучасності, що дає змогу відійти від ідеї прогресу та накопичення багатства до більш цілісного, значущого й практичного існування життя в гармонії один з одним і з навколишнім середовищем через співпрацю і солідарність спільноти.

Досвід Еквадору у сфері політики реалізації Buen Vivir демонструє корисність «втільнення абстрактної концепції Buen Vivir в практичні рішення соціально-економічного розвитку» [9, с. 81] в рамках Національного плану розвитку Buen Vivir. Він містить платформу для досягнення цілей у сфері розвитку людського потенціалу, включно зі скороченнями масштабів бідності та нерівності, зміцненням людського потенціалу, підвищенням якості життя й освіти населення, а також створенням і зміцненням громадських просторів.

Серед конкретних політичних цілей державної політики у сфері реалізації Buen Vivir необхідно назвати такі: сприяння рівності, згуртованості та інтеграції в соціальне й територіальне різноманіття; розширення можливостей громадян; підвищення якості життя населення; гарантування прав природи й сприяння створенню здорового та стійкого навколишнього середовища; гарантувати суверенітет і мир, а також сприяти стратегічній інтеграції у світове співтовариство; гарантувати стабільну, справедливу та гідну зайнятість в її різних формах; «створення та зміцнення суспільних, міжкультурних і спільних точок дотику» [9, с. 79]; підтвердження та зміцнення національної ідентичності, самобутності; гарантувати реальне існування та втілення прав і реалізація соціальної справедливості; гарантувати доступ громадськості до прийняття політичних рішень і політичну участь; створення соціально-економічної системи, що ґрунтується на солідарності та стійкості; створення демократичної держави для реалізації стратегії Buen Vivir.

При цьому необхідно зазначити існування глибоких протиріч між духом Buen Vivir і законодавчою практикою, державною політикою, яка свідчить про прагматичний підхід із боку державної влади країн Латинської Америки. Ці протиріччя свідчать про те, що Buen Vivir не завжди може бути надійною стратегічною орієнтацією для ефективного формування політики, а служить новою ідеологією й використовується для підтримки плану реформ, заснованого на досить традиційному розумінні концепції розвитку.

Тому необхідно говорити про концепцію Buen Vivir як про «перспективний проект, більш схожий на політичну платформу, ніж на чітку й точну концепцію» [3, с. 27]. Така думка пов'язана з тим, що існують досить серйозні відмінності в реалізації концепції Buen Vivir в різних країнах Латинської Америки. Наприклад, ідея Buen Vivir, яка проголошена Президентом Болівії Ево Моралесом більше схожа на політичний проект деколонізації та боротьбу із залежністю від країн Західної Європи та США, тоді як ідея Рафаеля Корреа, Президента Еквадору з 2007 по 2017 рік, більше співвідноситься з проектом соціалізму XXI століття (реалізується головним чином у Венесуелі, Болівії та Еквадорі), який закріплює модель видобувного розвитку, але переосмислює форми реалізації соціальної політики та більш ефективного перерозподілу багатств [3, с. 29].

Отже, політика формування національного щастя в сучасному світі стає важливим компонентом розвитку держави. При цьому формування щастя досить часто не пов'язане з економічним благополуччям, а може базуватися на культурних, політичних, національних особливостях сприйняття громадянами політики держави. Це яскраво простежується на прикладі використання концепції Buen Vivir в країнах Латинської Америки.

Концепція Buen Vivir виступає, по-перше, як критична парадигма євроцентричної сучасності (антропоцентричної, капіталістичної та глобалістичної) і, по-друге, як новий міжкультурний політичний проект для формування національного щастя. Спираючись на окремі елементи Buen Vivir, ми бачимо, як цей проект вписується в постнеоліберальні зміни, які намагаються перемістити державу в центр управління суспільним життям і переоцінити знання та практику корінних народів.

При цьому в контексті використання концепції Buen Vivir для формування національного щастя необхідно зазначити, що досить велика кількість аспектів Buen Vivir не є універсальною, а залишається специфічною та більшою мірою залежить від конкретної політичної кон'юнктури окремих країн Латинської Америки.

Список використаної літератури

1. Кириленко О.М. Благополуччя людей як об'єкт соціологічних досліджень: феліцитарний підхід. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: «Соціологія». 2016. № 3. С. 18–33.
2. Acosta A. El Buen Vivir como alternativa al desarrollo. Algunas reflexiones económicas y no tan económicas. Política y Sociedad. Vol. 52. Núm. 2 (2015). P. 299–330.
3. Caria S., Domínguez R. Ecuador's Buen vivir. A New Ideology for Development. Latin American Perspectives. Vol. 43. Issue: 1. 2015. P. 18–33. URL: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0094582X15611126>.
4. Gudynas E. Buen Vivir: Today's tomorrow. Springer. December 2011. Vol. 54. Issue 4. P. 441–447. URL: <https://rd.springer.com/article/10.1057/dev.2011.86>.
5. Lane R.E. The loss of happiness in market democracies. New Haven, CT: Yale University Press, 2001. 480 p.
6. Marks N. Towards Evidence Based Public Policy: The Power and Potential of using Well-being Indicators in a Political Context. Gross National Happiness and Development / Edited by K. Ura and K. Galay. Thimphu, Bhutan: The Centre for Bhutan Studies, 2004. P. 319–347.
7. Radcliff B. Politics, Markets, and Life Satisfaction: The Political Economy of Human Happiness. American Political Science Review. Vol. 95. No. 4. December 2001. P. 939–952. URL: http://sam_k_brown.tripod.com/QoL-APSR.pdf
8. Rojas M. Happiness in Latin America Has Social Foundations / World Happiness Report / Editors: John F. Helliwell, Richard Layard and Jeffrey D. Sachs. New York: Sustainable Development Solutions Network, 2018. P. 115–145.
9. Ruttenberg T. Wellbeing Economics and Buen Vivir: Development Alternatives for Inclusive Human Security. PRAXIS: The Fletcher Journal of Human Security 2013. Vol. XXVIII. P. 68–93. URL: http://fletcher.tufts.edu/Praxis/~media/Fletcher/Microsites/praxis/xxviii/article4_Ruttenberg_BuenVivir.pdf
10. Vanhulst J. El laberinto de los discursos del Buen vivir: entre Sumak Kawsay y Socialismo del siglo XXI. Polis Revista Latinoamericana. 2015. Vol. 40. URL: <https://journals.openedition.org/polis/10727>.
11. Venhoven R. Happy Life Years: A Measure of Gross National Happiness. Gross National Happiness and Development / Edited by K. Ura and K. Galay. Thimphu, Bhutan: The Centre for Bhutan Studies, 2004. P. 287–318.

**BUEN VIVIR AS A POLITICAL PROJECT FOR THE FORMATION
OF NATIONAL HAPPINESS IN LATIN AMERICA COUNTRIES****Andriy Shulika**

*Oles Honchar Dnipro National University,
Department of Political Science
Gagarina prospect, 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

The article analyzes the peculiarities of the implementation of the Buen Vivir concept in the state policy of Latin American countries. It is emphasized that in the modern society the politicians for the formation of national happiness in the state acquires special significance. Buen Vivir is a strategy for the formation of national happiness in the states of Latin America.

Key words: Buen Vivir, happiness, national happiness, felicity policy, state policy.